

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ «КПІ»

На правах рукопису

Казаков Мстислав Андрійович

УДК 001.98: 165.12

ФЕНОМЕН ПСЕВДОНАУКИ ЯК ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ
СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

09.00.02 – діалектика та методологія пізнання

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Науковий керівник:
кандидат філософських наук, доцент
Мельниченко Анатолій Анатолійович

Ідентичність всіх примірників дисертації

ЗАСВІДЧУЮ:

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради Д 41.051.09

І.І.Старовойтова

Одеса – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
Розділ 1. ФЕНОМЕН ПСЕВДОНАУКИ: СУТНІСТЬ, ОЗНАКИ, ФОРМИ ПРОЯВУ	12
1.1. Наука як особливий вид знання та пізнання	12
1.2. Змістовні та формальні характеристики псевдонауки	27
1.2.1. Псевдонаука у світовій дослідницькій практиці	27
1.2.2. Псевдонаука як перетворена форма науки.....	38
1.2.3. Мова псевдонауки як предмет філософського дослідження.....	54
1.3. Епістемологія як методологічне поле аналізу псевдонауки	61
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 1	71
Розділ 2. ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСЕВДОНАУКИ ТА ПРОБЛЕМА ЇЇ ДЕМАРКАЦІЇ.....	75
2.1. Релятивізм у епістемології як легітимація псевдонауки.....	75
2.1.1. Нове розуміння суб'єкта пізнання у постнекласичних дослідженнях	75
2.1.2. Епістемологічний релятивізм та проблема деоб'єктивації у науковому пізнанні.....	79
2.1.3. Епістемологічні засади псевдонауки у релятивізмі	84
2.2. Проблема демаркації та критерії розмежування науки та псевдонауки .	113
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 2	141
Розділ 3. ЦІННІСНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ФАКТОРИ ПСЕВДОНАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	145
3.1. Стратегії впливу псевдонаукових практик на суспільство, їх наслідки та протидія псевдонауці	145
3.2. Вплив суспільних цінностей на суб'єкта псевдонаукової діяльності	164
3.3. Феномен псевдонауки крізь призму експертного знання	170
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 3	184
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	199

ВСТУП

Актуальність дослідження. В наш час проблему псевдонауки навряд чи можна вважати надуманою: у сучасному суспільстві ірраціоналізм та релятивізм щодо науки у різних проявах знову починає відігравати чималу роль у суспільному бутті. Дана проблема обумовлюється культурною, суспільною, економічною, технологічною кризами XX-XXI ст. Одним із наслідків цих криз стало формування ціннісного та ідеологічного вакууму в суспільстві, як такому, та у науковому співтоваристві, поширення недовіри суспільства до науки, а також виникнення різного роду псевдонаукових форм знання – від містичних ідей, якими намагаються підмінити науковий дискурс, до різного роду квазинаукової міфотворчості у вигляді «альтернативної науки», яка служить для отримання матеріальної вигоди. Хибна свідомість у вигляді ідеології переходить у хибний науковий світогляд, а хибні цінності та цілі підмінюють собою фундаментальні засади наукової діяльності. І якщо відносно наукового співтовариства можна хоча б сподіватись на те, що ідеї суворо перевіряються та добираються за відповідністю до прийнятих в науці норм, а завідомо хибні теорії та наукові фальсифікації найчастіше все-таки відкидаються науковим співтовариством (хоча це, звичайно, неоднозначна точка зору), здоровий глузд не має імунітету до омані шахраїв від науки, а люди, які не мають спеціальних знань, нездатні критично перевірити ідеї, які можуть пропагуватись псевдовченими у ЗМІ та різного роду псевдонауковій белетристиці, яка реалізується у великій кількості в книжкових магазинах.

Не менш впливовим фактором існування псевдонауки в сучасному світі є гносеологічна легітимація псевдонаукових ідей у епістемологічному релятивізмі та ірраціоналістській філософії. Наука згідно цих позицій розглядається на одному рівні з міфологією та релігією, внаслідок чого істини науки та істини, наприклад, віри, розглядаються як рівноцінні. Виходячи з цих постулатів, «альтернативна наука» має не менше прав на існування, ніж наукові теорії, які

приймає наукова спільнота. Висновок з цього невтішний – на рівні зі шкільною програмою з фізики, у школі, згідно риторики філософів, які дотримуються подібної точки зору [66; 160; 182; 219; 237], мають, наприклад, викладати теорію пласкої землі та геоцентричну космологію, оскільки науковий дискурс зводиться до істин віри та вважається непривілейованим знанням про навколишній світ.

Всі ці фактори стають загрозою наступу того, що дехто охрестив наступом «Другого Середньовіччя» (хоча цей термін, на нашу думку, носить занадто емоційний характер, невідповідний стилю наукового дослідження, він, між тим, доволі красномовно відображає ситуацію). Наразі можна констатувати наявність передумов витіснення науки в маргінальні області, розмиття критеріїв демаркації наукового знання та інших форм знань, знецінення науки та освіти. Окрім цього, в сучасному суспільстві постає загроза нанесення матеріальної та моральної шкоди людині внаслідок викривлення її світосприйняття різного роду одіозними ідеями. Не меншу небезпеку становлять різного роду сумнівні винаходи та препарати «альтернативної медицини», використання яких може призвести в тому числі й до фізичного каліцтва людини.

Ступінь науково-теоретичної розробки проблеми. Складність об'єкта та предмета нашого дослідження, його багатовимірність та неоднозначність зумовили чималу кількість підходів як до розуміння того, чим є наука, так і до того, чим є псевдонаука. Першими філософами, які торкнулись питання псевдонауки, були Р.Карнап, В.Крафт, І.Лакатос, К.Поппер, Б.Рассел, Дж.Холтон. Останні намагались представити псевдонауку як цілісний феномен, який представляє собою проблему для наукового знання, та виробити ефективний критерій верифікації наукових ідей. Як відомо, згаданим філософам такий критерій виробити не вдалося, а проблема демаркації науки та псевдонауки і по цей день залишається дискусійною, особливо загострюючись в діалектичних суперечностях, які викликають нові теорії в науковому співтоваристві. Нажаль, дані проблеми вимагають свого подальшого розв'язання.

Серед сучасних вчених, які займаються проблемою псевдонауки, можна виділити окремим чином роботи Т.Гайнса, Б.Голдакра, Р.Докінза, Л.Лаудана, Р.Макнеллі, К.Сагана, С.Хенссона, Дж.Шермера, які займаються конкретними проявами сучасної псевдонауки в суспільстві (такими, як уфологія, діанетика чи науковий креаціонізм), а також намагаються виробити ефективні критерії демаркації та виділити основні властивості, за якими можна виділити особливості псевдонауки та її відмінності від позанаукового та наукового знання. Цією ж проблемою займаються і багато російських науковців: О.Гнатик, В.Данилов, Е.Кругляков, В.Кувакін, С.Капиця, В.Найдиш, Б.Пружинін, В.Стьопін, А.Сердюков. Серед вітчизняних дослідників проблеми співвідношення наукового, позанаукового та псевдонаукового знання та методологічних складностей сучасного наукового пізнання займались Л.Богата, А.Кравчик, М.Марчук, О.Пунченко, Л.Терентьєва, А.Уйомов, І.Чорноморденко. Частина дослідників займається проблемою безпосередньо сутності псевдонауки: чим є даний феномен, як відрізнити його від науки, якими є його ознаки, як можна класифікувати множинні прояви псевдонауки тощо.

Нажаль, наразі існує відносно мала кількість досліджень, пов'язаних із проблемою псевдонауки, через що всеохопне, комплексне вивчення даної проблеми все ще залишається недостатнім. Дискусії з цього питання не вщухають і по цей день (не дивлячись на те, що деякі філософи, як-от Л. Лаудан, стверджують про «кінець проблеми демаркації»). Саме через це, на нашу думку, важливим є всебічний аналіз псевдонауки із виділенням таких її аспектів, як гносеологічний та аксіологічний, а не суто феноменологічні описи онтологічного виміру псевдонауки. При розгляді проблеми легітимації псевдонаукового знання досліджується спадщина таких вчених, як П. Ватцлавік, Е. фон Глазерсфельд, Н. Лукман, Т. Бергер, Б. Барнс, Д. Блур та інших представників соціального конструкціонізму та епістемологічного конструктивізму. Цей вибір був обумовлений тим фактом, що саме ці вчені з різних позицій (філософія, біологія, кібернетика, загальна теорія систем, інформатика, соціологія науки, психологія) досліджують людське знання та

обґрунтовують релятивізм та соліпсизм щодо наукових істин. Окремо було розглянуто з критичних позицій погляди таких філософів, як Дж.Ваттімо, П.Вірільо, Ф.Гваттарі, А.Дебласіо, Ж.Деррида, Д.Джеймісон, О.Дьяков, Л.Ірігарей, Дж.Капуто, Е.Келлер, Ю.Крістева, П.де Ман, Е.Росс, Р.Рорті, С.Хардінг, Д.Хереуей,. На додачу, було розглянуто ідеї критиків постмодернізму та епістемологічного конструктивізму у роботах таких сучасних філософів, як Ж.Брикмон, Б.Буллох, М.Губанов, Д.Деннет, Р.Докінз, А.Кірбі, В.Лекторський, Є.Мамчур, І.Нійілуото, Х.Патнем, Б.Пружинін, Дж.Сірль, А.Сокал, Х.Сігель, Є.Труфанова, Е.Уілсон, Н.Хомський, Ю.Хабермас, Є.Черткова. На думку автора, розгляд постмодернізму та епістемологічного конструктивізму в роботах останніх стосується в першу чергу загальної критики цих напрямків. Автор же дисертації звертає увагу на інший аспект: логічним результатом релятивістських епістемологічних теорій є легітимація псевдонауки саме з позицій теорії пізнання. Таким чином, багатобарвна постмодерністська епістемологія та (в певній мірі) конструктивізм стають епістемологічною передумовою існування та виправдання псевдонауки.

В аксіологічному вимірі, на основі досліджень таких соціологів знання та філософів, як Б.Барнс, Д.Блур, Дж.Калверт, І.Касавін, Б.Латур, Є.Мамчур, Р.Мертон, Ю.Мєлков, Б.Пружинін, М.Савостьянова, передумови ціннісного виправдання псевдонауки в сучасному суспільстві констатуються, виходячи з осягнення факту втрати багатьма з сучасних вчених власних фундаментальних принципів, ціннісних орієнтирів щодо процесу наукової творчості та підкорення наукового знання стороннім ціннісним та цільовим імперативам. Витоки ж проблеми цінностей в науці (та пізнання як екзистенційного переживання) слід шукати в роботах М.Бахтіна, С.Кіркегора, М.Мерло-Понті, П.Ріккера, П.Флоренського, М.Хайдеггера, Г.Шпета, А.Шопенгауера. Ілюстрацією даної проблеми стає також експертне дослідження вітчизняних вчених з ряду областей наук, яке підтверджує вказані тези щодо ціннісної кризи в науці.

Матеріалом для дослідження є безпосередні прояви псевдонауки, представлені, окрім прикладів псевдовинаходів та наукових фальсифікацій, літературними джерелами таких авторів, як: А.Акімов, Д.Андрєєв, О.Блаватська, І.Веліковський, Д.Куликов, В.Жданов, А.Лоусон, С.Лаврова, В.Майков, Е.Мулдашов, Т.Носовський, В.Попов, В.Тен, В.Ю. та Т.С. Тихоплави, А.Тюняєв, А.Фенько, Н.Фоменко, Р.Хаббард, Г.Шипов. Окрім цього, розглядаються також різного роду концепції з областей «наукової» астрології, креаціонізму, краніометрії, криптозології, біоритміки, концепції «античних астронавтів», уфології – ряду напрямків, які претендують на науковість як в області природничого, так і в області гуманітарного знання, та повністю відкидаються науковим співтовариством.

Отже, аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми вказує на значний прогрес в дослідженні проблеми псевдонауки, проте про остаточне її вирішення говорити зарано – сьогодні необхідно поглибити дослідження псевдонауки, зробивши всебічний, комплексний аналіз даного явища, виходячи з усіх вищевказаних аспектів. Окрім цього, виникає потреба у продовженні роботи над виробленням методології верифікації наукового знання та дослідженням загальних вимог до демаркації науки та псевдонауки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі теорії та практики управління Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» згідно з науковою темою «Соціальні аспекти управління сталим розвитком України: державний та регіональний виміри» (№ 0111U003184). Крім того, дослідження виконано в межах комплексної науково-технічної програми НТУУ «КПІ» «Сталий розвиток» (протокол Вченої ради НТУУ "КПІ" № 4 від 06.04.2009 р.).

Об'єкт дослідження – різновид знання, методологія пізнання та суспільна практика, які претендують на звання наукових, але, виходячи з їх сутності, не є такими.

Предмет дослідження – феномен псевдонауки, форми його прояву, сутнісні ознаки та передумови виникнення в сучасному суспільстві.

Мета дисертаційної роботи полягає у філософському аналізі псевдонауки як феномену, її властивостей, проявів, форм існування, передумов виникнення та його гносеологічної легітимації у сучасній епістемології. В загальному контексті дослідження, метою є виявлення псевдонауки як проблеми сучасного наукового пізнання, його процесу, результату, наукової етики та наслідків науки для суспільства в цілому.

Відповідно до мети, було поставлено такі **завдання**:

- Аналіз науки як особливого виду людської діяльності, визначення її властивостей та форм існування науки з метою більш повного розуміння того, що саме слід протиставити псевдонауці, та що може бути певного роду «взірцем», типом знання, яке псевдонаукою нівелюється.

- Історичний огляд вивчення проблеми псевдонауки у роботах світових та вітчизняних філософів та представників інших наук.

- Визначення феномену псевдонауки через дослідження її сутнісних властивостей (під якими слід розуміти визначення псевдонауки як феномену, виділення її основних ознак та властивостей, класифікацію псевдонаукових форм знання, аналіз мови псевдонауки тощо).

- Аналіз епістемологічних засад існування псевдонауки, її виправдання та фактичної легітимації в деяких із напрямків сучасної філософії. Вирішення даного завдання викликало необхідність розгляду сучасних релятивістських напрямків у епістемології, які імплікують політичний, гендерний та релігійний контекст у наукове пізнання, змінюючи теоретичну завантаженість факту на політичну. В першу чергу, йдеться про представників постмодерністської філософії (таких, як Р.Рорті та Дж.Капуто), феміністської епістемології (Ф.Келлер, Ю.Крістева, Д.Хереуей), соціального конструктивізму та конструкціонізму (П.Бергер, К.Герген, Т.Лукман,), епістемологічного конструктивізму (Х.фон Ферстер).

- Аналіз епістемологічних засад виправдання псевдонауки зумовив необхідність визначення таких понять, як скептицизм, плюралізм, релятивність та релятивізм задля уточнення, що саме мається на увазі під релятивістською епістемологією та що розуміється автором як релятивізм в цілому;

- Визначення стратегій, аспектів та наслідків впливу псевдонауки на суспільство та буденну свідомість, розгляд проблеми популяризації науки в сучасному суспільстві.

- Аналіз ціннісних та соціальних факторів, які спонукають людину до занять псевдонаукою, аналіз сучасних проблем суспільних відносин, внаслідок яких вчений отримує хибну мотивацію, яка веде до занять псевдонауковою діяльністю. Об'єктом дослідження в даному випадку виступають як суспільні відносини в цілому, так і особливості сучасних наукових закладів, інститутів та університетів.

- Дослідження відношення представників української науки до досліджуваної проблеми та її бачення в рамках їхньої професійної діяльності та компетенції за допомогою проведення експертного опитування.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Методологічну основу дослідження становлять ідеї представників конструктивного реалізму, енактивізму та діяльнісного підходу в теорії пізнання. В ході дослідження онтологічних аспектів псевдонауки було використано методологію дослідження перетворених форм, а також діалектико-матеріалістичний метод та діяльнісний підхід до розуміння наукового знання в контексті його демаркації із псевдонаукою. Методологію дослідження перетворених форм також було використано для класифікації типів псевдонаукового знання за якісним поділом. Властивості та особливі риси псевдонауки було експліковано шляхом використання системного, історичного та діяльнісного підходів із поєднанням аналітико-синтетичного та феноменологічного методів.

Для визначення структурних та семантичних особливостей мови псевдонауки було використано компаративний аналіз, аналітико-синтетичну

методологію (із урахуванням установок філософії мови класиків аналітичної філософії), герменевтичний метод, а також функціональний підхід.

Епістемологічну легітимацію псевдонауки в сучасній теорії пізнання було досліджено на основі системного та історичного підходів, разом із використанням діалектико-матеріалістичного, герменевтичного, феноменологічного та аналітико-синтетичного методів. Вирішення проблеми верифікації та демаркації наукового знання було запропоновано на основі діяльнісного підходу та методологічних установок енактивізму та конструктивного реалізму.

При дослідженні стратегій впливу ідей та поглядів псевдовчених на пересічну людину, було застосовано феноменологічний та аналітико-синтетичний методи з критично-історичною установкою щодо досліджуваних стратегій. Окрім цього, така ж установка була реалізована при дослідженні взаємозв'язку загальнолюдського та «власне наукового» у поєднанні з енактивістською методологією та підходами конструктивного реалізму. Дослідження ж думки вітчизняних вчених щодо проблеми, яку ми підіймаємо, розуміння ними науки та їхню точку зору щодо проблем сучасної наукової спільноти, було вивчено шляхом експертного опитування.

Наукова новизна дослідження розкривається у наступних теоретичних та практичних положеннях:

Теоретичне значення дослідження:

вперше:

- зафіксовано визначення феномену псевдонауки на основі методології дослідження перетворених форм;
- проведено експлікацію 16 рис, притаманних різним проявам псевдонауки на основі системного підходу;
- виявлені конкретні риси та постулати ряду напрямків у епістемології, які виправдовують псевдонауку та фактично легітимізують її у сучасному суспільстві;
- проведене експертне опитування вітчизняних науковців з питання

проблеми псевдонауки та їх відношення до наукової діяльності;

- виділено як окремий предмет дослідження мову псевдонауки; встановлено відмінності мови псевдонауки від мови науки, виділені основні сутнісні ознаки та феномен «імітації мови»;

- використано авторське поняття деоб'єктивації для позначення абсолютизації ролі суб'єкта у епістемологічному релятивізмі;

- обґрунтовано вибір епістемології (на противагу філософії науки) як методологічного поля для дослідження проблеми псевдонауки.

удосконалено:

- класифікацію форм проявів псевдонауки при поділі її на квазінауку, антинауку, паранауку, лженаукові дисципліни та наукові фальсифікації;

- запропоновано вирішення проблеми верифікації знання та демаркації науки та псевдонауки на основі критерію практики та поділу процесу верифікації на три рівні: апіорний, аналітико-синтетичний та практичний;

- дослідження стратегій впливу суб'єктів псевдонаукової практики на пересічну людину;

- критично-історичний огляд до вивчення псевдонауки в традиціях вітчизняної та світової філософії та інших наукових дисциплінах;

- досліджено вплив сучасних суспільних відносин та цінностей на суб'єкта наукової діяльності та на внутрішньо наукові і загальнолюдські фактори, які потенційно можуть привести людину до занять псевдонаукою;

набуло подальшого розвитку:

- розуміння науки як особливого типу людської практики, основою якої є взаємодія суб'єкта пізнання та досліджуваної ним реальності на основі енактивізму та конструктивного реалізму;

- дослідження трактування знання у релятивістській епістемології, а саме проблеми зміни еквіваленції «Знання – сила» на опозицію «Знання – влада»;

- дослідження сутності суб'єкта у постнекласичній науці, як у раціональній перспективі, так і у релятивістській;

- обґрунтування необхідності критерію верифікації, який у

постпозитивістській філософії часто критикується як непотрібний епістемології чи неможливий;

- огляд засобів протидії псевдонауці у світовій суспільній та науковій практиці;

- розгляд проблеми популяризації науки у суспільстві.

Практичне значення дослідження, в свою чергу, обумовлене реальними можливостями використання отриманих результатів у розв'язанні практичних проблем, які постають перед суспільством в цілому та наукою безпосередньо внаслідок наявності псевдонауки в сучасному суспільстві. До практичного застосування в цьому випадку можна віднести: перегляд та відновлення міждисциплінарного підходу щодо вироблення критеріїв верифікації з огляду на особливості сучасної науки; дискусію щодо статусу релятивізму в науковому пізнанні; проблематизацію псевдонауки за межами наукової спільноти; перегляд аксіологічних факторів наукової діяльності та вимог до вченого; привернення уваги до проблеми взаємного відчуження наукового співтовариства та суспільства, а також до проблем, перспектив та засобів популяризації науки.

Апробація результатів дисертації. Основні ідеї, тези та окремі висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на теоретичних і методичних семінарах і засіданнях кафедри філософії та кафедри теорії та практики управління Національного технічного університету України «Київського політехнічного інституту». Результати також було апробовано на міжнародних науково-практичних конференціях.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено в шести публікаціях у фахових наукових виданнях з філософії та двох виданнях, які входять до наукометричних баз.

Структура дисертації обумовлена специфікою предмету, поставленою метою та основними завданнями дисертаційного дослідження. Дисертація містить вступ, три розділи основної частини, висновки та список використаної

літератури. Основний текст дисертації викладено на 198 сторінках, список використаних джерел – 268 найменувань, нараховує 24 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ФЕНОМЕН ПСЕВДОНАУКИ: СУТНІСТЬ, ОЗНАКИ, ФОРМИ ПРОЯВУ

У розділі розглядається феномен науки, його основні властивості та критерії розрізнення наукового знання від інших видів знань. Проводиться історичний огляд дослідження проблеми псевдонауки у світовій та вітчизняній дослідницькій практиці. Дається визначення феномену псевдонауки в рамках методології дослідження перетворених форм. Проводиться експлікація критеріїв розрізнення та основних властивостей феномену псевдонауки, а також надається авторська класифікація форм прояву псевдонаукового знання. Досліджується феномен мови псевдонауки як окремого феномену, який перебуває в полі методологічних досліджень епістемології та філософії мови, що обумовлено дискурсивною онтологією даного феномену. Обґрунтовується необхідність вибору епістемології як методологічного поля для дослідження феномену псевдонауки, законів її функціонування, форм прояву, властивостей, методології та стратегій впливу.

1.2. Наука як особливий вид знання та пізнання

Провести демаркацію між наукою, псевдонаукою та іншими видами людського знання неможливо, не визначивши попередньо, чим є сама наука (а відтак – зрозуміти також, чим вона не є). Характерно, що більшість вчених досліджують методи, які використовуються в науці, створюють класифікації наукових знань, намагаються визначити аспекти розвитку науки тощо, і лише в останню чергу намагаються визначити, чим є наука як така. І це не дивно: поняття науки за своєю суттю є дуже загальним та внутрішньо суперечливим, через що визначення його є нелегким завданням.

І.Кант, один з перших філософів, які звернулись до проблем теорії пізнання, визначає науку як всезагальне та необхідне знання, пізнання конкретного змісту в формі всезагальної необхідності. На думку філософа, науки поділяються на: 1). ті, які засновані на законі чистого розуму, законі тотожності, головна суть якого – в його несуперечливості; такі науки мають

справу зі вродженими ідеями, які споглядаються розумом інтуїтивно; 2). науки, які мають справу з реальними суперечливостями, а не логічними, які вирішуються у співпадінні, єдності протилежних моментів; такі науки мають справу з апостеріорними судженнями, які здобуваються в активній пізнавальній діяльності суб'єкта, поза чистим розумом [71]. До першого типу наук Кант відносить філософію, математику та логіку, до другого – природничі науки та науки про суспільство.

Відкидаючи ідеї кантівського апіорі та усвідомлюючи складність та неоднозначність поняття «наука», великий німецький філософ Г.Гегель визначає науку в загальному вигляді («чисту науку») наступним чином: «Чиста наука [...] містить в собі думку, оскільки думка є також і суть речі сама по собі, або містить суть речі саму по собі, оскільки суть речі є також і чиста думка. В якості науки істина є чиста самосвідомість, яка розвивається та має образ самості, що виражається в тому, що в собі та для себе суще є усвідомлене поняття, а поняття як таке, є в собі та для себе суще. Це об'єктивне мислення і є суттю чистої науки» [35, с. 39]. Згодом, цю ж ідею «чистої науки» підхопить також впливовий логік та методолог науки Б.Больцано у своєму «Науковченні». Оскільки ж в основі пізнання лежить об'єктивне мислення, логіка розглядається Гегелем як фундамент будь-якої науки. Саме співпадіння логіки та епістемології дає розвиток будь-якої іншої науки: «Якщо попереднє абстрактне мислення спочатку цікавиться лише принципом як змістом, в подальшому ж розвитку воно вимушене звернути увагу і на іншу сторону, на засоби пізнання, то теперішнє мислення розуміє також і суб'єктивну діяльність як суттєвий момент об'єктивної істини, і виникає потреба в поєднанні методу зі змістом, форми з принципом. Таким чином, принцип має бути також і початком» [35, с. 55-56]. Отже, за Гегелем, об'єктивне знання завжди включає в себе момент своєї протилежності – діяльність суб'єкта, який це знання експлікує з навколишнього світу, схоплює його думкою. Суб'єктивний розум схоплює предмет пізнання, який є «безпосереднім буттям або річчю взагалі», «буттям для іншого та для-себе-буттям», а також «сутністю, всезагальним, яке

відповідає розсуду» [36, с. 597]. Із необхідністю співпадіння двох суперечностей – суб'єктивного та об'єктивного – в процесі наукового пізнання погоджується також і затятий опонент Гегеля, Ф.В.Шеллінг: «Абсолютне знання є не те, в якому суб'єктивне та об'єктивне поєднані як протилежні одне одному, а тільки те, в якому цілком суб'єктивне є цілком об'єктивним, і навпаки» [205, с. 134].

Найбільш інтенсивно теорія пізнання розвивається, починаючи з другої половини XIX ст., а саме – у марксизмі та позитивізмі. На думку засновника позитивізму О.Конта, вся історія людства є історією розквіту та розвитку людини, руху від метафізичного знання до позитивного знання [77]. Сучасний йому етап розвитку людства Конт характеризував саме як «науковий тип» суспільства, добу, де наука є домінуючою формою світогляду. Саму ж науку батько соціології бачив як «позитивне знання», об'єктивно здобуті істини про людське суспільство та навколишній світ. На думку Конта, наукове знання, поділене на аналітичне (науки, де основну роль відіграє «споглядання») та синтетичне (науки, де домінує накопичення «позитивних фактів», емпіричних даних), в будь-якому випадку має бути інтерсуб'єктивним, тобто повністю незалежним від суб'єкта пізнання. Таку ж вимогу, за взірцем природничих наук, висуває він і до соціології. На наш погляд, таке прирівнення наукового знання, ігнорування антропологічно-екзистенційних моментів, які не можна виключити з гуманітарних наук, контівське розуміння науки, яке являло власне ідеал науки доби Просвітництва, не є вдалим для сучасного розуміння сутності науки та всебічного її осягнення.

Марксизм розглядає науку в першу чергу як особливий вид форми суспільної свідомості та суспільної діяльності. У передмові до «Анти-Дюрингу», Ф.Енгельс пише: «Теоретичне мислення кожної епохи, а значить і нашої епохи, це – історичний продукт, який приймає в різні часи дуже різні форми і, разом з цим, різний зміст» [208, с. 63]. Будучи формою свідомості, наука залежна від суспільних відносин та пов'язана з іншими видами людської діяльності – економічною, політичною, а також, чи не найбільш – технічною. У

листі В.Боргіусу, Енгельс пише: «Якщо, як Ви стверджуєте, техніка значною мірою залежить від стану науки, то ще більше наука залежить від стану та потреб техніки. Якщо у суспільства з'являється технічна потреба, то це просуває науку вперед більше, ніж десяток університетів» [116, с. 555]. Наука в капіталістичному суспільстві (як у XIX, так і у XXI ст.) є не лише накопиченням знань чи «чистим теоретизуванням» - це лише початкова форма, яку змінює наука як суспільна практика, виробнича діяльність. На думку К.Маркса, всі існуючі наукові істини, системи знань, «парадигми», починаючи з найнижчого щаблю історичного розвитку науки, є лише моментами нескінченного розвитку науки, для якої власне не існує точки, досягши якої вона не зможе піти далі, залишившись «споглядати істини, які було нею здобуто». Одним з моментів науки стане зміна її форми: вона перейде з форми існування у вигляді інструменту правлячого класу до форми інструменту емансипації індивідів. Для Маркса, джерело такої революційної науки лежить у «критичному пізнанні історичного руху, руху, який сам створює матеріальні умови звільнення» [114, с. 23] людини від пануючих над нею економічних, а відтак – соціальних та політичних відносин.

Ряд дослідників науки XX ст., яких прийнято відносити до школи неопозитивізму, розглядає різні аспекти науки, такі, як процес пізнання, сутність наукових теорій, об'єкта та предмета науки, верифікацію наукових теорій, наукові істини тощо, уникаючи прямого та однозначного визначення поняття науки, зосереджуючись на практичному аспекті наукової діяльності – процесах пізнання, його проблемах, методах та, в першу чергу, логіці. Зокрема, до цих дослідників слід віднести А.Айєра, Л.Вітгенштейна, Р.Карнапа, В.Крафта, У.Куайна, Б.Рассела та багатьох інших [2; 31; 74; 80; 150]. Для неопозитивістів базисом загальної теорії науки є розроблена ними нова система логіки. За В. Крафтом, «дослідити логічну структуру наукового знання значить дослідити, як його поняття та висловлювання логічно пов'язані одне з одним, як одні поняття включаються в інші, як одні висловлювання можна вивести з інших» [80, с. 61]. Отже, науку зрозуміти можна, дослідивши мову науки.

Іншим важливим концептом неопозитивізму є розробка верифікації наукового знання – емпірична та логічна, під якою слід розуміти перевірку одиничних наукових суджень та наукових фактів. Ідеалом наукового знання для неопозитивізму є логічно несуперечлива, формалізована система наукових суджень, кожне з яких можна верифікувати, та яке об'єктивно репрезентує навколишній світ, виключаючи з нього суб'єкта пізнання. Причиною невдачі запропонованих неопозитивістами ідей стала, власне, неможливість створення формального та однозначного критерію верифікації, ігнорування науки як процесу та виключення людської практики як критерію істинності науки.

Криза неопозитивізму призвела до появи численних напрямків у методології науки, які історики філософії формально об'єднують у єдиний напрям – «постпозитивізм». До нього відносять таких філософів, як І.Лакатос, С.Тулмін, П.Фейєрабенд, Дж.Холтон та інші. Найвідомішим же представником постпозитивізму є К.Поппер [146]. Проблема науки розглядається філософом через концепцію трьох світів: світ людини, світ природи та, власне, «третій світ» - наука. За Поппером, об'єктивне знання розвивається за двохступінчатим еволюційним процесом (і в цьому спостерігається вплив іншого відомого дослідника науки, К.Лоренца [104]), де старі теорії змінюються новими шляхом доказів нових теорій та спростування старих. Кожна теорія, за Поппером, може бути сфальсифікована, тобто, потенційно спростована. «Третій світ» [170] як відображення світу природи ніколи не є його прямою репрезентацією – виходячи з обмеженості когнітивного інструментарію людини, він завжди є «найбільш об'єктивним на даний момент», не будучи об'єктивним в цілому (дані принципи вплинули на подальший розвиток різних напрямків епістемології, наприклад, на ідеї Р.Бойда [203], Н.Картрайта [210], І.Меркулова [120] та ін.). Подальший розгляд ідеї Поппера отримають у наступному підрозділі, присвяченому дослідженню псевдонауки. Саме через це, попперівське розуміння науки було свого часу відкинуто науковою спільнотою в цілому, хоча попперівські критерії й можна часом розглядати як продуктивні (оскільки існують випадки, в яких ці критерії спрацьовували; напр., див.: [173,

с. 252-293]). Послідовник Поппера, філософ І.Лакатос розглядає науку як процес постійної конкуренції того, що він називає дослідницькими програмами. Дослідницька програма – це сукупність методів, теорій, постановок проблем, яка претендує на коректне відображення навколишньої дійсності, а також на передбачення нових фактів. Наука розглядається філософом як «глобальна дослідницька програма» [88], в рамках якої історично розгорнуте протистояння конкретних дослідницьких програм, їх заміна, відкидання старих програм та прийняття нових [88; 164].

Існують інші точки зору щодо сутності наукового пізнання, які, на нашу думку, заслуговують уваги. Так, наприклад, французський філософ науки ХХ ст. Г.Башляр розглядає наукове пізнання як мінливий взаємозв'язок між суб'єктом та об'єктом предмета, який пізнається, та його предикатів, які розкриваються в пізнання [13]. Пізнання починається не з конструювання понять (як вважав Ж.Дельоз [52]), а з пов'язування понять про досліджуваний предмет в єдине ціле, уможливлуючи його репрезентацію. Наукова істина за Башляром – ідеал, до якого наука постійно приближується, узагальнюючи одиничні факти на теоретичному рівні, підтверджуючи теорії та одиничні факти або спростовуючи їх, співвідносячи одне з одним та поєднуючи [13; 29]. В цьому башлярівська позиція наближується до гегелівського та марксового розуміння науки – для науки не існує останньої межі, її рух нескінченний, а поле дослідження завжди розширюється. Слабкістю ж концепції Башляра є ігнорування ним практичної сторони науки – останнім не враховується зміна форм науки, перехід теоретичних знань у людську виробничу практику.

Поняття науки, як власне й її реальна сутність, перебувають у постійному русі, через що змінюється й її відбиття теорією пізнання. Наведемо також деякі з визначень науки, які дають їй наші сучасники. У колективній монографії «Наука та квазінаука» поняття науки (яке також наводиться з метою демаркації наукового знання та інших видів знань) визначається наступним чином: «Наука – це особлива історична форма пізнання світу, яка сформувалась у певних умовах; це концентроване та найвище втілення пізнавальної активності

свідомості. [...] Наука виявляє та пояснює закономірності та внутрішню структурну організацію конкретних систем реальності, що дозволяє людині переходити до практичного використання властивостей цих систем для цілей своєї життєдіяльності» [127, с. 21]. Дане визначення, на нашу думку, не повністю розкриває всі аспекти науки, оскільки ігнорує аксіологічні засади формування науки та соціальні як такі. Наукове знання формується не у відриві від суспільства, але в тісній єдності з ним, з його матеріальною та духовною культурою. Матеріальна складова суспільства створює інструменти пізнання, а духовна впливає на наукову етику (як, наприклад, у спірних питаннях щодо можливості клонування людини чи досліді на людях). Філософ науки І.Меркулов, враховуючи зв'язок наукового пізнання з соціокультурними аспектами та спираючись на розуміння участі еволюційного процесу у формуванні когнітивного інструментарію людини, намагається дати науці як особливому виду пізнання наступне визначення: «Наукове пізнання є найвищим ступенем інформаційного контролю оточуючого середовища та внутрішніх станів людей, воно широко використовує ідеальні концептуальні системи – гіпотези, наукові теорії, експериментальні закони, різного роду моделі (зокрема, теоретичні та практичні), - які мають величезну інформаційну ємність, спеціалізовану мову науки та особливі методи дослідження, такі як наукове спостереження та експеримент» [120, с. 87-88]. Змальовуючи наукове пізнання, Меркулов не дає визначення тому, чим є наука як така, даючи визначення безпосередньо самому процесу отримання знань, які можна класифікувати як наукові, відокремлюючи цей тип пізнання від донаукового та позанаукового (що, звичайно ж, також є важливим моментом). На думку Л.Маркової, наукове знання формується в рамках необхідного контексту, будучи вихопленим з не-науки: «І вчений, як суб'єкт, і предмети вивчення формують контекст, абсолютно необхідний для здійснення пізнавальної діяльності» [109, с. 128]. На думку Маркової, нове знання не народжується зі старого, а завжди породжується контекстом. Такий підхід, на наш погляд, нівелює значення спадковості та єдності наукового знання та вульгаризує

історію науки. Відомий філософ науки В.С. Стьопін визначає науку як особливий вид діяльності, який є сферою людської культури. Особливостями науки є дві пізнавальні установки: «1) на предметно-об'єктне дослідження світу, 2) на вивчення об'єктів, які виходять за рамки вже складених масових практик того чи іншого конкретного етапу розвитку цивілізації» [164, с. 72-73]. Сучасний український філософ Б.Новіков наступним чином визначає науку в її логіко-епістемологічному аспекті: «це логічно несуперечлива система істинного знання та пізнання реальності та дійсності, що історично розвивається. Вона передбачає наявність свого предмету; масиву вже здобутого та теоретично організованого і функціонуючого знання та досвіду пізнання, власного понятійного та категорійного апарату (мови науки) та пізнавального інструментарію – форм, методів, засобів, прийомів» [132, с. 36]. Дане визначення, на нашу думку, повністю охоплює даний аспект.

На основі наведених визначень (яких насправді набагато більше), дамо наше власне тлумачення науки, з якого ми будемо виходити в рамках дослідження. Під наукою ми розуміємо історично складений тип людської практики, який виник на певному етапі її соціального становлення та біологічної еволюції, направлений на здобуття об'єктивних знань про навколишній світ, суспільство та людину як таку, накопичення та практичне впровадження цих знань в інші типи людської діяльності. В основі цієї практики лежить взаємодія між людиною (яка виступає суб'єктом цієї практики) та навколишнього світу. Під об'єктивним знанням ми розуміємо продукт активної взаємодії суб'єкта пізнання із навколишнім світом (суспільством, індивідами), який являє собою необхідним чином систематизоване істинне відображення феноменів, процесів та законів об'єктивної реальності спеціальним категоріальним та понятійним апаратом, мовою науки. Суб'єкт пізнання – це індивід, діяльність якого направлена на здобуття об'єктивних знань шляхом особливого роду практичної взаємодії з навколишнім світом; в основі такої взаємодії лежить дотримання норм

наукового дослідження, його, логіки, гносеологічних установок, методології та використання спеціального інструментарію. Під нормами наукового дослідження слід розуміти імперативи та регулятиви, які роблять здобуття знань об'єктивним (неупередженим) та істинним, уможливають адекватне відбиття стану речей, якого прагне наука, та подальше використання здобутих знань в людській діяльності. Методологія наукового дослідження – історично складена (та історично мінлива) сукупність засобів, норм та регулятивів, які використовуються суб'єктом пізнання задля отримання об'єктивних знань в процесі наукової діяльності. Інструменти наукового пізнання – сукупність спеціальних пристроїв (приладів, дослідницьких лабораторій), якими користується суб'єкт пізнання в процесі наукової діяльності та які розширюють його можливості в рамках цієї діяльності (складаючи свого роду «продовження» його тіла, яке являє собою свого роду базові когнітивні апарати). Феномен – це одиничний об'єкт природи та культури, який дається людині в чуттєвому досвіді, або наявний в рамках внутрішнього досвіду на рівні «ідеального» (т.зв. «психічний феномен» [18; 47; 66]). Процес – 1). зміна станів матеріального (природа та культура), ідеального (теорія, мовлення) чи матеріального-ідеального (процеси в людській психіці, соціальні відносини) об'єкта в просторі-часі, який тим чи іншим чином необхідно спостерігається; 2) в більш загальній формі – вид руху матерії (соціальний, хімічний, фізичний), схоплений (і відображений) думкою та доступний для того чи іншого роду взаємодії. Закон – це одинична або з певною частотою чи вірогідністю повторювана необхідність, яка схоплена та відображена думкою у науковому судженні. Окрім мови, інструментів, норм та методології, наука має свій предмет та об'єкт. Під об'єктом слід розуміти явище або процес, пізнанням якого займається наука. Предмет же являє собою відображення того чи іншого фрагменту об'єкта у науковій рефлексії.

Завдяки збору фактів інструментами пізнання відбувається постійне оновлення та систематизація наукових знань, через що важливою складовою частиною науки є її методологія. Методи науки поділяються на теоретичні та

емпіричні. До теоретичних відносяться теорія, гіпотеза, закон науки та моделювання, мисленнєвий експеримент, до емпіричних – спостереження, виміри, експеримент та наукові дослідження (як більш поглиблена форма перевірки теорії, ніж експеримент). Таксономічними одиницями, з яких складається наукове знання, є теорії, під якими слід розуміти необхідним чином впорядковану сукупність емпіричних даних, істинних наукових суджень, умоглядних висновків та прогнозів, які на даному конкретному етапі розвитку науки відображають конкретний об'єкт та предмет науки. В основі теорії лежить певна сукупність теоретичних та/чи емпіричних об'єктів. Теоретичні об'єкти – це ідеалізації, які за суттю являють логічну реконструкцію дійсності (внутрішньо наукової та фізичної), а емпіричні – абстракції, які фіксують ознаки та властивості реальних предметів досвіду (наприклад, креслення технічного пристрою чи зображення тварини в анатомії). Однією з властивостей науки є її можливість до антиципації, тобто висновків щодо майбутнього на основі наявних даних, передбачень. Чим вірнішою є теорія, чим менше в ній спекулятивного, тим більше вірних передбачень щодо подальших результатів пізнання в ній можна зробити (і це яскраво продемонстрував І. Лакатос).

Наукове знання постійно оновлюється та систематизується: одиничні факти підпорядковуються теоріям; старі теорії відкидаються та замінюються новими; при цьому, старі теорії стають частиною нових, претендуючи на більш глибоке та впорядковане пояснення. Система уявлень людини щодо властивостей, законів та процесів, що відбуваються в реальності, яка утворюється в результаті узагальнення всієї сукупності (синтезу) наукових теорій, фактів, понять та принципів, називається науковою картиною світу. Сама наукова картина світу складається з двох головних компонентів: понятійного та чуттєво-образного. Перший представлено головними всезагальними філософськими категоріями, такими як рух, матерія, час та простір (хронотоп), законами природи та загальними науковими поняттями (наприклад, фізичні та математичні сталі), принципами (детермінізм,

матеріальна єдність світу, тощо) і фундаментальними поняттями окремих наук. Чуттєво-образний компонент, навпаки, складається з наочних прикладів та уявлень про ті чи інші об'єкти і процеси реальності та їх властивості.

Наука існує в двох формах – у формі «чистої науки» та у вигляді практичної діяльності людини. Перша форма є власне процес наукового пізнання, систематизація наукових знань та наукові знання «в собі», в той час, як друга – є зняттям форми науки шляхом переходу її безпосередньо в людську практику (виробнича діяльність, людський побут, культурна діяльність на основі технічних засобів, які породжує науково-технічний прогрес). Перша форма стосується в першу чергу фундаментальних досліджень, друга – прикладних. Існує чимало спроб класифікацій сучасних наук. На нашу думку, найбільш вдалою буде наступна: суспільні та гуманітарні (соціологія, лінгвістика, історія, економіка, філософія тощо), природничі (фізика, хімія, біологія, астрономія тощо), технічні (біотехнологія, космонавтика, архітектура, інформатика, інженерні науки тощо) та точні (математика, кібернетика, логіка, теорія прийняття рішень). Прийнято вважати, що всі науки окрім останніх мають емпіричний матеріал досліджень, в той час, як точні (чи формальні) науки є суто абстрактними. Проте насправді високоабстрактні науки також мають області практичного застосування і, як наслідок, емпіричний матеріал для досліджень (наприклад, в прикладній математиці, нано- та роботехніці або в новітній галузі розробки нейронних мереж та штучного інтелекту). Одночасно з цим, слід зважати на те, що будь-якій науці притаманні певні ідеальні об'єкти, які конструюються за допомогою певних процедур ідеалізації. Вони використовуються для формулювання певних залежностей, побудови теорій та передбачень на їх основі, а також полегшують розрахунки. Їх існування є реальним лише для науки; як об'єкти реальності вони фіктивні, будучи свого роду «квазіоб'єктами».

Як форма людської практики, наука представлена в трьох компонентах: як інститут, як результат та як процес. Існування об'єктивного знання прямо залежне від суб'єкта пізнання, самого факту його діяльності та змісту цієї

діяльності. Суб'єкт же повністю залежить від суспільних відносин, у яких він формується та в рамках яких діє. Через це очевидно, що наука глибоко вкорінена в суспільство та прямо залежна від нього. Як інститут науки слід розглядати в тому аспекті, який часто ігнорують філософи науки (та на якому, на противагу цьому, надмірно зосереджують увагу соціологи науки), досліджуючи це складне явище – це розгалужена система соціальних установ, спільнот та інституцій, в основі діяльності яких покладено наукове пізнання. Появу першого університету, інституційного осередку науки, датують ще 425 р. н. е. (у м. Константинополь). Другим відомим історії університетом вважається Оксфордський, заснований у 1168 р. Реальний же процес інституалізації науки починається у XVII ст. в італійських університетах. Основою цієї інституалізації стає позацерковна та позадержавна культура міст, які стають центрами торгівлі, ремісництва, банківської сфери. Як зазначає О.В. Поддубей: «рушійною силою становлення і розвитку середньовічних університетів як основи системи західноєвропейської освіти був розвиток нових верств суспільства, таких як інтелігенція, зростання потреби у висококваліфікованих фахівцях» [141]. У 1660 р. засновується «Лондонське природознавче товариство», діяльність якого у 1662 р. узаконюється хартією короля і в подальшому стає відомим як «Лондонське королівське товариство». Статут товариства задекларував його автономність, тобто невтручання у мораль, політику та богослов'я за умови зворотного невтручання церкви, моралістів та можновладців у дослідження вчених. У 1666 р. було засновано Паризьку академію наук, члени якої у 1668 р. почали отримувати офіційну, доволі високу, платню (не менш високу платню почали отримувати і англійські вчені) [92; 173]. Становлення інституціоналізації науки є, в першу чергу, об'єктом дослідження для істориків науки та таких підрозділів теорії пізнання, як соціоепістемологія та аксіологія науки. Сучасна академічна наука, як і раніше, тісно пов'язана із університетською, хоча обидві, на перший погляд, виконують різні функції.

Наука як тип практики вивчається в різних аспектах: існує психологія науки, етика науки, економіка науки, історія науки, соціологія та філософія науки. До цього списку також слід додати і наукознавство, загальну «науку про науку». Наприклад, психологія науки вивчає психологічні фактори наукової діяльності. Ці фактори трактуються в ній виходячи з розуміння науки як соціально організованої системи духовного виробництва особливого типу, продукти якого є відображенням реальності в емпірично контрольованих областях та логічних формах. Психологія науки є загальним вченням про наукове мислення як особливий рівень інтелектуальної активності, який передбачає також перетворення знання про реальність, даючи змогу створення нових соціально значимих цінностей. Під економікою науки слід розуміти галузь знань, яка вивчає розвиток науки та її стан як економічної системи, як галузі народного господарства, елемент продуктивних сил, а також продуктивні сили самої науки. До складу продуктивних сил науки слід відносити наукових співробітників, спеціалістів, робітників сфери наукового обслуговування. До засобів виробництва слід відносити науково-дослідницьке та експериментальне обладнання лабораторій, а також наукові прилади. Основні предмети праці, яка здійснюється науковцями за економікою науки – наукова інформація та ідеї. До компетенції економіки науки також (виходячи із характеру фінансування науки державою) входить вивчення ефективності роботи наукових закладів, наукових досліджень колективу вчених та окремих науковців, збір показників та факторів, які можуть охарактеризувати стан та розвиток науки, визначення специфіки та окремих форм відносин (наприклад, між науковими школами та всередині кожної з них) в сфері науки як виду суспільної діяльності.

Нинішній стан розвитку суспільства засвідчує про те, що роль етичних та моральних імперативів зростає, тому важливою також є етика науки – сукупність моральних імперативів, соціальних принципів та адміністративних правил, яких дотримуються вчені та які роблять можливими функціонування науки. В наш час можна стверджувати, що важливою стає не лише «внутрішньонаукова» етика, але й зовнішня – відношення науки та суспільства

(через те, що, як було згадано раніше, наука вкорінена в суспільство). Що ж до «внутрішньої» наукової етики, якої дотримуються вчені у дослідженнях, слід в першу чергу звернути увагу на наступне: ідеал, згідно з яким перед обличчям істини рівні всі, і минулі заслуги в науково-дослідній діяльності для кожного нового конкретного дослідження до уваги братися не мають; вчений не має права займатись плагіатом (але може здійснити повторне відкриття незалежно від попередника, якщо він не знає про нього і доходить до відкриття своїм шляхом); при викладенні результатів дослідження вчений має дотримуватись наукової чесності, не маючи права підтасовувати результати (маючи, звичайно ж, право на помилку); наукове знання, викладене вченим, має мати новизну та актуальність [67; 195].

На початку XXI століття наука, як ніколи раніше, глибоко втручається в природу речей, в людську природу, через що життєво важливим стає визначення міри втручання людини в природу, міра людини як «творця», визначення етичних орієнтирів, які дають вченому змогу чи навпаки забороняють йому конструювати світ відповідно до його розсуду. Безперечно актуальність цього питання підтверджують численні дослідження в рамках проблематики зв'язку між загальнолюдською та науковою етикою, біоетикою, спроби діалогу між теологією та наукою (доволі невдалі, як засвідчує сучасна історія науки в Росії та США). Чималий вклад у дослідження проблеми втручання науки в людську природу та природу взагалі внесли філософи В.Стьопін [164] та Е.Ільєнков [66; 67]. Виходячи зі взаємопов'язаності та взаємозалежності науки та суспільства, стає очевидною важливість соціології науки, яка досліджує сутність науки як соціального феномену. Соціологія науки вивчає соціальні умови наукової діяльності, процеси формування науки та існування її як суспільного інституту, визначає функції науки щодо суспільства, перспективи взаємодії науки та виробничих сил, зв'язок науки з освітою і культурою та (що є дуже важливим) із державою як інститутом, займається пошуком універсального визначення суб'єкта науки, а також вивчає питання соціальної діяльності вчених, наукових колективів та соціального

клімату в цих наукових колективах. Соціологічні проблеми науки досліджувались у роботах Д.Блура, Б.Барнса, В.Келле, С.Кугеля, Б.Латура, К.Маркса, Р.Мертон [91; 115; 122; 123; 124; 147; 202].

Наука обслуговує потреби суспільства, полегшує людське життя за допомогою нової техніки, допомагає лікувати хвороби, відкриваючи нові закони та зв'язки в природі, отримує нові знання про навколишню реальність – все це складає важливий фактор позитивного розвитку суспільства, його духовного та матеріального піднесення. Із другої половини ХХ ст. це стає все більш очевидним: розвиваються нанотехнології, інформаційні технології, роботехніка, нейронауки, біо- та астрофізика; увесь світ поєднується глобальною мережею обміну даних, людина вчиться подорожувати за межі планети Земля, виробництво крок за кроком майже повністю автоматизується, залишаючи людині роль «наглядача-спеціаліста», який керує за тим, щоб автоматика працювала потрібним чином. Сучасне суспільство термінологічно починають характеризувати не лише як «постіндустріальне», але й як «технократичне». Сучасний філософ та футуролог Дж.Нейсбіт відмічав: «Не встигли ви промовити “зрушення в парадигмі”, як ДНК стала розглядатись як інформаційна система “передавач – повідомлення – приймач”» [129, с. 127]. В цілому, стає очевидним, що наука не просто є важливим видом суспільної діяльності: з нею пов'язані сподівання та страхи людей щодо власного майбутнього, їх суспільного, культурного буття та буття як такого.

Отже, підсумовуючи викладений вище матеріал, ми можемо сказати, що наука є особливим видом людської діяльності, окремим інститутом, який включає в себе здобуття знань про людину та фізичну реальність (пізнання) за допомогою певного інструментарію (наукових фактів, теоретичних та умоглядних конструкцій, спеціального технічного обладнання), їх систематизацію та категоризацію (побудову гіпотез, теорій, встановлення законів об'єктивної реальності та створення винаходів) та практичне застосування здобутих знань, що має своїм наслідком безпосередній прогрес суспільства у його матеріальному та духовному бутті. Наука має не лише

власний категоріальний апарат та інструментарій – як і будь-якому іншому типу людської діяльності, їй притаманна власна етика, психологія, економіка тощо. Наука не лише постійно видобуває якісно нові знання, але й передає їх наступним поколінням у вигляді спеціалізованої наукової літератури та освітньої діяльності. Вона здатна також до саморефлексії, причому не лише в рамках своїх соціальних, етичних, психологічних, економічних аспектів, але й через постійне оновлення шляхом відкидання та спростування застарілих теорій, заміну їх новими, або шляхом розвитку та оновлення інструментів пізнання. З огляду на інтерес суспільства до науки та потребу в ній, на страхи та сподівання людства щодо наслідків стрімкого розвитку науково-технічного прогресу в наш час, не є дивним як зростання популяризації науки, так і поширення псевдонауки.

1.2. Змістовні та формальні характеристики псевдонауки

1.2.1. Псевдонаука у світовій дослідницькій практиці

Наукове знання – не єдиний вид людських знань. Існують різного роду форми позанаукового знання: буденне, міфологічне, релігійне, технічне (як знання відмінне від власне наукового) і таке інше. Кожному типу знання притаманні власні особливості, нормативи, система доказів (або її відсутність), кожен з типів знання різним чином (стихійно або систематично) впорядковано тощо. Ці типи знання формувались впродовж всієї історії людства на окремих етапах його існування. Буденне знання являє собою стихійно складений досвід поколінь людства, який складає основу здорового глузду та щоденної людської практики. Окремо від нього існує ситуативно конкретне та оперативне практичне знання, яке дає змогу діяти в тій чи іншій ситуації та яке набувається виключно в процесі перебування в цій ситуації (у філософії його окремо маркують як «знання-як», на противагу «знання-що»). Існує також індивідуальне знання, яке складає сукупність буденного та практичного знання та ментальних станів конкретного індивіда, разом із його суб'єктивним досвідом (який називають також «кваліа» та «індивідуальним наративом»).

Воно є похідним вродженого знання – видових, специфічних когнітивних програм та метапрограм, схем і стратегій поведінки, норм реакції, процесів мислення, які людина отримує внаслідок біологічної та генетичної конституції та які можна виділити емпірично від інших типів знання. Іншим компонентом вродженого знання, який має місце в безпосередній життєдіяльності людини – неявне знання, тип знання, яке повністю чи частково не можна виразити на рівні інтерсуб'єктивного (передати іншим), навіть за бажання. Технічне знання представляє собою практичне вміння взаємодіяти з тим чи іншим елементом техносфери, як науково-технічним (наприклад, із прискорювачем частинок), так і просто технічним пристроєм (наприклад, тролейбусом). Міфологічне та релігійне знання представляють собою продукт герменевтичної дії – інтерпретацію того чи іншого аспекту реальності в рамках, відповідно, міфологічної чи релігійної картини світу та власні свідомі дії суб'єкта в суспільстві відносно цих картин світу. Дії останнього включають в себе особливий стан психіки, відношення до світу та оточуючих, специфічну інтерпретацію суб'єктивного досвіду (наприклад, міф, на нашу думку, можна розглядати як дорефлексивне розуміння світу, впорядкування неосягнутого буття на основі образного мислення, що, власне, являє собою комплекс перелічених компонентів, які входять до дій суб'єкта). Всі ці типи знання важливі для людини, оскільки впливають на соціальні, ціннісні, цільові, екзистенційні, праксеологічні компоненти індивіда та на суспільство в цілому. Всі ці типи знання являють собою елементи цілісного культурно-історичного комплексу, у якому вони виникають, існують та зникають.

Осторонь від перелічених типів знання існує також і те, що можна назвати «псевдонауковим знанням» (хоча термін «знання» в даному випадку можна вживати лише умовно). Поняття псевдонауки позначає складний та суперечливий феномен, чіткого розуміння якого до цих пір не існує. Суперечки щодо сутності псевдонауки ведуться як у філософії (з метою загального визначення феномену), так і в науках, у яких зустрічаються її конкретні прояви. Самі терміни-синоніми «лженаука», «псевдонаука», «імітація науки», з'явилися

щонайменш ще у ХІХ столітті [256]. Проблемою псевдонауки займалися такі вчені, як Є.Гнатик, Б.Голдакр, Р.Докінз, С.Капиця, Е.Кругляков, В.Кувакін, І.Лакатос, Л.Лаудан, В.Найдиш, К.Поппер, К.Саган, А.Сердюков, П.Тагард, С.Хенсон, Д.Холтон, М.Шермер та чимало інших [89; 188; 127; 41; 158; 235; 84; 74; 21-24; 60; 81; 82; 38; 39]. В найбільш загальній формі, псевдонаука частіше за все розглядається як діяльність, яка «імітує наукову», але сама по собі не є такою. Іншими словами, це сукупність переконань про природу та людину, яка помилково сприймається як заснована на науковому методі, або якій помилково надається статус об'єктивно істинного знання. Оглянемо визначення, класифікації та інші дослідження, присвячені псевдонауці, які існують в даний момент. Так, за визначенням, яке дає академік В.Гінзбург (в наведених визначеннях термін «лженаука» слід розглядати як негативну конотацію терміну «псевдонаука»; обидва терміни за своєю суттю – синоніми): «Лженаука – це всілякі побудови, наукові гіпотези і так далі, які суперечать твердо встановленим науковим фактам. Я зараз можу проілюструвати це на прикладі. Ось, наприклад, природа теплоти. Ми зараз знаємо, що теплота – це міра хаотичного руху молекул. Але колись це не було відомо. І були інші теорії, в тому числі теорія теплороду, суть якої полягала в тому, що існує якась рідина, яка переливається та приносить тепло. І тоді це не вважалось лженаукою, ось, що я хочу підкреслити. Але якщо зараз до вас прийде людина із теорією теплороду, то це невіглас або шахрай. Лженаука – це те, що завідомо неправильно» [39]. Звичайно ж, з останнім твердженням можна погодитись лише в тому випадку, якщо «завідому хибність» було доведено роками чи навіть століттями, та достатнім чином обґрунтовано. Твердість встановлених наукових фактів – один із основних критеріїв демаркації науки та псевдонауки.

Однією з найвідоміших спроб визначення псевдонауки можна з упевненістю вважати критерій фальсифікованості К.Поппера, викладений ним у роботі «Припущення та спростування». Не дивлячись на відсутність визначення самого поняття «псевдонаука», Поппер наводить критерій розрізнення цього типу «знань» від знання наукового. Коротко його можна

охарактеризувати наступним чином: наукова теорія не може бути неспростовною, через що завжди має існувати методологічна можливість її спростування шляхом експерименту.

На нашу думку, критерій Поппера не дає змоги виявити, чим є псевдонаука без співвіднесення її з наукою. Філософ не дає визначення феномену, який протиставляє науці. Окрім цього, сучасна наука ставить під сумнів такий підхід до демаркації. Ряд теоретичних дисциплін, таких, як сучасна теоретична фізика та інші дисципліни, які оперують з чисельною кількістю ідеальних об'єктів та ідеалізованих відносин, навряд чи можна фальсифікувати таким же чином, як це можна зробити при, наприклад, перевірці екстрасенсорних здібностей індивіда у незалежних умовах. Вердикт щодо науковості / ненауковості ідеї в таких дисциплінах виносять представники цих наук, виходячи з того, наскільки запропонована ідея узгоджується з масивом існуючих знань (якщо це математика), або наскільки запропоновані зміни до математичного апарату узгоджуються із існуючими математичними та фізичними даними (якщо, наприклад, йдеться про псевдовченого, який намагається «вдосконалити» теорію суперструн). В даному випадку проблема полягає в тому, що дані теорії слід приймати чи відкидати як псевдонаукові в даний конкретний момент, в той час, як експерименту, який доведе чи спростує існування одинадцятимірному простору (згідно теорії суперструн) може не існувати навіть в майбутньому. Отже, рішення щодо таких теорій мають прийматись уже в даний конкретний момент, в рамках конкретної дисципліни. Окрім цього, ряд псевдонаукових теорій не заперечує методологічну можливість їх спростування, будучи, тим не менш, псевдонауковим знанням.

Філософ П. Тагард наводить наступне визначення псевдонауки за певними критеріями розрізнення: «Теорія чи дисципліна скоріше за все є псевдонауковою в тому випадку, якщо: 1. Вона менш прогресивна ніж альтернативні їй теорії протягом тривалого проміжку часу та стикається з рядом проблем, які неможливо вирішити та 2. Спільнота adeptів даної теорії не

робить нічого для розвитку теорії та задля вирішення проблем, виказує відсутність намагань хоча б якимось чином встановити відношення теорії з існуючими; окрім цього, спільнота вибірково відноситься до підтверджень та спростувань своєї теорії» [252]. Інший західний вчений, М.Шермер, наводить більш лаконічне твердження, яке в певній мірі збігається з критеріями Тагарда: «псевдонаука – це твердження, які видаються за наукові, але яким бракує підтримуючих доказів та правдоподібності» [248]. Дані визначення, на нашу думку, занадто звужують проблемне поле: в них псевдонаука відображається або занадто абстрактно, або занадто вузько.

Це також підтверджується думкою І.Лакатоса: «Твердження може бути псевдонауковим, навіть якщо воно уявляється дуже правдоподібним і всі в нього вірять, і воно може бути цінним з наукової точки зору навіть якщо воно не викликає довіри та якщо в нього ніхто не вірить. ... Теорія може бути науковою, не маючи свідоцтв на свою користь, і навпаки, вона може бути псевдонауковою, навіть якщо всі доступні свідоцтва говорять на її користь. Це означає, що науковий або ненауковий характер теорії може бути визначено незалежно від наявних фактів» [89, с. 1-3]. Втім, якщо прийняти позицію Лакатоса, доведеться визнати відсутність можливості демаркації науки та псевдонауки, а також відмовитись від виділення в останній ознак, за якими її можна відрізнити від наукового знання. Через це, на нашу думку, псевдонаука як предмет філософського дослідження, вимагатиме визначення, яке враховувало б недоліки, які зустрічаються у визначеннях попередників.

С.Хенссон слушно зауважує, що необхідно розрізняти «псевдонауку» від «не-науки», яка, наприклад, зустрічається й у рамках самої науки: «"Псевдонауковий" є більш вузьким концептом, ніж "ненауковий". Останній термін відрізняється від першого тим, що включає, наприклад, ненавмисні помилки в вимірах та підрахунках, а також інші типи поганої науки, якими вчені займаються ненавмисно, намагаючись чесно займатись своєю діяльністю і випадково помиляючись» [231]. Не дивлячись на відсутність згоди з Хенссоном щодо розуміння терміну «ненауковий», ми цілком погоджуємося з тим, що сама

область «псевдонауки» набагато вужча за «ненауку». Для філософа науки Дж.Холтона, вихідним пунктом у дослідженні псевдонауки є інший термін – «антинаука», яким автор позначає досліджуваний нами феномен у онтологічному зрізі: «Антинаука представляє [...] заявку на ясне, чітке, конструктивне та функціональне, потенційно всеохопне альтернативне світобачення, в рамках якого декларується можливість «науки», яка суттєво відрізняється від тієї, яка відома нам сьогодні; стверджується, що історичне значення цього альтернативного світогляду заключається в тому, щоб спростувати, розвінчати, перевершити класичну західну науку в широкому сенсі цього поняття» [188]. Якщо дане судження відносити до типів знання, які претендують на звання науки (оскільки «альтернативами» науці є також релігія чи міфологія), судження можна вважати правомірним, не дивлячись на те, що автор дослідження не погоджується з терміном «антинаука» як вихідним пунктом. Філософ М.Бунге у 1983 році запропонував дві категорії: категорію «областей дослідження» та «областей вірувань» для розрізнення наук та псевдонаук, стверджуючи, що наукова діяльність обумовлюється дослідним характером на противагу інтуїції та/або вірі. На нашу думку, як і в попередньому випадку, дана класифікація наразі не може вважатись правомірною: істини віри, істини знання та судження, які претендують на істини знання (якими є псевдонаукові судження) не можна зводити суто до двох областей, наведених Бунге. За Д.Сіманеком існує три основних критерії розрізнення науки та псевдонауки: «Якщо результати (1) ніяким чином не можна перевірити; (2) вони не пройшли жодної з декількох перевірок; (3) результати передбачень суперечать добре перевіреним встановленим науковим фактам та теоріям, ми можемо зі впевненістю сказати, що маємо справу із псевдонаукою» [249]. У твердженні Сіманека можна побачити сильний вплив фальсифікаціонізму Поппера та Лакатоса, який, на нашу думку, не дає можливості повністю осягнути сутність досліджуваного феномену.

В українських філософських дослідженнях науки існує також ряд робіт, які мають відношення до проблеми науки та псевдонауки. До них можна

віднести дослідження О.Бродецького «Ірраціональне в теоретичному знанні: антропологічно-ціннісні параметри та гуманітарно-методологічні потенції» [19] та А.Теклюка «Раціональність у науковому та позанауковому знанні: контекст комплементарності» [166]. Побічно торкається проблеми псевдонауки (з іншим термінологічним апаратом) торкається у своїй дисертації «Системно-параметричний аналіз позанаукового знання» А.Кравчик [79], розглядаючи такі позанаукові форми знання, як міфологія, релігія чи езотеричні практики. Теоретичний аналіз цих форм знання проводиться на основі системної методології, а саме – в рамках параметричної загальної теорії систем, яка розробляється Одеською школою системології. Результати дослідження є важливими, являючи собою першу спробу дослідити позанаукове знання за допомогою формального апарату (мови тернарного опису). Автор слушно наголошує на тому, що з позицій філософського та методологічного аналізу, дослідження різних форм позанаукового знання не мають розгорнутої традиції в сучасній філософії. Можливо, саме через це автор не включає до досліджуваного ним знання псевдонауку. Фактично, єдиним дослідником позанаукових форм знання та їх культуротворчих функцій є вітчизняний філософ І.Чорноморденко [203; 204]. Останній демонструє численну кількість форм, які має позанаукове знання – від символічних об'єктивно-практичних знань до суб'єктивно-практичних, де кожна з форм представлена конкретними проявами, власною концепцією істини та сутнісними властивостями. Окремо виділені також ненаукові знання як особливий тип знань, які було отримано всупереч науковим нормам та методам. Наша ж мета – дослідити не ті знання, які існують поза наукою, але зосередитись на тих, які претендують зайняти місце науки, не маючи на це достатніх підстав. Вони не мають евристичного потенціалу та можливості переходу у наукове чи позанаукове знання, оскільки є фактично довершеним продуктом, сутність якого – заміщення наукових знань. І це знання, яке претендує на таке заміщення, вимагають прийняти в тому вигляді, у якому воно існує, без будь-якого роду коригувань чи переосмислення.

К.Саган у роботі «Світ повний демонів. Наука як свічка у п'їтьмі» [163] розглядає конкретні прояви псевдонауки, такі, як уфологія, наукові фальсифікації, діанетика, креаціонізм тощо, зосереджуючись на їх критиці з позицій вченого-фізика. Схожими є також дослідження біолога Р. Докінза [61], критика якого ґрунтується на базисі біології. На нашу думку, обидва вчених, роблячи корисний вклад у популяризацію науки, ніяким чином не прояснюють сутності самого феномену псевдонауки як цілого, зосереджуючись на його частинах. Окрім цього, методологічний інструментарій дослідження проблеми у роботах вчених також відсутній. Іншим чином побудована робота «Погана наука» («Омана в науці») [42] британського лікаря-епідеміолога Б.Голдакра, який розглядає різного роду містифікації та фальсифікації у медицині, зосереджуючись саме на методах та стратегіях представників псевдомедицини: маніпуляція даними, фальсифікація результатів тестування медичних препаратів, створення «плацебо-проблем» (неіснуючих хвороб, з якими псевдомедики «успішно справляються»), зведення вкупу не зв'язаних між собою даних тощо. Недоліком даного дослідження, не дивлячись на велику кількість фактичного матеріалу та докладний їх аналіз, є зосередженість виключно на медицині: отримані Голдакром результати неможливо екстраполювати на псевдонауку в цілому (хоча деякі з наведених прикладів псевдонаукових практик можна зустріти й в інших проявах псевдонауки).

Очевидним є те, що значення, яке вкладалось у поняття псевдонауки, змінювалось та доповнювалось, виходячи з мінливості самої науки. Кількість різного роду класифікацій псевдонаукових форм знання не менша за кількість визначень самої псевдонауки. Розглянемо деякі з них. Одна з них наводиться у монографії А.Сердюкова «Альтернатива паранауці». Посилаючись на численні джерела (Л.Корочкін, Н.Мартишина, В.Найдиш, В.Стьопін) автор дослідження приводить широку класифікацію псевдонаукових форм знання, поділяючи їх на антинауку, лженауку, контрнауку, паранауку, девіантну науку та екстранауку. Антинауку як більш узагальнюючу категорію Сердюков поділяє на два блоки: до першого входять езотеричні та містичні вчення та практики, які намагаються

описувати предмет «дослідження» в наукоподібних термінах; до другого відносяться ті, які існують всередині самої науки (вчені, які претендують на радикальну зміну наукової картини світу, не маючи на це достатніх доказів). Іншим трактуванням антинауки є відкрите відкидання науки, точних наукових даних та концепцій, які відкрито вступають у протиріччя з реальністю (як от діанетика чи «наукова астрологія»). Під лженаукою автор розуміє «теорії», «породжені некомпетентністю, дилетантизмом та відкритим дрімучим невіглаством авторів» [160, с. 17-18]. Псевдонаука розуміється ним як складання наукових даних із вигадкою, авторські фантазії, комбінація науки та антинаукових теорій та схем, прикладом чого є поєднання «науковості» астрології в методах разом із відсутністю наукової суті як такої. Контрнаука виникає у вигляді своєрідного протистояння квазінауки та науки, коли ті досліджують один і той же предмет дослідження, маючи, звичайно ж, несумісні одне з одним методи дослідження, теорії, уявлення, моделі. Девіантну науку А.Сердюков, посилаючись на Н.Мартишину [116], абстрактно визначає як маргінальні дослідження, які відхиляються від наукових стандартів свого часу. (Але ж під цю категорію також могли б підпасти якісна соціологія чи ідеї Коперника у часи Середньовіччя). Під екстранаукою автором дослідження розуміються містичні вчення, об'єкт вивчення яких лежить поза межами даного нам буття, тягнучись у те, що самі «дослідники» звуть надреальністю. Паранаукою Сердюков називає сукупність концепцій, в основі яких лежить ненормативна інтерпретація вихідних положень, які в своїй основі були раціональними. Таким чином, паранаука відтворює певні ознаки наукового знання, заміщуючи частину їх рядом протилежних науці компонентів.

На нашу думку, дана класифікація є занадто широкою, оскільки проблема не потребує такої розгалуженості при розрізненні форм імітації науки в даному аспекті, а поняття контрнауки та девіантної науки лише розмивають проблему наукового та псевдонаукового знання, додаючи складнощів у проблему демаркації. Це в першу чергу відноситься до поняття так званої «девіантної науки» (оскільки поняття контрнауки не є навіть повністю обґрунтованим та

аргументовано розкритим). У псевдонауці насправді можна виділити дисципліни, які стосуються того, що в класифікації Сердюкова та Мартишиної можна розглядати як екстранаукові форми знання (тобто містицизм та езотерику) та відділити їх від «суто матеріалістичного» типу псевдонаук, який має справу завжди лише з об'єктивною реальністю, яку трактує вже за псевдонауковими критеріями. Цікавою є також класифікація, у якій псевдонаукові форми знання дані в якісному зрізі. Так, автори колективної монографії «Наука та квазінаука» поділяють псевдонаукове знання типологічно на три основних різновиди: наукові фальсифікації, паранауку як таку та квазінаукові міфології. З даною класифікацією «за якістю» можна погодитись, змінивши лише концептуальне навантаження деяких термінів, які використовуються авторами.

Під науковою фальсифікацією, на думку авторів згаданої роботи, слід розуміти підробку наукових фактів, яка призведе до хибної побудови теорії внаслідок наукової інтерпретації завідомо підробленого об'єкту. Історія науки знає багато випадків, коли подібного роду фальсифікації на довгий час заводи́ли науку в глухий кут. Одним із прикладів такої фальсифікації була «знахідка» в Пітлдауні, Великобританія, еоантропа, – проміжного виду між людиною та мавпою – про яку офіційно заявила Королівська геологічна спілка [245]. На місці знахідки навіть було встановлено пам'ятку. Після сумнівів та повторних досліджень було виявлено, що еоантроп є майстерною підробкою, складеною зі скелету людини та шимпанзе. Схожою була «справа Галліса», біохіміка, який підробив результати експерименту, які доводили, що морфіни рослинного походження діють на нервову тканину однаково із внутрішньо мозковими [11]. Перші експерименти не давали бажаного результату і тоді вчений підробив результати експерименту на потрібні йому, після чого, через деякий час, фальсифікацію було викрито, а вчений був вимушений зізнатися у скоєному.

До найбільш одіозних фальсифікаторів можна віднести «винахідників» вічного двигуна, «шифрувальників» біблейського коду, лозоходів, людей, які

представляють «матеріальні свідоцтва» існування Атлантиди, Великого Потопу, давніх астронавтів тощо [11; 159]. Дуже «популярними» також, нажаль, є різні представники медицини, які створюють «ефективні ліки» від раку на пізніх стадіях, СНІДу та діабету. Наприклад, норвезький онколог Йон Судбо [127], як стало відомо у січні 2006 року, підробив близько тисячі історій хвороби, які зробив свідоцтвами, підкріпленням його власних висновків про можливість лікування раку протизапальними препаратами.

Поняття паранауки у авторів збігається із загальним визначенням імітації науки (псевдонауки), яке їй було дане академіками Гінзбургом та Кругляковим: це «певна своєрідна форма суспільно-культурної активності, яка претендує на те, щоб бути науковою діяльністю, широко використовує її передову термінологію, намагається спростувати перевірені практикою закони природи і в той же час не відповідає нормам, стандартам і критеріям наукової діяльності, свідомо чи не свідомо від них відступає» [127, с. 113]. Втім, дане судження не є всезагальним відносно всіх наук (наприклад, його навряд чи можна віднести до психології, соціології чи культурології, які мають постійно змінювати свої стандарти внаслідок мінливості суспільства). З іншого ж боку, якісна соціологія пройшла чималі випробування щоб отримати своє право називатись наукою та доводячи власну ефективність саме шляхом практики, демонстрацією застосування отриманих результатів. Окрім гуманітарних наук, схожий шлях пройшла й фізична теорія суперструн у XX ст.

До паранаук, виходячи зі вказаного авторами монографії визначення, слід відносити великий пласт одіозних наукових концепцій XX-XXI ст., які мають великий суспільний резонанс, паразитують на сподіваннях людей, залишаються популярними не зважаючи на їх критику та відсутність доказів своєї правомірності: діанетика, криптоісторія, парамедицина, криптозоологія, уфологія тощо. Ці та їм подібні дисципліни часто досягають успіху, спираючись на науковий дискурс та використовуючи певні наукові методи для досягнення власних цілей. Сайєнтологія (діанетика) є одним із найяскравіших та найбільш розповсюджених прикладів подібного роду діяльності. Про цей

згубний напрям людської діяльності американський філософ та культурний теоретик Е.Девіс пише наступне: «...Хаббард в травні 1950 року опублікував відому статтю про діанетику. Після цього він написав книгу «Діанетика: сучасна наука про розумове здоров'я». За перший рік було продано 150 тисяч екземплярів. [...] Хаббард став одним із перших людей, хто вловив нову парадигму американського ринку, сумно відомого своєю пристрастю до шахрайств в дусі «допоможи собі сам» та керівництвом з миттєвого досягнення успіху» [63, с. 197-198].

Третій підвид псевдонауки, на думку авторів, – квазінаукова міфологія, «носить якісно відмінний характер – він базується на розмитті меж, дифузії відмінностей між суб'єктом та об'єктом пізнання, по суті, на відмові від уявлення про принципове протистояння між знаннями людини про світ та реальними об'єктивними рисами світу, між об'єктом та його образом» [127, с.119]. В першу чергу, це відмова від наукового світогляду, спроба поєднати міфологічний, релігійний та науковий світогляди, міфопоетичні образи давніх народних вірувань та елементи сучасної наукової картини світу. В першу чергу сюди відносять такі дисципліни як криптозоологію, криптоботаніку, уфологію, ідеї реінкарнації, різноманітні «сенсаційні дослідження» екстрасенсорики, ведичний креаціонізм тощо. Прикладом подібного є так звана «теорія» доктора технічних наук, льотчика, М.Попової, «фахівця» з уфології, яка заявила про існування двійника Землі, який рухається навколо Сонця одночасно із нашою Землею, через що його неможливо побачити через зрушення по фазі на півоберта [24]. Астрологія та езотерика підтримали таку теорію, ігноруючи, як і доктор Попова, закони небесної механіки та дані астрономічних спостережень.

1.2.2. Псевдонаука як перетворена форма науки

Отже, слід брати до уваги, що не лише наука, але й псевдонаука в рамках філософської рефлексії потребує постійної реконцептуалізації та осмислення (особливо виходячи з того факту, що проблема демаркації наукового знання та псевдонаукового – прерогатива саме епістемології). Псевдонаукове знання

постійно розвивається, множитья, мутує та мімікрує, тому авторське трактування, яке дається в даному розділі, відноситься до її генералізації, визначення псевдонауки як цілісного феномена, без поділу на підгрупи такого типу, як «девіантна наука», «наука за межею», «паранаука», «антинаука» тощо, оскільки відносно досліджуваного феномену, складнощі частіше виникають із осмисленням цілого, ніж зі вказуванням розрізень тієї чи іншої частини псевдонаукових дисциплін та їх особливостей. В той же час, будь-який підвид псевдонауки має мати в собі одну загальну для всіх підвидів властивість або характеристику, за якою відбувалося б чітке фіксування цього феномену в його відмінності від наукового знання.

Отже, на нашу думку, за своєю сутністю, псевдонаука як цілісне явище без поділу її на підвиди, сама по собі являє собою перетворену форму науки. Вона є якісно новим та дискретним явищем відносно самої науки. М.Мамардашвілі, розробляючи концепт «перетвореної форми» Маркса, характеризує її наступним чином: «особливість перетвореної форми, яка відрізняє її від класичного відношення форми та змісту, полягає в об'єктивній абстрагованості тут сутнісних визначень: форма прояву отримує самостійне «сутнісне» значення, обособлюється, і склад замінюється в явищі іншим відношенням, яке зливається з властивостями матеріального носія (субстрата) самої форми (наприклад, у випадку символізму) і стає на місце дійсного відношення» [107]. Наведене твердження дає нам змогу прояснити зв'язок філософського концепту «перетворена форма» із досліджуваним явищем. Маючи видимість наукових відносин, псевдонаукові відносини всередині самої псевдонауки є квазісубстанційними як феномени. У псевдонауці пряме відображення сутності, складу науки, виключається, замінюючись на її імітацію. Власне, подібне дублювання форми і є науковою проблемою демаркації – розрізнення завідомо хибної імітації науки від нової та спірної наукової теорії, яка здатна підтвердитись у майбутньому за певних умов та за розвитку інструментів пізнання та можливості поставити експеримент за, наприклад, неможливості зробити це на момент створення теорії. Псевдонаука

як перетворена форма заповнює прогалини та несумісності з реальною (формою), квазізмом, квазіпредметом та квазіоб'єктом. В одній із робіт Ф.Енгельса [114] ідеологія розглядається як хибна свідомість; в контексті аналізу відносин «наука – псевдонаука», останню можна розглядати як хибну наукову свідомість чи, радше, хибний науковий світогляд. У перетвореній формі наукового знання наука отримує своє інобуття. Імітація науки є не лише її простою девіацією чи маргінальним різновидом – вона є самодостатнім цілим, яке функціонує поза наукою так само, як на це здатні міфологія чи релігія, які являють собою якісно відмінні типи людської діяльності та світогляду. Властивість функціонувати незалежно від породжуючої субстанції, є характерною рисою, яка притаманна не «різновиду форми» чи «паразитуєчому організму», а саме перетвореній формі, яку також, наприклад, являють собою сучасні суспільні, культурні та економічні відносини. Водночас із цим, псевдонаукові діячі своєю практикою воліють замінити сам феномен науки.

І хоча Маркс розділяє «соціальну перетворену форму» та «відчуження» як концепти [111; 115], псевдонаука являє собою одночасно свідоме відчуження і від наукового співтовариства, і від наукової картини світу та наукового дискурсу як такого, включаючи в себе такі фактори відчуження, як фальсифікацію наукових фактів, довільне трактування наукового знання, включення ненаукового знання у наукову концепцію тощо (тобто відчуження відбувається тут нерозривно із соціальною перетвореною формою). У псевдонауці відбувається те, що можна назвати заміщенням: заміщення реальних наукових знань символічними; заміщення феноменів науки, які можна зафіксувати емпірично чи побудувати їх адекватну теорію, фіктивно-теоретичними чи хибно-емпіричними; заміщення наукової картини світу на псевдонаукову. І, як результат, – ми можемо спостерігати відрив такого роду діяльності від реальної науки із перетворенням його в самостійний (при цьому ілюзорний та хибний) вид діяльності. Видимість науки, завдяки своїм «особливостям» грає власну роль, діє «від свого імені», одночасно з цим

намагаючись підвести власні дії під науковий дискурс. Втім, незважаючи на ці намагання, псевдонаука так чи інакше стає самостійним інститутом, діяльність якого з науковою сутнісно не співпадає. Як наслідок, в одній (на перший погляд) сфері – в науці – існують як досягнення та об'єктивні дослідження, так і фікція, фальсифікації, імітація, діяльність людей, які намагаються використовувати форму науки для прикриття власної відмінності своєї суті з метою отримання певного роду зиску. Теорія енграмів, нова хронологія історії, прикладна кінезіологія, теорія неорганічного виникнення нафти, пірамідологія, мегалітична геометрія тощо – всі ці та подібні до них девіантні дослідження в тією чи іншою мірою копіюють науковість за формою, продукуючи (а не отримуючи) знання, яке не співпадає з об'єктивною реальністю, а являє його перетворену форму, суб'єктивну реальність, яка існує окремо від науки та навколишнього світу.

Псевдонаука існує як ціле, і її онтологічна сутність є формою її дійсності. Форма ж її існування є продуктом перетворення внутрішніх зв'язків такої складної системи як наука. Наслідком перетворення цих зв'язків є самостійне буття псевдонауки як окремого від науки суцього, як цільного явища. Особливістю перетвореної форми є те, що вона, при аналізі її як цілісного феномену, ніколи не є «точкою відліку» аналізу – в нашому випадку точкою відліку є наука, похідною від якої є власне псевдонаука (саме через це ми, у першому підрозділі, зосередили свою увагу на визначенні науки). Псевдонаука виступає як людська практика, яка наділяється властивостями, які в тій чи іншій формі виступають поза зв'язком із науковою діяльністю, повністю чи частково (в залежності від видів псевдонауки, того, що Маркс називає «проявами сутнісних відносин» [112, с. 547]). Видима форма наукових відносин, яка є за змістом обособленою від наукового пізнання, відіграє роль самостійного механізму, який керує процесами – псевдонауковими практиками, невід'ємною частиною котрих є і суб'єкт псевдонаукової діяльності. Зв'язки ж дійсної форми в цьому типі практики знімаються – відсутній процес наукового пізнання, який веде до результату – здобуття об'єктивних знань про

навколишній світ та людину. Через це у формі псевдонауки (наприклад, у наукоподібних псевдоматематичних викладках «організмів») виключається відображення змісту (в даному випадку – будь-який сенс).

Феномену псевдонауки притаманний ряд рис та властивостей, за якими його можна відрізнити від іншого виду знання (наукового, позанаукового чи релігійного). У деяких випадках, ці властивості можуть бути індикаторами того, що знання є псевдонауковим, в інших – лише звертати увагу дослідника на ідею чи теорію з метою більш пильного її вивчення. Для експлікації цих рис та властивостей слід використати системний підхід. За А.Уйомовим, А.Цофнасом та іншими [101], будь-яку систему характеризують в першу чергу три основні складові: елементи, включені в систему, їх властивості та відносини між ними. Властивості, представлені певною сукупністю, можуть бути притаманні як кожному елементу, так і деяким із них (наприклад, властивість А буде притаманна елементу Х, а властивість В – елементу Y). Ця особливість важлива, оскільки кожна форма прояву (яка відноситься до феномену псевдонауки як елемент до системи, в яку його включено) містить в собі ряд властивостей, які характеризують її як псевдонауку, проте всі наведені нижче властивості їй не притаманні. Для прикладу наведемо деякі з них:

1. Для сучасної псевдонауки характерною рисою є допустиме раніше (в першу чергу, у класичній парадигмі) використання міфологічних, релігійних, політичних установок в науково-дослідній роботі (під цим слід розуміти не власні погляди автора, а саме використання цих установок в межах дослідження із, наприклад, фізики);

2. Використання понять, теоретичних систем чи ідеальних об'єктів, які позначають умоглядні конструкти, що не мають місця в реальній науковій картині світу та ніяк не фіксуються наукою і при цьому не можуть використовуватись як теоретичні об'єкти в рамках самої науки (так, наприклад, поняття універсалії існує у філософських дослідженнях, хоча не фіксується ними, у той час, як «результат» ділення на нуль у псевдоматематиці не має відношення ані до фізичної реальності, ані до «чистої» науки);

3. Відсутність у дослідженні будь-якого результату (практичного чи теоретичного) протягом тривалого часу при декларації досягнення прогресу;

4. Неможливість спростувати чи підтвердити теорію (при проголошенні автором її безсумнівної істинності);

5. Ігнорування певних фактів фізичної реальності, які не вкладаються в картину світу, запропоновану автором теорії, або ж перебудова реальних знань про світ у перетвореному вигляді – певні факти можуть ігноруватись, а факти, які включено в теорію, – вільно інтерпретуватись;

6. Апелювання до «авторитету особистості», власних регалій (які часто є неіснуючими) чи використання позанаукових аргументів як у науковому дослідженні, так і під час дискусії з іншими науковими школами;

7. Використання у дослідженні ненаукових фактів чи аргументів у дискусії, залучення до наукової дискусії людей, які не мають відношення до науки, апеляція до публіцистики та художньої літератури;

8. Зловживання науковими термінами, використання їх не за призначенням, надання їм довільного сенсу, так зване жонгливання термінами;

9. Претензія на безкомпромісність, «революційність» та швидкі небачені позитивні ефекти, яких нездатна і не буде здатною досягти ще тривалий час «офіційна» наука;

10. Використання глосарію на кшталт «офіційна наука», «приховані таємниці давніх», «чотириста років брехні вчених», «світова змова» тощо;

11. Віктимарна стратегія мислення, тобто, намагання представити автора жертвою змови, заздрощів чи консерватизму «офіційної науки» (з одного боку, це позиція, свідомо направлена на дискредитацію науки, з іншого намагання поширити власні ідеї);

12. Створення «доданого сенсу»: пошук та створення випадкових зв'язків між реально існуючими явищами та процесами. (Найбільш яскравою ілюстрацією подібного є «практика» тлумачення снів з різного роду езотеричних позицій). Намагання переконати суспільство у реальності цих зв'язків.

13.Неправомірний перехід від логічної можливості до логічної необхідності, тобто висновок щодо необхідності судження («необхідно слідує з») на основі виключно можливості помислити його («мислимо, що», «може бути», «можливо»). Загальний вигляд таких суджень наступний: «Якщо А можна чітко помислити, то А існує», в крайніх випадках: «А здається вірним, значить А, а не не-А». Подібні засоби «аргументації» використовуються для впливу на непідготовлену аудиторію як елемент апеляції до здорового глузду людини, до її звичок, упереджень або забобонів (якщо А хибно, але здається людині, яка далека від науки, вірним з точки зору його власної картини світу, існує вірогідність того, що він погодиться з істинністю А).

14. Нетерпимість псевдовченого до альтернативних теорій (в деяких випадках, не лише до наукових, але й до інших псевдонаук).

15. Надмірне ускладнення легких пояснень чи навпаки – надмірне полегшення пояснень, які вимагають широких викладок та використання математичної мови тощо.

16. Виходячи з першої та одинадцятої властивостей, має місце також соціоепістемологічний критерій – відсутність масового запровадження чи фінансового успіху. Даний критерій, звичайно, слід відносити до прикладних та технічних наук, які тісно пов'язані з виробництвом та людським побутом. У деяких випадках, прояви псевдонауки можуть зустрічатись у спробах підмінити наукове управління (державою, установою, колективом) його фікцією. Під цим слід розуміти наступне: якщо винахід, препарат чи теорія є більш ефективними, ніж існуючі в «офіційній» науці та виробничій практиці суспільства, вчені мали б або визнати цю ефективність, або (в крайньому випадку, якщо виходити з концепції «змови вчених») – створити аналог препарату, винаходу чи ідеї задля отримання фінансових прибутків, тобто застосовувати нову ідею в промислових масштабах (що інституту науки зробити легше, ніж одній персоні). З якихось причин ані наука, ані ринок не беруть на озброєння «новітню ідею», і однією з таких причин і може бути те, що дана ідея немає жодної цінності. Даний критерій особливо ефективний для демонстрації

фальшивої сутності певної псевдонаукової ідеї в позанауковій спільноті, де домінують капіталістичні відносини і «нова ідея, яка не приносить прибутку» була б сильним сигналом для розуміння хибності цієї ідеї.

Перетворена форма виникає під час перетворення сутнісних відносин на новий тип відносин, який є якісно відмінним, при цьому являючи лише імітацію дійсних відносин чи їх «викривлення». Перетворення може відбуватись шляхом відкидання елементів чи відносин, їх заміни, шляхом включення зовнішнього елементу чи відносин, а також за рахунок внутрішньої перестановки певних елементів (саме ці чотири операції розглядаються у параметричній теорії систем (див., наприклад: [с. 52])). В даному випадку, йдеться про те, що цим операціям може підлягати суб'єкт наукового пізнання, об'єкт та предмет, методи та підхід, а також загальна онтологічна установка (тобто онтологія науки як така, наукова картина світу). Проте – без загальної підстави, в результаті чого сама сутність науки внаслідок цього перетворення у окремо взятій ідеї нівелюється. В кожному з випадків, відбувається перетворення того чи іншого елементу чи відносин, внаслідок чого ідея трансформується у псевдонаукову. На нашу думку, підвиди псевдонауки можна класифікувати, поділивши на паранауку, квазінауку, антинауку та власне конкретні лженаукові дисципліни.

Паранаука є намаганням вирішити наукові чи буденні проблеми «альтернативними» науці шляхами. Частіше за все паранаукові теорії засновано на буденному сенсі, вони озвучуються як «нетрадиційні» та «неофіційні» підходи. Виходячи з цього, вирішення проблеми в паранауці може засновуватись на частково істинних твердженнях та навіть мати певного роду адекватний результат, але включення метафізичних та різного роду стихійно складених установок до практики вирішення проблеми можуть також мати негативні чи неадекватні в подальшому ефекти, ускладнювати вирішення проблеми непотрібними діями тощо. Паранаука стає частиною псевдонауки, коли намагається претендувати на звання наукового дослідження чи витіснити собою науку та замінити її. Перетвореними (відносно дійсної форми) в ній є

методологія (завжди) та, в деяких випадках, результат дослідження. Квazăнаука являє імітацію наукової діяльності та результату, з дотриманням наукових норм, але –також із використанням їх для дослідження неіснуючих, завідомо непізнаних об'єктів. В інших випадках, результат подібних досліджень не несе ніякої цінності для науки та загальнолюдської практики (таким, наприклад, є дослідження поведінки бджіл під кокаїном). Представники таких сумнівних досліджень номінуються на антинагороду «Премія Шнобеля» (Ignobel Prize [194]), засновники якої намагаються привернути увагу суспільства до проблеми імітації науки. Характеру перетвореної форми набуває тут сам цільовий вектор дослідника: імітуючи наукове дослідження суто задля звітності в установі, де працює дослідник, або ж заради отримання гранту, квазівчений може дотримуватись наукової методології, проте, виходячи з хибності самих цілей науковця, отриманий результат не буде мати нічого спільного з науковим знанням.

Під власне лженауками слід розуміти не лише поодинокі форми знання, але й цілі дисципліни, онтологія яких ґрунтується на протиріччі чи жорсткій опозиції науковому знанню, та які намагаються при цьому замінити чи відтіснити у маргінальні сфери науки. Серед прикладів подібного слід згадати астрологію, уфологію, діанетику тощо. Картини світу в рамках цих ідей не є міфологічними чи релігійними (не дивлячись на те, що діанетику вдало маскують під релігію), але сутнісно вони близькі до них (хоча автори при цьому стверджують, що їх ідеї є саме науковими). «Хтось сказав: «ВИЖИВАЙ!» Він не сказав чому й не сказав доки. Все, що Він сказав, - це «ВИЖИВАЙ!» Що ж, це просто і це піддається розрахункам. Це має сенс з інженерної та наукової точки зору, це має сенс з точки зору багатьох видів діяльності, і це виглядає досить непогано» [с. 17], - пише засновник діанетики Л.Хаббард в одній зі своїх перших книжок із гучною назвою «Діанетика: еволюція науки». Фактично, нас переконують просто повірити в те, що «Нерухомий Першодвигун» (як пише сам Хаббард) вклав у існування всього живого принцип «ВИЖИВАЙ!» і він, Л. Рон Хаббард, це вирахував математично (звичайно ж, ніяких математичних

розрахунків не наводиться, навіть на рівні науково-популярної літератури, як-от у сучасних фізиків). Подібна підміна онтологічних та логіко-гносеологічних засад науки відбувається й у уфології, де, повністю відкидаючи фізичну картину світу, нам пропонують повірити у те, що пише та чи інша людина без достатніх на це підтверджень (не можна спростувати закони фізики твердженнями про існування НЛО, треба насамперед спростувати самі закони фізики та довести теоретичну можливість міжзоряних мандрівок на величезну відстань через те, що інших доведень існування НЛО, навіть «побічних», в уфологів немає). Ті, хто сповідує лженауку, свідомо чи несвідомо порушують норми та стандарти наукового дослідження. У лженауці підтасовуються чи узгоджуються між собою завідомо хибні результати, розмивається та імітується предмет та об'єкт дослідження (в певних випадках, предмету дослідження просто не існує), а також може з'явитись і доданий сенс (див. п. 12 у переліку властивостей псевдонауки). Отже, властивостей перетвореної форми набуває у випадку зі лженауковими дисциплінами кожен аспект: стратегія дослідження, мета, методологія, результат, об'єкт, предмет тощо. В даному випадку, термін «лженаука» посилює негативну конотацію терміну «псевдонаука», роблячи акцент на завідомій хибності подібних дисциплін.

Збірне поняття «антинауки» як комплексу близьких до наукових чи псевдонаукових тверджень (як його трактує Дж.Холтон), на нашу думку, неправомірно генералізує псевдонаукові концепції, оскільки наявність більш розповсюдженого значення терміну антинауки як антисциєнтизму вносить у епістемологію свого роду концептуальну плутанину. Через це, на нашу думку, антинауку слід розглядати не з позицій Холтона, а як сукупність дій, які свідомо спрямовано проти наукової спільноти у вигляді виробництва ідей та практик, метою яких є дискредитація науки в очах суспільства та (в найбільш радикальних формах) елімінація самої наукової спільноти. Антинауковці свідомо перебільшують проблеми науки, ігнорують її досягнення, роблячи сильний акцент на слабких сторонах та помилках науки або трагедіях, до яких призвела наукова (в першу чергу, науково-технічна) діяльність. У багатьох

випадках, ця критика носить політично, економічно чи релігійно заангажований характер – група критиків науки може відстоювати інтереси інших груп, яким наукова спільнота стоїть «на заваді» (і така група не обов'язково представлена псевдовченими). Характеру перетвореної форми набуває тут сам тип відносин між наукою та суспільством, а також характер розуміння науки, її трактування, яке свідомо чи випадково деформується антинаукою (під «випадковістю» слід розуміти, наприклад, людину, яка виросла у середовищі релігійних фанатиків, які здатні до фізичного насильства над вченими – її точка зору на науку «вкладена» в неї даною спільнотою).

Наукові фальсифікації в дану класифікацію не виключаються – на нашу думку, їм слід надати інший статус. Коли ми розглядаємо феномен перетвореної форми знання, наукова фальсифікація, яку було визначено як імітацію наукового факту, є лише складовою частиною побудови хибної теорії (так само як науковий факт та процес його інтерпретації є лише частиною наукової теорії). Як складова частина, наукова фальсифікація може проявлятися в будь-якій з частин псевдонаукового знання, через що її не можна прирівнювати до наведених вище форм псевдонауки.

Псевдонауці притаманні певні елементи соціального інституту, хоча, на відміну від науки, вони ним не є. Безпосереднім місцем походження псевдонауки може бути саме науково-освітнє співтовариство: як університети та школи, так і академії. Серед представників цієї діяльності трапляється чимала кількість носіїв наукових звань, котрі, спираючись на зароблений раніше авторитет (т.зв. «ефект Матфея») починають створювати концепції, які суперечать науковим та часто перекреслюють їх минулі наукові досягнення [123]. Прикладом подібного є нова хронологія історії Н. Фоменко, яку вчений почав поширювати, маючи ступінь (та не рівень) доктора наук (втім, наук математичних). РАПН (у наш час), РАП, РАМНТ, Академія трінітаризму, Міжнародна академія меганауки, Академія організміки є прикладами інституціоналізації псевдонауки, тобто структурами, які створюють виключно перетворені форми знання (протиставляючи себе «офіційній науці»).

Переважну кількість членів таких «академій» складають вчені з фіктивно присвоєними їм науковими званнями (які були їм надані цими «академіями»), або ж представники маргінальних теорій, які не мають наукового знання. У багатьох країнах – від СНД [3; 22; 39; 117] до США та Європи [231] – існують університети та академії, де членство можна придбати за не дуже велику ціну, ставши, незалежно від напрямку та роду наукової (або, відповідно, псевдонаукової) діяльності, їх почесним членом, отримуючи нотаріально завірений документ. Ці псевдоакадемії, власне, є найбільш концентрованими осередками псевдонаукової діяльності. Перетворена форма науки в університетах та академіях проявляється також у в присудженні наукових звань та грантів на дослідження людям від науки далеким, чиї дисертаційні дослідження та наукова діяльність не несуть в собі нічого ані для суспільства як такого, ані для науки як невід'ємної частини суспільної практики. На нашу думку, навряд чи можна стверджувати, що псевдонаука має місце лише у подібного роду установах: у наукових установах на кшталт РАН чи НАНУ, нажалі, також можна побачити вчених, діяльність яких тим чи іншим чином можна віднести до псевдонаукової. В першу чергу, до квазінаукової – наукові роботи багатьох вчених, не виходячи за рамки наукової картини світу, не мають наукової новизни та публікуються суто для звітності. Проте відкрито псевдонаукові ідеї також мають місце в даних установах – зокрема, прояви подібного мають місце в історичних науках, де, наприклад, деякі вчені І РАН сповідують тезу, згідно з якою українців не існувало як нації (та, навіть, як етносу), а представники І НАНУ, в свою чергу, стверджують, що від українців пішли усі європейські нації та етноси. Сюди можна також віднести українську когорту «СНІДових дисидентів», які займаються продажом «ліків від СНІДу» без медичинської ліцензії, маючи наукові ступені в області медицини.

Науку як інститут (як і саме суспільство в цілому) не можна розглядати як твердий нерухомий «кристал», у якому завжди зберігається статус-кво: в ній завжди мають місце теорії, які випереджають час та можуть, на перший погляд, складати враження девіантних, але з подальшим розвитком науки

покращуються також і засоби перевірки нових теорій та експериментів, а нові наукові дослідження все швидше знаходять власне підтвердження чи спростування; це уможлиблює чіткішу та оперативнішу верифікацію нових ідей. Схожу думку висловлює російський філософ науки І.Меркулов щодо проблеми спостережуваності об'єктів науки: «спостережуваність – це не певна абсолютна, незмінна властивість речей самих по собі, а еволюціонуюче відношення (властивість) між суб'єктом та об'єктом, яке припускає еволюцію (зміну) об'єкта, а також когнітивну та культурну еволюцію суб'єкта пізнання, еволюцію мислення, експериментальної техніки, наукових теорій, методів, процедур і т.д.» [120, с. 47]. У той же час, коли ідея підкорює собі індивідуума чи групу вчених, коли її неможливо підтвердити чи спростувати, коли її спростовано, але її продовжують сповідувати як адекватну, коли посилення йде лише на інтуїцію чи авторитет, без посилань на наукові джерела чи результати експериментів, які могли б підтвердити дослідження або якщо нова теорія суперечить, наприклад, фундаментальним законам фізики, – ми маємо справу з перетвореною формою науки. Саме так можна відрізнити теорію тахіонів від, наприклад, лоусономії. В першому випадку ми маємо теорію, яка не втрачає зв'язку з існуючим масивом теоретичного знання, як мінімум в ряді авторитетних шкіл сучасної фізики. У другому ж випадку, проголошується явище, яке сучасна наука могла б спостерігати, але яке ніяким чином не фіксується науковими спостереженнями чи математичними антиципаціями (дану проблему намагаються вирішити у концептах принципової спостережуваності та неспостережуваності, і якщо певний феномен принципово неспостережуваний, але стверджується про факт його спостереження – ми радше за все маємо справу зі псевдонауковою теорією).

Наявність пір'євого покриву у деяких видів хижих динозаврів вважалась довгий час лише гіпотетичною, проте наразі [144] дане твердження є науковим фактом, який руйнує картину бачення динозаврів як рептилій, вкритих лише лускою. І якщо у 2003 році радикальний скептик, ігноруючи передумови відкриття даного факту палеонтологами поставив би знак «дорівнює» між

даною гіпотезою та певною «фундаментальною» уфологічною теорією, у 2014 році стало очевидним розрізнення якісного складу цих двох теорій, де перша є науковою, а друга – псевдонауковою: на користь теорії щодо пір'євого покрову свідчать конкретні факти, які було виявлено палеонтологами, на захисті другої ж – лише висловлювання, що не мають ніякого сенсу.

Сам факт появи у науковому співтоваристві «вчених» та «теорій», які позиціонуються як «альтернативні» та «неофіційні», позначає, виходячи з трактування концепту для даного дослідження, перехід від дійсної форми до перетвореної, і, як практика, перетворена форма науки має висхідним пунктом абстрактне (онтологічну сутність практики, яку можна кваліфікувати як псевдонаукову) у нерозривному зв'язку з конкретним (конкретна діяльність суб'єкта або спільноти індивідів, які свідомо продукують псевдонауку). Об'єкт пізнання, котрий даний суб'єкту не в формі споглядання, але в формі практики та взаємодії. Псевдовчений, як суб'єкт діяльності, претендуючої на пізнання, свідомо елімінує об'єкт пізнання: останній або виключається, замінюючись на певну спекулятивну фікцію (у вигляді фальсифікацій чи неіснуючих феноменів як таких), або ж реальний існуючий об'єкт репрезентується не в формі його дійсного буття, а з «додатковими», неіснуючими властивостями, або ж його сутність повністю репрезентується у перетвореній формі, відмінній від реальних властивостей, притаманних об'єкту.

Нажаль, сучасний стан суспільства можна повною мірою назвати наступом Другого Середньовіччя. «Вірити в літаючі тарілки та представників «вищих цивілізацій», які пильно спостерігають за нами, зараз так же престижно та вигідно, як у бога чи у всіх богів разом узятих» [63; с. 25], - зазначає американський філософ Е.Девіс. Але новий обскурантизм не є релігійним – він залежить від соціальних засад та філософії сучасності, і містицизм є лише його частиною, а не цілим. Зараз можна побачити священників, які отримують звання «Почесних випробовувачів космічної техніки»; надзвичайно велику кількість уфологічної та астрологічної періодики; яскраві видання посібників з діанетики та товариства прихильників діанетики; інститути «альтернативної

науки»; підручники з біології, у яких сповідується антиеволюціонізм; велику кількість парамедиків та «народних цілителів»; мисливців на НЛО та криптозоологів, які займаються пошуками міфічних та вимерлих істот; прецеденти фінансування міністерством оборони деяких держав досліджень «торсіонних полів» та «гравітапф» у якості створення зброї на їх основі тощо.

Маємо зазначити, що існування перетворених форм науки в сучасну епоху є явищем, притаманним суто окремій країні чи певній культурі – це явище всезагальне і присутнє будь-де, де існує наука (власне, перший прояв діяльності, яку назвали «псевдонаукою», мав місце у Франції). Так, згадуваний вище Е.Девіс змальовує сучасну Америку як країну, де «більшість людей вірять у Господа та його прийдешнє Царство, але набагато більше людей, ніж ви можете уявити, вірять в НЛО. Сьогодні бог став одним із улюблених персонажів для обкладинки Time, а чорний мусульманин та нумеролог можуть стати на чолі найбільш грандіозного маршу на столицю країни з часів йіппі. [...] Старі привиди та метафізичні пориви не зникли повністю. В багатьох випадках вони просто приховались, пішли в підпілля і там прогризли собі шлях до культурних, психологічних та міфологічних мотивацій, які лежать в основі сучасного світу» [63, с. 12-14]. Дане твердження за своєю суттю повністю співпадає з думкою, що псевдонаука, відступивши під критикою наукового раціоналізму та суспільним тиском, лише вичікувала суспільних катаклізмів (які дискредитували науку) та зміцнювала при цьому власну «аргументацію», маскуючи її під «нову науку».

Це підтверджує також і той факт, що сучасні псевдонауки тяжіють до власного «наукового обґрунтування». Протиставляючи себе науці, вони, тим не менш, претендують на заміну собою саме наукового знання та пізнання (а не, скажімо, на статус нової релігії). Для того, щоб отримати довіру в науковій спільноті, псевдовчені намагаються надати своїм дослідженням строго наукового вигляду та логічних (хоч і не підкріплених фактами) обґрунтувань. Яскрава ілюстрація цього – ідеї псевдовчених у їх власній репрезентації. Наприклад, так звана «нова хронологія історії» Фоменко-Носовського. У

передмові до книги Фоменко «Числа проти брехні», автор заявляє: «Чому сьогодні ми ставимо питання про хронологію давнини та пропонуємо наново проаналізувати її завдяки новим емпірико-статистичним методам? Слід нагадати, що раніше, в XVI-XVII століттях, хронологія вважалась розділом математики. [...] Тим не менш, виявляється, що прийнята сьогодні хронологія давнини несе в собі глибокі протиріччя. Тому, використавши сучасні статистичні та астрономічні методи, ми матимемо можливість розібратись у проблемі. [...] Ми пропонуємо нові емпірико-статистичні методи. [...] Ми висуваємо гіпотези про причини появи дублікатів в «скалігерівському підручнику історії». Цей матеріал не розглядається нами як кінцевий. [...] Тут потрібна ще велика робота багатьох спеціалістів різних профілів. Можливо, навіть, науково-дослідних інститутів» [175]. Схожим чином, як щось новаторське та революційне, подається визначення діанетики, релігійно- та наукоподібного вчення, створеного письменником-фантастом Р.Хаббардом: «Діанетика [...] –це наука про розум. Вона набагато простіша за фізику чи хімію, але не поступається їм у точності аксіом та значно перевершує їх в плані користі. В діанетиці було віднайдено приховане джерело всіх психосоматичних захворювань людини та нераціонального в її поведінці та мисленні, і була розроблена методика, яка дає змогу викорінювати їх із незмінним успіхом» [180]. Подібною є й російськомовна анотація до цієї книги: «Книга «Діанетика» містить в собі відкриття, про які говорилося, що за величчю вони перевершили винайдення колеса та здобуття вогню» [180]. Іншим прикладом наукового обґрунтування імітації науки є визначення так званої «наукової астрології» (наведене Ф.К. Величко): «Наукова астрологія – область астрологічних знань перевірених та надійно підтверджених даними сучасної науки та трьохтисячолітньою практикою астрології, яка довела свою істинність збігом прогнозів із реальною дійсністю. Нічого не відкидаючи, але й не приймаючи без доказів, наукова астрологія потребує підтвердження гіпотез фактами, які піддаються перевірці» [28].

Представники псевдонауки не просто закликають до визнання своїх ідей рівними науці (як це було ще на початку XX століття), але також стверджують про «некомпетентність сучасної науки», кризу наукової парадигми та неспроможність наук сьогодення адекватно відповісти викликам сучасності, про потребу відмови від раціоналізму та намагань об'єктивно пізнати реальність за допомогою наукової методології. Перетворена форма науки несе загрозу людині не лише через те, що вона видає ілюзію за дійсність, але й тому, що пересічна людина часто з радістю піддається на цю оману, в той час, як псевдонаука маніпулює страхами людини та її сподіваннями. Світогляд людини, як наслідок, базується на хибних уявленнях про світ, його бачення об'єктивної реальності викривлюється, а довіра до адекватної науки зменшується та навіть переходить у вороже ставлення. І тому свій згубний вплив псевдонаука розповсюджує не лише на наукове товариство як таке, а й на все суспільство, його практичну діяльність та свідомість людини в цілому.

1.2.3. Мова псевдонауки як предмет філософського дослідження

Виходячи з важливості мови (яка наразі є основним засобом вираження та фіксування наукових знань та фактів), окремим предметом аналізу при дослідженні псевдонауки, на нашу думку, може стати її мова. В першу чергу, для розуміння мови псевдонауки слід визначити сутність мови самої науки. Під останньою слід розуміти систему концептів, символів, які використовуються для створення теорій, опису результатів досліджень, феноменів об'єктивної реальності, в сутності – для отримання, вираження та використання наукового знання. Особливостями мови науки є точність виражених в ній понять та теорій, однозначність термінів, намагання уникати їх двозначної інтерпретації, семантична замкнутість концептів (не дивлячись на полісемантичність багатьох понять в гуманітарних науках), спеціалізована сфера застосування символів та спеціальне їх значення в рамках області знання, в якій вони застосовуються. Використання спеціальних термінів в науках визначається внутрішніми

правилами функціонування мови науки, її іманентною логікою. Мові науки притаманні узагальнення та конкретизація понять (синтезування та аналітичний розклад одного поняття на декілька). Описи наукових понять підкорені економії та найбільш влучним засобам вираження понять; при семантичній тотожності концептів (якщо, наприклад, декілька вчених незалежно одне від одного відкрили певне явище, і кожен з них при цьому прагне дати йому назву), один з них виключається шляхом консенсусу всередині наукової спільноти щодо вживання єдиної назви; образність та метафоричність наукових понять у більшості наук (за винятком деяких областей гуманітарного знання) вважається небажаною, оскільки здатна призвести до розмитості значення та «помноження» визначень.

Іншою важливою рисою, яка виокремлює наукову мову від, наприклад, літературної чи публіцистичної, є її семантичні особливості. Об'єктами означення наукової мови є феномени та процеси, які спостерігаються в об'єктивній реальності та людському суспільстві та внутрішньонаукові теоретичні конструкції чи допоміжні концепти чи схеми (як-от вже згадувані нами ідеальні об'єкти та інженерні креслення). Тому наукове означення завжди має означуване. Навіть на теоретичному рівні, абстракція, яку визначає наукове поняття, не є чимось довільним – вона підпорядкована предмету, об'єкту та проблемному полю наукового знання. В мові науки вираження відбувається за стандартами, які встановлюються науковою спільнотою як адекватні для опису природи та суспільства та вирішення внутрішніх проблем науки. Абстрактний геометричний трикутник є частиною мови науки не дивлячись на те, що конкретно цей трикутник не має емпіричної проекції в об'єктивній реальності. Тим не менш, він є об'єктом науки, а відповідно – є означуваним, яке в геометрії ми визначаємо як, наприклад, ABC чи Δ . Якщо, наприклад, абстракції релігійної мови не мають конкретизованого означуваного, яке можна було б остенсивно визначити, то наукові абстракції навпаки мають властивість переходу на рівень емпіричної реальності. Інші ж мають своє практичне

застосування у самому процесі наукового пізнання і, будучи ідеальними об'єктами, тим не менш, чітко фіксуються семантично.

До складу мови науки входять елементи розмовного, професійного, індивідуального дискурсів та певного роду жаргонізми. Професійний та жаргонний дискурс науки формуються всередині власне наукового дискурсу. Під індивідуальним же слід розуміти не суб'єктивні трактування, а запропоновані дослідником терміни, формулювання чи описи для позначення феномена, які приживаються в науковій спільноті та переходять до професійного дискурсу. Розмовний дискурс відіграє дві ролі: 1. Комунікативну роль, забезпечення діалогу між індивідами (оскільки він також представляє мову спілкування та мислення вчених); 2. Роль базису, на основі якого розвивається науковий дискурс по мірі збільшення знань про досліджувану область, тобто по мірі появи нових теорій, описів та термінів. Засоби вираження в мові науки мають в собі як елементи однієї мови, на якій здійснюється наукова рефлексія для конкретного мовного середовища науковців, так і інтернаціональні терміни й символи, які позначають константи, величини, явища, закони тощо. У зв'язку з цим, досліджувана реальність незалежна від рідної мови науковця, національна складова є лише умовним уявленням, позаяк в адекватному дослідженні, описи одного й того ж феномену на різних мовах мають, звичайно ж, бути узгоджені між собою (наскільки взагалі можливе смислове узгодження одного й того ж тексту, перекладеного різними мовами).

Щодо мови псевдонауки, слід сказати, що за своїм складом та властивостями остання являє собою квазімову (штучну імітацію реальної мови). В першу чергу, це зумовлено тим, що псевдонаукові судження можуть не мати означуваного. Мова псевдонауки, як наслідок, оперує словами, поняттями (десигнатами), але не має конкретного означуваного феномену. Наприклад, словосполучення «торсіонне поле» є поняттям, яке мало б позначати явище, яке фіксується в реальності. В реальності ж воно, не дивлячись на твердження панів Шипова та Акімова, не спостерігається, отже – словосполучення «торсіонне поле» є означенням без фактичного означуваного.

Ця відсутність відрізняється від відсутності фіксованого денотату геометричного трикутника, оскільки останній не потребує емпіричної фіксованості у тому сенсі, в якому її потребує термін «торсіонне поле». Якщо мова науки являє собою класичний мовний трикутник «слово – поняття – феномен», мова псевдонауки являє скоріше відношення «слово – поняття», вербальну форму з довільним семантичним наповненням, залежним виключно від того, хто цю форму використовує.

Мова псевдонауки незалежна від фактів фізичної реальності, а слова, вживані в ній, часто можуть не втрачати значення, яке вони мали в «своєму» дискурсі. Наприклад, міфологічні та релігійні поняття мають місце в езотеричного роду псевдонауках. Прикладом включення культурного дискурсу в «науку» є твердження діанетика Л.Хаббарда про те, що наукова фантастика є пригадуванням людиною, яка її створює, реальних фактів свого минулого життя [180]. У псевдонауковому дискурсі відбувається поєднання міфологічної, релігійної та наукової картин світу, через що наукові поняття та професіоналізми поєднуються із біблійними метафорами та міфологією в їх прямому, а не метафоричному значенні. Важливим є те, що мова псевдонауки фактично експропріює науковий дискурс, включаючи в нього інші дискурси. Дуже велику роль у псевдонауковій мові відіграє мова індивідуальна – частіше за все можна мати справу зі включенням у псевдонаукову теорію власних авторських домислів, концептів, в основі яких лежить суб'єктивний фактор. Включення автором у свою теорію довільних суджень не підпорядковується правилам побудови наукової теорії та законам фізичної реальності і є суто індивідуальним актом, який являє собою певну «мовну гру», де правила формуються однією особою (або окремим колективом авторів псевдонаукової теорії). На основі індивідуальної мови функціонує, наприклад, криптолінгвістика, в основі якої лежить постмодерністського типу «реконструкція» мови за авторським власним бажанням чи створення з певною метою фіктивних «давніх мов».

Цікавою, на нашу думку, класифікацією суджень псевдонаукового дискурсу, міг би бути також спосіб розрізнення на основі наступного судження австрійського філософа Л.Вітгенштейна: «Правила вживання слів можуть виключати певні комбінації двома засобами: (1) коли те, що виключається, усвідомлюється як безглузде, як тільки його чутно, (2) коли потребуються дії, які дозволяють нам зрозуміти, що це являє собою нісенітницю» [184, с. 139]. Відносно проблеми, яка розглядається нами, наведені засоби слід трактувати наступним чином: до псевдонаукового дискурсу слід віднести ті висловлювання, які (1) одразу ідентифікуються як псевдонаукові за складом висловленого (релігійні та міфологічні імплементації в науку, суб'єктивна інтерпретація навколишнього світу, судження, які вступають у протиріччя з фундаментальними законами природи, повідомлення про суб'єктивний контакт із потойбічними силами та екстрасенсорні властивості, тобто апіорно виключені з наукової картини світу судження), та (2) ті, які виявляються частиною псевдонаукових суджень шляхом перевірки, яка вимагає експерименту або розгляду фахівців вузької профільної наукової галузі (наприклад, довільне трактування фізичних, хімічних, математичних та ін. сталих, формули та обчислення в псевдосинергетиці, вдалий за певних умов експеримент, який не підтверджується незалежною перевіркою, використання на перший погляд адекватних формул, які при перерахунку виявляються хибними, чи неправомірно складні гуманітарнонаукові судження, які при їх спрощеній викладці виявляють відсутність ідей). До даного типу суджень, на нашу думку, слід також додати третій тип суджень, який включає в себе елементи першого та другого – всезагальні теорії Всесвіту або міждисциплінарні дослідження у вигляді універсальних методів вивчення будь-яких феноменів, незалежно від області, побудовані як кінцеві, несуперечливі та непересічні істини на базі суто наукової мови чи з використанням псевдонаукових конструктів. В першому випадку, означення та слова не суперечитимуть науковому дискурсу – реально ж існуюче означуване суперечитиме засобам його означення, в другому – вибрані засоби опису

Всесвіту є а priori ненауковими та з позицій наукового світогляду не мають в собі підстав для їх серйозного розгляду.

З приводу даних суджень слід зауважити, що логіка світосприйняття, мислення, науки та навіть простих мовних суджень в своїй першооснові має не сукупність усіх просторових феноменів, а основні, базові об'єкти навколишнього світу та фундаментальні закони. До цієї групи входять, наприклад, матерія, енергія, рух, мислення як властивість матерії, закон всесвітнього тяжіння, швидкість світла тощо. За допомогою цих феноменів та властивостей Всесвіту, ми здатні з єдино відомою нам мірою адекватності сприймати простір та час, пізнавати навколишній світ, вступати із ним в активну взаємодію. Але при цьому, має місце діалектичний момент: найбільше знань ми маємо відносно найменш важливих феноменів, тобто рукотворних об'єктів, а найменше – відносно фундаментальних властивостей Всесвіту, не дивлячись на величезний корпус знань про нього, вже отриманий сучасною наукою. Дотепер не існує єдиної повної концепції щодо розуміння фізичної реальності, а відкриття кожної нової частинки мікросвіту замість повного опису матерії дає лише вказівки на те, що ця частинка – не остання, і навіть відкриття всіх частинок не дало б адекватного та однозначного опису всіх властивостей матерії. Через це, герменевтичні моделі фундаментальних теорій природничих наук та різного роду інтерпретативні практики групи фундаментальних об'єктів є одними з найскладніших, а іноді – навіть найнебезпечніших для світогляду людини суджень у мові науки і, відповідно, у мові псевдонауки, частиною якої вони можуть стати, якщо вживаються як завершені описи чи з використанням псевдонаукової термінології.

Отже, під мовою псевдонауки слід вбачати не просту імітацію наукового дискурсу, але імітацію самого феномену мови: псевдонаукова мова здатна функціонувати на рівні схеми «слова – поняття», в одному випадку взагалі не маючи означуваного факту (феномена, події, логічно несуперечливої теорії, яка адекватна науковій картині світу), в іншому – означуваний псевдонауковою квазімовою факт об'єктивної реальності не збігатиметься з даним нею

означенням. В обох випадках, зв'язку з реальним світом чи об'єктами чистої науки в псевдонауковому дискурсі не відбувається. Відмінність такого роду квазімови від, наприклад, літературної мови, яка також здатна розходитись із реальністю, полягає в інтенції автора щодо створених ним висловлювань: література не переслідує мети позначення феноменів об'єктивної реальності (таким же чином, не потребують емпіричного існування поза теорією наукові абстракції), на що мова псевдонауки, в свою чергу, претендує в силу свого позиціонування як особливого виду виробництва знання. Тому ми розглядаємо мову, яка не виконує свого призначення, як квазімову. До теоретичних засад формування квазімови, яка розглядається у дослідженні, належить включення в обіг мови науки, елементи якої копіюються на рівні слів та позначень, міфологічного, релігійного дискурсів та індивідуальної мови там, де таке включення не є можливим і впливатиме на істинність знання. Мова псевдонауки тяжіє до неадекватної персоналізації, що обумовлено сутністю самих висловлювань та безпосередніми намірами автора (такими, як академічні амбіції чи бажання отримання персональної вигоди з результатів викладених досліджень). Якщо мова науки відображає суб'єкт-об'єктні (чи радше суб'єкт-суб'єкт-об'єктні) відносини, що обумовлюється включенням людини в пізнавальний процес, мова псевдонауки являє собою своєрідну фікцію суб'єкт-об'єктних відносин – реально існуючим є лише суб'єкт псевдонаукової практики, а місце об'єкта посідає ідеальна конструкція, не пов'язана з фізичною реальністю.

Для визначення як псевдонаукового, при його аналізі завжди необхідно доводити, що воно не має сенсу в усіх несуперечливих мовах, а також, окрім цього, що в будь-якій мові не існуватиме осмисленого речення, синонімічного до того, яке мав на увазі автор судження, і яке відноситься до об'єктивної реальності. Якщо судження хибне для мови науки, але істинне для літератури, ми, звичайно ж, не класифікуємо його як псевдонаукове. Саме тому важливо розуміти інтенцію того, хто висловлює судження та його ставлення до навколишнього світу. Якщо воно претендуватиме саме на хибність в контексті

відношення до об'єктів, які описує наука, ми класифікуватимемо його не як «хибне для наукового дискурсу», а надаватимемо йому статус «псевдонаукового», оскільки інтенція автора судження включатиме намагання зробити його істинним для наукового дискурсу. Мова псевдонауки формується не лише шляхом включення в мову науки ненаукових дискурсів, але й навпаки – деякі з існуючих суджень, сформованих поза наукою, намагаються ввести в останню. В одному випадку, визначення псевдонаукових суджень та їх вирізнення не потребує спеціальних знань у вузькій галузі – в першу чергу, це стосується суджень, істинність яких неможливо підтвердити чи спростувати. Іншу ж групу висловлювань завуальовано, і вона потребує спеціального аналізу чи експериментальної перевірки для визначення реального відношення цих суджень до науки, або ж навпаки, до псевдонаукового дискурсу. І якщо висловлювання стверджують про феномени чи процеси, які не фіксуються в реальному світі чи в наукових теоріях (як частина їх інструментарію) – протиріччя виникає при безпосередньому розгляді цих суджень, якщо встановлюється невідповідність суджень фактам, які вони проголошують. І якщо йдеться про предмет, який інструменти пізнання, прогнозувальні апарати науки не здатні зафіксувати, або якщо цей предмет не існує навіть у вигляді теоретичних конструктів, тобто якщо не можна навіть довести правомірність введення певного концепту – йдеться, скоріше за все про об'єкт, який до науки (а то й до реальності взагалі) відношення не має.

1.3. Епістемологія як методологічне поле аналізу псевдонауки

Під епістемологією слід розуміти підрозділ філософії, до проблем якого входить осмислення сутності та характеристик форм людського знання, а також закономірностей, методів та методології пізнавальної діяльності. Предметом у ній стають природа та джерела людських знань, пізнання як таке та когнітивний інструментарій суб'єкта пізнання (когнітивного агента), можливості та межі пізнання, аксіологічні виміри знань, проблематизуються суб'єкт, об'єкт та

предмет пізнання, достовірність пізнання та критерії його істинності, рівні пізнання, критерії демаркації знань, передумови пізнання як процесу, вимоги до наукової теорії чи сутність релігійної істини або практичного буденного знання. В рамках цього підрозділу також визначається епістемічний статус віри, інтуїції, переконання в процесі наукового дослідження тощо. Відповідно до цього, в рамках самої епістемології відбувається поділ на соціальну епістемологію, епістемологію логіко-методологічних аспектів знання, епістемологію екзистенційно-антропологічних факторів, які впливають на процес та результат пізнання, епістемологію пізнання як процесу, епістемологію істини.

Наукове пізнання (на противагу пізнанню «буденному») як окремий об'єкт досліджень з'являється у XIX столітті, виходячи з проблем науки (та чисельної кількості протонаук) XVII-XVIII століть. Перші філософські праці, присвячені епістемологічній проблематиці, можна знайти у творах Г.Гегеля, Р.Декарта, І.Канта, Дж.Локка, Г.Лейбніца, І.Фіхте, Й.Шеллінга, [34; 35; 51; 69-71; 99; 193], хоча витoki цих розмислів лежать в античній філософії (зокрема, у творах Аристотеля, Демокріта, Піфагора, Платона, Секста Емпірика [59; 140]). Історично, епістемологія представлена численною кількістю напрямів: позитивістська теорія пізнання О.Конта та Дж.Мілля [75; 164]; емпіріокритицизм (махізм) Р.Авенаріуса, П.Дюгема, Е.Маха, К.Пірсона [1; 64; 164]; неопозитивізм, представлений працями раннього Л.Вітгенштейна, Р.Карнапа, В.Крафта, Р.фон Мізеса, О.Нейрата, Ф.Рамсея, Б.Рассела, М.Шліка [30; 72; 73; 78; 145]; постпозитивістська філософія науки, яка представлена різного роду концепціями, зокрема: концепцією наукових революцій Т. Куна, еволюційною епістемологією К.Поппера та К.Лоренца (а також подальшим її розвитком в ідеях Ф.Варели та У.Матурани) [100; 164; 191], критичним раціоналізмом І.Лакатоса [88], епістемологічним анархізмом П.Фейерабенда [172], тематичним аналізом науки Дж.Холтона [230]; археологією знання та дискурсивним аналізом М.Фуко [176]; неораціоналізмом Г.Башляра [13]; епістемологічним еволюціонізмом С.Тулміна [170]; концепцією

постнекласичної науки В.Стьопіна; енактивізмом Ф.Варели, Е.Томпсона та А.Ное [164; 191; 254]. Окрім цього, існує також ряд концепцій у епістемології, які виводять на перший план екзистенційно-антропологічні аспекти пізнання: епістемологічні дослідження Е. Гуссерля (та його концепція «життєвого світу») [46; 47], онтологічний поворот М.Хайдеггера [182], герменевтика Г.Гадамера (в контексті переосмислення методології гуманітарного знання) [33], методологія соціально-гуманітарних наук Г.Шпета [194], герменевтика соціальної дії та феноменологія П.Рікера [148], філософія життя та її зв'язок із пізнанням у роботах В.Дільтея [58], концепції «людини вчинку», «світу теоретизму» та екзистенційне переосмислення суб'єкта пізнання в межах хронотопу М.Бахтінін [12], а також концепція «форм життя» пізнього Л.Вітгенштейна [31]. І саме синтез логіко-методологічного та екзистенційно-антропологічного підходів уможливорює адекватний підхід до дослідження знання та пізнання – як культурного явища, процесу та життєво важливого виду людської діяльності, який вкорінено в суспільство. Виключення ж однієї з традицій зводить епістемологію до однієї з двох крайнощів: до релятивізму або до формалізованого абсолютизму, через що важливим є саме врахування обох традицій, а також підхід до науки з цих двох позицій.

Коли об'єктом дослідження стає таке неоднозначне явище, як псевдонаука, виникає методологічна дискусія щодо того, в рамках якої філософської дисципліни слід досліджувати дану проблему. З одного боку, здається, що псевдонаука має досліджуватись виключно в рамках філософії науки. На нашу думку, методологічним полем такого дослідження має стати саме епістемологія. Це зумовлено в першу чергу самим об'єктом епістемології. Якщо філософія науки має справу саме з наукою, її обґрунтуванням, вирізненням серед інших типів знання, логіко-методологічним її аналізом та формуванням критеріїв демаркації науки за її сутнісними ознаками від інших видів знання, епістемологія має справу зі знанням як таким. У випадку з дослідженням псевдонауки, ми маємо справу не лише з науковим типом знання. По-перше, дослідження даного феномену вимагає розуміння того, чим, окрім

науки, є позанаукове знання, представлене численним спектром: від релігійного та міфологічного до індивідуального та неявного видів знань. Аналіз цих знань виходить за рамки філософії науки. По-друге, виходячи за певні межі, наприклад, в область соціального, філософія науки, як демонструє практика, переходить в інші дисципліни. У випадку з соціальним – це соціологія науки, до якої відносять себе Д.Блур, Б.Барнс, С.Валгар, Б.Латур та інші. В епістемології ж вихід за межі «чистого знання» до соціального є розширенням самої епістемології до соціальної епістемології, а не переходом до іншої дисципліни. Це яскраво демонструють роботи А.Голдмана, І.Касавіна, С.Фуллера.

Зважаючи на презентовані форми знань, псевдонаука, претендуючи на статус наукового знання, всього навсього, являє собою псевдознання, існуюче незалежно від наукового, через що, не дивлячись на необхідність аналізу науки, обмежитись протиставленням науки та псевдонауки не є можливим. Інший аспект дає можливість охопити сутність псевдонауки лише як феномену, предмету даного наукового дослідження. Окрім цього, аналізуючи релятивістську інтерпретацію науки, ми звертаємо увагу на те, що наукове знання в її рамках прирівнюється до інших видів знання, а отже – релятивістська епістемологія претендує на висування критерію, який виходить за межі науки, прирівнюючи наукові істини до інших «істин», серед яких варто назвати й псевдонауку. Виходячи з цього, виникає проблема «функціонування істин» (за висловом М.Фуко) та контексту висловлювання – обставин, за яких одне й те ж висловлювання може бути істинним чи хибним (наприклад, судження «На землі живе одинадцять рас прибульців» може бути істинним у науково-фантастичному коміксі та хибним у науці). Розрізнення контекстів та самих видів знання є прерогативою саме епістемології, яка має справу зі знанням як таким, а не лише з наукою (не дивлячись на те, що наше дослідження буде зосереджено, в першу чергу, на науковому знанні, ми неодноразово будемо звертатись до аналізу інших типів знань).

Таким чином, ми вважаємо, що саме епістемологія може стати тим полем, лише в межах якого можливе здійснення дослідження проблеми псевдонауки. Вона повною мірою охоплює сутність псевдонаукового (антинаукового, квазінаукового, паранаукового та інших форм) знання та наукових фальсифікацій, тобто дослідити сутнісну складову феномену псевдонауки. Але, якщо займатись лише демаркацією наукових та псевдонаукових теорій, не аналізуючи при цьому їх гносеологічне та епістемологічне обґрунтування та аксіологічні витоки, неможливо дійти до глибинного начала формування у ХХІ столітті тенденцій «Других Темних віків» через те, що сутність досліджуваного феномену пов'язана з гносеологічними його засадами та людством в цілому (а відтак – із аксіологічними та екзистенційними засадами). Через це, одним із наших головних завдань є всебічний аналіз аспектів феномену псевдонауки – окрім визначення феномену, виділення його властивостей та класифікації форм його прояву необхідно проаналізувати також соціальні та філософсько-наукові засади псевдонауки.

У нашому дослідженні ми будемо використовувати напрацювання діяльнісного підходу в епістемології, який мав початок у роботах К.Маркса та отримав подальший розвиток у роботах таких вчених, як Л.Виготський, Е.Ільєнков, В.Лекторський, М.Мамардашвілі, В.Стьопін та інші. Окрім цього, ми спиратимемось на конструктивний реалізм як один із сучасних напрямів, який, за своєю суттю, є продовженням діяльнісного підходу (роботи психолога Дж. Гібсона, Р. Гіра, Х. Ленка, Т. Рокмора, Я. Хакінга, Р. Харре [37; 124; 94; 95; 164; 225; 229; 236]). Виходячи з цього, ми розглядаємо науку як особливий тип людської практики. Об'єкт наукового пізнання, на нашу думку, дається суб'єкту пізнання не у спогляданні, але в активній взаємодії з ним. Історія науки ХХ-ХХІ століть (зокрема, квантова фізика) підтверджує залежність результатів дослідження від засобів пізнання, обраної дослідником методології та картини світу (що доволі докладно було проілюстровано філософом Т.Куном та фізиком В.Гейзенбергом), на основі якої дослідник використовує методи, абстрактні об'єкти та ідеалізації (чи вводить їх). Наукова теорія та практика як

певна конструкція (система знання чи спосіб дії) завжди існують у реальності, яку вони намагаються виявляти, розуміти та змінювати. З іншого ж боку, сама реальність стає доступною суб'єкту лише в рамках його конструктивної діяльності. Досвід, на основі якого вибудовуються наукові теорії та факти, не дається людині як пасивному спостерігачеві – він отримується в процесі активного контакту з навколишнім світом, а суб'єкт не є пасивним регістратором досвіду (автором «протокольних речень», як стверджували неопозитивісти), - натомість, він через діяльність включається в об'єктивні процеси. За В.Лекторським, ці процеси є «діяльнісним відтворенням певного ефекту» [192], яке гарантує виявлення суб'єктом необхідних зв'язків та випадковостей, наявних у мікро- та макросвіті.

Чималу роль у нашому дослідженні, виходячи з цього, відіграє також енактивістська установка, центральним принципом якої є вкоріненість людини у «мезокосм», тобто «світ середніх розмірностей». Даний термін було введено філософом Г.Фольмером задля виділення особливостей середовища існування людини та співвіднесення цих особливостей із характером наукового пізнання [198]. Наукове пізнання, виходячи з концепції енактивізму, є «утілесненим» - людина як компонент Всесвіту перебуває з ним у постійній взаємодії та особливим чином встановлює відносини між навколишнім світом та його репрезентацією в особливій формі, якою є теоретичне знання, результат практичної діяльності суб'єкта пізнання. Таким чином, пізнання як людська діяльність має три основних компоненти, які роблять її можливою: слідуючи за Дж.Гібсоном, ми можемо виділити людську психіку, її тіло та допоміжний когнітивний інструментарій, та навколишній світ [37]. Говорячи ж про людську психіку, слід завжди зважати на інтерсуб'єктивний характер знання, через що, замість суб'єкт-об'єктних відносин, правомірним на нашу думку є дотримання принципу «подвійної об'єктивації» [124]. Принцип цей полягає в наступному: спостерігач взаємодіє з об'єктом науки, але інший спостерігач взаємодіє зі спостерігачем, веде з ним діалог, дає власну оцінку його результатам та представляє йому власні. А.Аршинов характеризує даний принцип в рамках

концепту «спостерігача другого порядку». Саме дотримання тріадичної а не діадичної методологічної установки дозволяє коректним чином дослідити аксіологічні фактори наукової (а відтак – і псевдонаукової) діяльності, як і будь-якого іншого типу суспільної практики, а також скоригувати результати, отримані одним суб'єктом пізнання (чи групою), або покращити їх.

Людина перебуває у світі природи, але при цьому, кожен окремо взятий індивід перебуває також і в суспільстві. Виходячи з цього, конче необхідним є врахування загальнолюдських цінностей при дослідженні наукової діяльності. Це також допомагає адекватно відобразити ціннісні фактори та передумови покладання мети в псевдонаукових практиках. У науці, як і в будь-якому типі людської діяльності, завжди представлено дві сторони: суб'єктна, яка включає людину, її знання та цінності, та предметна, під якою слід розуміти об'єкти, з якими наука взаємодіє. Людські цінності в даному випадку не впливають на сам зміст наукових фактів, а є свого роду регулятивами напрямків наукової діяльності, оскільки в сучасному суспільстві етика наукової діяльності пов'язана з етикою загальнолюдською. Через це, як вже було сказано вище, наукові факти залежать від методології, від засобу пізнання, когнітивного інструментарію та існуючого на момент дослідження масиву історичного знання. Проте суспільний, економічний та політичний устрій не впливає на істинність чи хибність наукових фактів – вони або відображають реальність, або ні, і найбільш точним мірилом істинності наукових фактів виступає тут подальший розвиток науки та загальнолюдська практика. Останнє зумовлене тим, що наука як процес та саме здобуте знання завжди має властивість переходу в людську діяльність – як у вигляді прикладних досліджень, так і у вигляді ціннісних та світоглядних установок. Хибні ж теорії та сфальсифіковані факти не витримують такого «випробування» практикою. В процесі матеріального виробництва відбувається постійне перетворення результатів одних видів діяльності в засоби інших видів діяльності – саме таким чином пізнавальна діяльність переходить у суспільно-практичну. Одночасно з цим, пізнання не слід розглядати відокремлено від практики. Саме завдяки активним

конструктивним практичним операціям людина отримує знання про об'єктивні характеристики реальності, яку вона досліджує. І ці практичні операції, якщо мова йде про науку, включають як експеримент (активна зміна досліджуваних об'єктів), так і теорії, абстракції, ідеалізації (математична мова науки, антиципація, філософські узагальнення спеціально-наукових картин світу тощо).

Необхідність співвіднесення дій вченого, характеру його практики та спрямованості її, з людськими потребами, сподіваннями, ціннісними системами, мораллю та картиною світу є очевидною. Вона проявляється в тому, що саме суспільство формує особистість суб'єкта наукової діяльності. Крім того, сам характер наукової діяльності залежить від картини світу, яка має місце в конкретний момент розвитку науки (та суспільства в цілому). В науковій діяльності суб'єкт пізнання спершу керується усталеними в науковій картині світу його епохи абстрактними об'єктами, ідеалізаціями, онтологічними установками, методами та етичними імперативами. Як зазначає В.Стьопін: «В кожній галузі науки складається своя загальна картина тих об'єктів та процесів, які вивчає наука на певному етапі свого історичного розвитку. Ця картина визначає бачення природи природодослідником, і через це її часто називають картиною світу» [164, с. 59]. В своїй практиці, дослідник ототожнює уявлення про структуру реальності, опосередковане наукою, з самою реальністю.

Енактивізм як концепція особливим чином підкреслює характер наукового пізнання як взаємодії. За словами О.Князевої: «суб'єкт пізнання, чи когнітивний агент, будь він людиною чи іншою живою істотою, розглядається як активний та інтерактивний: він активно вбудовується в середовище, його когнітивна активність здійснюється шляхом «вдіяння» в середовище пізнання, і сприйняття, і мислення, співпадають з дією» [198, с. 130-131]. Жива істота єдина з оточуючим світом, вона перебуває в циклічній взаємодії з останнім, структурно поєднуючись із середовищем, а зовнішнє середовище активно впливає на конституцію організму; одночасно з цим, соціальне середовище,

якщо казати власне про людину, впливає на організацію людської свідомості. В рамках цих двох світів і виникає суб'єкт наукового пізнання. При цьому, в результаті взаємодії змінюється як жива істота, так і навколишнє середовище: активна взаємодія включає взаємовплив, який веде до перебудови структури живої та неживої матерії, між якими ця взаємодія відбувається. Постійна модифікація когнітивного інструментарію людини дає можливість дізнатись більше про навколишній світ та поширює можливості впливу на нього шляхом його активної зміни, пристосування його для людських потреб. Одночасно з цим, отримане знання вказує на межі, за якими зміна природи людиною вже неможлива, окреслюючи власне простір того, що Гуссерль називав життєвим світом людини.

Досліджуючи псевдонауку, ми виходимо з принципу, згідно якого об'єкт пізнання завжди є визначеним відносно певної системи практики (в даному випадку – це аналіз в рамках епістемології). Виходячи з окресленої нами позиції, феномен псевдонауки слід досліджувати, по-перше, як цілісне явище, тобто як конкретну людську практику та як фрагмент того, що претендує на статус людського знання (тобто як фрагмент об'єкту дослідження епістемології). По-друге, псевдонауку слід досліджувати у конкретних проявах, тобто в особливих формах існування, які можна виділити в рамках практики. По-третє, чимале значення має вкоріненість псевдонауки як типу діяльності у суспільство, через що не менш важливу роль відіграють ціннісні фактори – як фактори в рамках самої науки, так і зовнішні, загальнолюдські цінності. Через те, що практика завжди має під собою певне філософське підґрунтя або як мінімум є об'єктом філософської рефлексії, окремого дослідження вимагають аксіологічні засади досліджуваного феномену. Виходячи зі зв'язку практики та філософської рефлексії, очевидно стає необхідність аналізу концепцій епістемології, які виправдовують псевдонауку, або, виходячи з яких, можна стверджувати про те, що в даному випадку псевдонаука легітимізується з логіко-методологічних та екзистенціально-антропологічних позицій.

Отже, феномен псевдонауки «розпадається» на окремі області, які потребують теоретичного дослідження. Саме через це найбільш вдалим, першочерговим методом дослідження, є саме аналіз – розділення, розкладання та по чергове визначення та дослідження кожного з досліджуваних аспектів: сутність псевдонауки, її властивості та притаманні риси, форми прояву псевдонауки, мова та дискурс псевдонауки, соціальні, філософські, ціннісні, цільові та інші передумови існування псевдонауки, відношення до неї представників науки, стратегії та методики впливу самих псевдовчених на суспільство та наукове співтовариство, а також існуючі засоби протидії псевдонауки та перспективи подібної протидії. Епістемологія ж, як було вказано вище, є методологічним полем, в рамках якого можна досягнути поставлених завдань.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 1

Під наукою слід розглядати особливий тип людської діяльності, метою якої є отримання знань про навколишній світ, суспільство та людину, а також застосувань цих знань у різних галузях діяльності. За своєю суттю наука є саморепрезентативною та рекурсивною системою, яка направлена як сама на себе, так і на навколишній світ. Саморепрезентативність науки як системи визначається характером її діяльності, її суттю – дослідженням, описом, представленням даних про людину та фізичну реальність. Через це можна стверджувати, що наука являє собою процес взаємодії когнітивного агента та навколишнього світу. Дана взаємодія порушується, коли наукове знання перетворюється на псевдонаукове. Методологічним базисом дослідження сутності псевдонауки в контексті проблем розвитку сучасного наукового пізнання може бути методологія дослідження перетворених форм. Виходячи з цього, псевдонауку слід розуміти як перетворену форму наукового знання. Сутність науки у псевдонаукових ідеях та діяльності підмінюється пустою формою, видимістю науки з відсутнім науковим змістом. У псевдонауці різним чином порушуються норми та вимоги до наукової теорії, використовується неадекватна методологія, у наукове дослідження вкладаються релігійні, політичні, соціальні чи міфологічні світоглядні установки. Псевдонаукові ідеї апелюють до свідомості пересічного громадянина, авторитету окремих особистостей, у них порушується зв'язок теорії із реальністю та елімінуються об'єктивні факти науки, які в такі теорії не вкладаються.

Наука представлена в трьох аспектах: як феномен (масив теоретичних знань, наукова парадигма епохи), як процес («виробництво» наукового знання, наукові дослідження) та як інституція (науково-дослідні заклади). Методологія дослідження псевдонауки має базуватись на цій же «триєдності», у зв'язку з чим, псевдонауку слід розглядати як процес (людська практика), як інститут (різного роду осередки псевдонаукової діяльності) та як результат (перетворені форми людського знання). Порушення норм, перетворення норм наукового

знання, підміна його сутності у псевдонауці не є результатом помилок, методологічних «похибок» чи хибної інтерпретації отриманих даних (не дивлячись на те, що ретроградство вченого справді може бути однією з багатьох причин появи псевдонаукової ідеї). В більшості випадків псевдонаука є результатом свідомої підробки наукових знань та побудови завідомо невірних теорій, у які не вірить і сам автор, який їх створює. Виходячи з цього, методологічна, логіко-епістемологічна, соціальна патологізація наукового знання та пізнання, до якої вдається автор псевдонаукової ідеї, є для нього бажаним результатом, а всі відхилення від норм наукового пізнання є засобом для досягнення цього результату (цим результатом стають ідеї чи псевдовинаходи, за допомогою яких псевдовчений примножує персональний соціальний та матеріальний капітал, збагачуючись за рахунок людей, які повірили йому). Псевдонаука функціонує окремо від наукового знання, відповідно представляючи собою окремий тип світогляду чи його імітацію (якщо ми маємо справу зі свідомо вимисленою ідеєю, а не тим її видом, який виходить із хибних переконань). За формами прояву псевдонауки поділяється на квазінауку, паранауку, антинауку та псевдонаукові дисципліни. Кожна з форм прояву псевдонауки має власні особливості, а також здатна включати в себе наукові фальсифікації, під якими слід розуміти хибно або завідомо невірно проінтерпретовані наукові факти, на основі яких, відповідно, створюються хибні наукові теорії.

Іншим аспектом методології дослідження псевдонауки є розгляд мови псевдонауки. Остання, на відміну від мови науки, представляє свого роду квазімову: означники в ній, в одному випадку, не мають означуваних, в іншому ж означення не має зв'язку із означуваним реально існуючим феноменом. Можна стверджувати, що у мові псевдонауки спостерігається явище «десемантизації» та «ресемантизації», що являє собою особливу методологічну стратегію формування псевдонаукових текстів: об'єкти, про які йдеться у псевдонауковому тексті позбавляються значення, яке надавалось їм у науці чи у буденній свідомості; в інших випадках, псевдовчений надає цим об'єктам

іншого, довільного значення, яке, знов-таки, не має нічого спільного з реальністю. Зважаючи на те, що псевдонаука не являє собою окремий від наукового вид діяльності, вона агресивно налаштована щодо науки, намагаючись витіснити її, маргіналізувати, замінити дійсну форму (науку) перетвореною, в тому числі й на інституційному рівні. Через це її не можна відносити до інших видів позанаукового знання, які співіснують із наукою, а відтак – методологія дослідження феномену псевдонауки як проблеми розвитку сучасного наукового пізнання має свої конкретні особливості, не притаманні дослідженню інших типів позанаукового знання (які, власне, не є проблемою для наукового пізнання).

Епістемологія як особливий напрям у філософських дослідженнях представлена численною кількістю напрямів, та проблем, які досліджуються в її рамках, однією з яких є аналіз псевдонаукових форм знання та засоби їх розрізнення із науковими. Навіть у сучасній філософії дане питання не розроблене достатнім чином, як у західній, так і у вітчизняній науці – частіше за все, в рамках епістемології проводиться критичний аналіз окремих перетворених форм наукового знання, а також надаються різного роду авторські визначення та класифікації, у яких, нажаль, не враховуються ті чи інші критерії чи проблемні аспекти явища псевдонауки. Окрім цього, існуючі наразі засоби верифікації знання таким же чином потрапляють у пастку формалізму, не враховуючи діалектичний характер наукового знання, його тенденцію до мінливості та неможливість його оцінки за єдиним стандартом. Епістемологія, на відміну від філософії, виходить за рамки розгляду суто наукового знання та пізнання, досліджуючи не лише контексти (соціальний чи історичний), але й види позанаукового знання, класифікуючи їх та відокремлюючи один від одного. Псевдонаука як феномен виходить за рамки суто науки, через що її дослідження має відбуватись саме в рамках епістемології. Задля досягнення цієї мети слід використати не лише методологію дослідження перетворених форм, а й такі напрями та підходи у епістемології, як конструктивний реалізм, енактивізм та діяльнісний підхід.

РОЗДІЛ 2. ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСЕВДОНАУКИ ТА ПРОБЛЕМА ЇЇ ДЕМАРКАЦІЇ

У розділі досліджується проблема легітимізації псевдонауки на епістемологічному рівні, внаслідок підходу у епістемології, який отримав назву епістемологічного релятивізму. Автор досліджує філософські напрямки, які можна віднести до цього підходу та ілюструє їх зв'язок із обґрунтуванням псевдонаукової діяльності. У розділі також розмежовуються поняття скептицизму, плюралізму та релятивізму – робиться акцент на тому, що скептицизм та плюралізм є невід'ємними частинами розвитку сучасного наукового пізнання, у той час, як релятивізм веде до його знецінення. Запропоновано модернізацію підходу до демаркації наукового та псевдонаукового знання, яка дала б змогу уникнути проблем, які виникають у постпозитивістських програмах, не релятивізуючи при цьому знання, враховуючи особливості розвитку сучасного наукового пізнання та трансформації, яких воно зазнало на постнекласичному етапі свого розвитку.

2.1. Релятивізм у епістемології як легітимація псевдонауки

2.1.1. Нове розуміння суб'єкта пізнання у постнекласичних дослідженнях

Сьогодні ми спостерігаємо становлення нового типу розуміння суб'єкта в епістемології. Суворі дистинкції між суб'єктом та об'єктом пізнання поступово зникає, і все більше напрямків епістемології дотримуються точки зору, згідно якої жорстке протиставлення когнітивного агента досліджуваній реальності є неправомірним. Однією з найбільш впливових концепцій такого роду, які передували сучасним дослідженням в цьому напрямку, можна вважати концепцію «наукових революцій» Т.Куна [90], у якій сучасна йому наука була представлена як некласична. На думку Куна, однією з основних рис сучасної науки є залежність результатів пізнання (наукових фактів) від засобів дослідження. Інтерпретація наукових даних, за Куном, не є виключно «сирим досвідом»: науковий факт завжди є теоретично навантаженим, залежним від засобів інтерпретації та засобів отримання самих даних [90, с. 86]. Схожу думку висловив У.Куайн, який, розглядаючи проблеми перекладу, писав: «можуть

бути логічно несумісні та емпірично еквівалентні фізичні теорії А та В» [84, с. 256]. Іншими словами, може існувати декілька вірних інтерпретацій факту, на яких може бути побудована та чи інша наукова теорія, через що, в подальшому, вибір однієї з них залежить від інших критеріїв, таких як простота, практичний та евристичний потенціал, можливість протидіяти «контрприкладам» (за словами І.Лакатоса) тощо. Якщо результати спостережень спираються на теорію (що, власне, має місце в науці), ідеал класичної науки, такий як «вихід за межі людських смислів» є неможливим. Історик та філософ науки Р.Сміт йде далі, стверджуючи, що безпосереднім актам пізнання передують соціальні та історичні умови, згідно з якими, власне, з'являються самі стратегії та інструменти пізнання. До того, як зробити вибір між засобами пізнання А чи В, мають існувати передумови виникнення цих А та В. «Дії людини потребують пояснення із залученням власне соціальних правил та інтенцій» [164, с. 50]. Чималий вплив на переосмислення суб'єкта мали ідеї Г.Гадамера, В.Дільтея та Е.Кассіра, котрі, аналізуючи в першу чергу гуманітарні науки, прийшли до висновків про серйозну залежність результату дослідження від соціального та історичного контексту та від засобів пізнання. Схожі результати можна було спостерігати і в квантовій фізиці, де проблема спостерігача, як свідчать філософські роботи В.Гейзенберга, А.Ейнштейна, Е.Шрөдінгера та інших, стала однією з центральних проблем філософських засад нової фізики. Р.Карнап також продемонстрував теоретичну навантаженість фактів фізики, звернувшись до співставлення використання апарату евклідової та неевклідової геометрій у теорії відносності [72, с. 211-223] та продемонструвавши переваги останньої при побудові фізичної теорії [72, с. 223-241].

Такого роду розуміння суб'єкта пізнання призвело до появи двох впливових епістемологічних традицій. Одна з них – це концепції, у яких нове розуміння когнітивного агента узгоджується з раціоналістськими установками, а теоретична навантаженість наукового факту та залежність результату від інструментів та методології пізнання не призвели до відкидання критерію об'єктивного пізнання чи раціонального світогляду. Другою є сукупність

напрямків досліджень, яку ми, в рамках дисертації, позначаємо як «епістемологічний релятивізм». Більш глибоке розуміння інших типів людського знання та визнання їх впливу на суб'єкта пізнання не призвели також і до знецінення наукового знання чи його прирівнення до інших видів людського знання з відкиданням особливих рис останніх. Даний підхід втілено, в першу чергу, у енактивізмі Ф.Варели, О.Князевої, У.Матурани, Е.Томпсона, теорії постнекласичної науки В.Стюпіна та у конструктивному реалізмі Х.Ленка, В.Лекторського, Р.Харре. Енактивізм стверджує про те, що когнітивна система вбудована в тіло (embodied) суб'єкта пізнання, а також напряду пов'язана з зовнішніми соціокультурними системами та фізичним середовищем, в якому існує суб'єкт пізнання. Через цей нерозривний взаємозв'язок пізнання є ен-активним, тобто – відбувається через дію, практику, фізичну та нейронну активність, яка веде до зміни середовища та зміни пізнаючого суб'єкта. Через це, звинувачення енактивістського розуміння суб'єктивності в соліпсизмі не є правомірними. На думку О.Князевої, «процес пізнання індивіда проходить у взаємному зв'язку, кодетермінації Я – Інший, їх обопільному та синхронному становленні. Уявлення про інтерсуб'єктивність є ключовим в новій концепції» [74, с. 91]. Іншими словами, Я суб'єкта пізнання не замикається на собі – навпаки, воно розчинюється в інших, через що й знання завжди має своє підтвердження чи спростування в інших. І коли наукова спільнота пізнає щось, виходячи з тих же методів та установок, результати досліджень таким же чином порівнюються між собою, об'єднуються, відкидаються тощо. На думку Е.Морена, одного з сучасних філософів-теоретиків «складного мислення», слід говорити про нерозривний зв'язок у тріаді «мозок – тіло – навколишній світ», які перебувають у взаємній детермінації. Те, що саме може бути досліджено, залежить як від тілесної та ментальної організації людини, так і від допоміжних інструментів пізнання, які допомагають їй вийти за межі власної психофізичної конституції. Виходячи з енактивного характеру пізнання, Е.Томпсон робить висновок: «частина та ціле виникають разом та взаємно наділяють одне одного особливими

властивостями» [256, с. 60]. Томпсон називає таке явище «динамічною коемерджентністю» (від англ. co-emerge – «спільне, одночасне виникнення»). Світ як ціле та людина як його частина коеволюціонують, між організмом та середовищем, за словами У.Матурани та Ф.Варели, спостерігається «структурне сполучення» [265].

Концепція постнекласичної науки В.Стьопіна розуміє проблему людської суб'єктивності схожим чином: «дисциплінарна організація науки визначається не лише особливостями різних предметних областей дослідження, але й можливостями формування суб'єктів наукової діяльності, наявністю певних меж «інформаційної місткості» суб'єкта і впливаючою звідси потребою своєрідного квантування корпусу знань, які необхідно засвоїти, щоб займатись науковим пошуком» [168, с. 477]. На думку філософа, соціальні цілі та цінності прямо впливають на вигляд та структуру науки, причому не лише як соціального інституту, але й на дисциплінарні та методологічні особливості наукового пізнання. Разом із енактивістами, В.Стьопін наголошує на важливості процесу коеволюції: «з одного боку, людина змушена підкорятись природному ходу подій, у відповідності з якими вона будує своє життя, а з іншої – вона має всі можливості для впливу на життя та її зміну в певних окреслених межах» [168, с. 487]. В сучасні філософсько-світоглядні орієнтації науки все щільніше включаються людські сенси та ціннісні орієнтації. При цьому, Стьопін заперечує те, що сама істинність результату наукового дослідження залежить від ціннісних установок суб'єкта. Результат може бути істинним чи хибним, і до одного з двох значень може привести безліч шляхів. Схожої думки дотримуються представники конструктивного реалізму. Людина конструює теоретичні схеми, математичний апарат, абстрактні об'єкти теорії, спираючись як на логіко-методологічні операції (аналітичні, синтетичні, індуктивні, дедуктивні, абдуктивні), так і на експериментально-вимірну діяльність. Самі теоретичні схеми підлягають оцінці їх операціонального статусу в усій системі знання та у їх співвіднесенні з фактичними процесами та феноменами фізичної реальності. Але, як зауважує В.Лекторський, будь-яка

конструкція в науці «можлива лише в тому випадку, якщо певні властивості, особливості існують реально» [196, с. 435]. Пізнання, за конструктивним реалізмом, має справу не з реальністю, яка «дана людині безпосередньо», як вважали представники класичної науки, її слід експлікувати. «Але для того, щоб щось вилучити, необхідно мати засіб вилучення. Цим засобом є активна діяльність того, хто пізнає: зміна, трансформація середовища у випадку чуттєвого досвіду, використання різного роду пристроїв, створення експериментальних ситуацій у випадку наукового пізнання, нарешті, конструювання наукових теорій» [196, с. 436].

Підсумовуючи розуміння суб'єкта у даних напрямках, можна сказати, що конструктивна діяльність суб'єкта пізнання, на яку мають вплив суспільні, ціннісні та історичні фактори, являє собою процес взаємодії з навколишнім світом, взаємну детермінацію, внаслідок якої виникає наукове знання. Суб'єкта неможливо вилучити з процесу пізнання чи «вивести за лапки»: він завжди присутній у процесі, оскільки його інтенції, інтуїція, рівень знань та вибір ним методології впливає на отриманий результат. При цьому, саме знання, яке отримане в ході процесу пізнання, не є чимось суб'єктивним – воно є інтерсуб'єктивним: різні суб'єкти досліджують одну й ту саму реальність, у якій вони існують.

2.1.2. Епістемологічний релятивізм та проблема деоб'єктивації у науковому пізнанні

Даному напрямку протистоїть позиція, яку ми, в рамках дослідження, називатимемо епістемологічним релятивізмом. Термін «релятивізм» і по цей день є доволі неоднозначним: по-перше, існує чисельна кількість самих напрямів релятивізму (як-от: соціальний конструкціонізм, епістемологічний релятивізм, феміністська епістемологія, антисцієнтизм екологічних рухів, культурний релятивізм), по-друге ж – критики релятивізму часто поєднують дане поняття зі скептицизмом та плюралізмом. У зв'язку з цим, проведемо демаркаційну лінію задля того, щоб вказати, що ми матимемо на увазі,

використовуючи термін «релятивізм» відносно постмодерністської епістемології. Плюралізм – це факт існування рівних за своєю доказовою та аксіологічною (в залежності від області) вагою ідей, поглядів, картин світу, культурних надбань, між якими можливе досягнення консенсусу внаслідок продуктивного між- та внутрішньокультурного, між та внутрішньоетнічного, між- та внутрішньонаціонального, міжнаукового (наукове співтовариство та суспільство) та внутрішньонаукового (дискусія між науковими школами) діалогу та дискусії. Саме плюралізм (а не релятивізм) як соціокультурна домінанта, у нашому розумінні, уможливорює співіснування в одному «життєвому світі» різних культур, наукових напрямків, філософій, етичних систем тощо. Від релятивізму плюралізм відрізняється тим, що являє собою тип толерантності, в якому наявна взаємоповага та дослухання до інших позицій. За В.Лекторським, необхідно розрізняти чотири типи толерантності: толерантність як 1). неможливість взаєморозуміння, 2). байдужість, 3). поблажливість, 4). критичний діалог та поліфонія [147, с. 134]. Плюралізм являє собою четвертий тип толерантності, через що, на нашу думку, так званий «помірний плюралізм» (на противагу релятивізму, який іноді називають «радикальним плюралізмом») є позитивним явищем. Плюралізм є також реляційним компонентом діалектичної за своєю суттю методології пізнання, яка охоплює процеси та феномени в їх просторово-часовій (та історичній) мінливості, текучості, взаємозалежності, єдності, контекстуальності, абстрактності та конкретності. Окрім цього, така реляційність є єдиною змогою вирішення проблеми співіснування різних форм життя в одному і одночасно багатьох життєвих світах. Найбільш яскравим та лаконічним, на нашу думку, вираженням множинності світу є судження діалектика Геракліта: «Вода морська є чистою для життя в ній риби та брудною для пиття людьми». Два погляди на один і той самий об'єкт є одночасно істинними (хоча й протилежними), але кожне з них істинне у відношенні до конкретного життєвого світу – світів риби та людини. Така ж реляційність спостерігається в сприйнятті стола комахою, кішкою та людиною. У науці таке співіснування представлене науковими школами,

представники яких, маючи свою точку зору та, одночасно з цим, прагнення до істини, в ході діалогу приймуть в рамках спільноти ту позицію, яка буде найбільш обгрунтованою серед усіх представлених точок зору. Інструментом таких дискусій в науці та імперативом, котрий стимулює вчених до пошуку однієї (та не єдиної догматичної) істини є науковий скептицизм.

Скептицизм у його адекватній формі – 1). Компонент людського мислення у філософії, окремих науках чи у здоровому глузді, згідно з яким судження не можна приймати на віру без достатніх доказів; 2). Антидогматизм, заперечення формалізму, спрямоване не на руйнацію, а на пошук істини, на постійне наближення до неї (давньогрецький історик філософії Діоген Лаерцій називає скептиків «тими, хто постійно виглядає, та не знаходить», тобто тими, хто перебуває у постійному пошуку [59]). Як стає очевидно, так званий «здоровий скептицизм» є нормою наукового пізнання (необхідність надання доказів на користь висунутої теорії чи факту) та здорового глузду (наприклад, відмова від безапеляційної довіри до ЗМІ та численних «експертів» та «аналітиків»). Скептицизм – це сумнів, мета якого, за словами філософа Г.Левіна, «не спростувати, а випробувати тезу» [147, с. 78]. В своїй радикальній формі скептицизм є складовою частиною агностицизму – під сумнів підпадає все, на основі чого робиться висновок, що пізнання будь якого роду неможливе; і саме в найбільш радикальній формі подібного роду скептицизм є складовою частиною релятивізму.

Під релятивізмом ми розуміємо метафілософську позицію, яка претендує на власне трактування онтології, епістемології, аксіології, а також предмета та метода філософії. Суть даної позиції полягає: (I) в більш широкому контексті – у відкиданні існування значимих універсальних (загальнолюдських, загальнокультурних) цінностей, проголошенні тотальної рівності культур, вірувань, у запереченні можливості діалогу та неможливості досягти згоди між культурами (а відтак – у зведенні співіснування представників різних культур до іронічної поблажливості до інших поглядів як до «нерозумних», на які просто не слід зважати); (II) в контексті епістемології, релятивізм виражається у

антиреалізмі та епістемологічному соліпсизмі щодо науки, у відкиданні можливості досягнення об'єктивного знання, а також в позиції, згідно з якою наукове знання конструюється людиною та не має зв'язку з об'єктивною реальністю. Від таких понять, як «об'єктивність», «істина», «наукова картина світу», «раціональність», на думку релятивістів, необхідно відмовитись через те, що в різних парадигмах вони, за твердженням останніх, повністю різні. Говорячи про релятивізм у епістемології, ми будемо використовувати значення (II).

Сучасний епістемологічний релятивізм не має прямих витоків, оскільки епістемологічні концепції, які мають до нього відношення, представлені різними установками, передумовами, а представники цих концепцій часто розходяться одне з одним або ігнорують ідеї одне одного. На думку деяких філософів (зокрема, А.Нікіфорова [182]), витoki сучасного епістемологічного релятивізму слід шукати в епістемологічному анархізмі П. Фейерабенда. Інші дослідники [45; 56; 128; 152] вважають, що такі витoki слід шукати виключно у філософії постмодернізму (в першу чергу, у роботах Ж.Дерріди, Ю.Крістевої, Ж.Ліотара, Р.Рорті та інших). Не менш важливе місце посідають в цих дослідженнях представники соціального (Дж.Келлі, Т.Лукман, П.Бергер) та епістемологічного (П.Ватцлавік, Е.фон Глазерсфельд, Г.Рот, Х.фон Ферстер,) конструктивізму, разом із близьким до них напрямком соціального конструкціонізму (К.Герген, Дж.Шоттер). Через це, розуміння суб'єкта в рамках епістемологічного релятивізму також є доволі суперечливим. Кожен, хто розглядає дані напрямки як передумови сучасного релятивізма, по-своєму правий, проте однозначної відповіді на питання про генеалогію епістемологічного релятивізму не існує. Він представлений широкою кількістю напрямків, між якими може не бути ніякого зв'язку, окрім відношення до наукового знання та людського знання як такого.

За цим критерієм ставлення до науки, ми відносимо до епістемологічних релятивістів: лівий деконструктивізм (Ф.Джеймісон та його послідовники, які виводять на перший план поняття соціальних практик та суспільного класу як

факторів детермінації не лише самої суті пізнавальних практик, але й знання, яке «нав'язується владою», через що не може існувати об'єктивних істин), феміністська епістемологія та квір-епістемологія (які виводять на перший план гендерний та статевий контекст; роботи А.Дебласіо, Е.Келлер, С.Хардінг, Д.Хереуей), концепцію «сильної програми» у соціології науки (Д.Блур, Б.Барнс, на думку яких, зміст наукового знання завжди є політично та соціально детермінованим), історичну епістемологію Дж.Коллінгвуда (для якого історична генеза знання є важливішою за раціональні та об'єктивні його компоненти), а також представників постмодернізму, у сферу наукового інтересу яких включено проблеми епістемології (наприклад, пізні роботи І.Берліна, а також теорії П.Віріліо, М.Джонсона, Дж.Капуто, Л.Маркової, Г.Медісона). Спробуємо проаналізувати відношення епістемологічних релятивістів до суб'єкта, звівши їх у загальну позицію. За твердженням філософа Р.Рорті, якого ми можемо віднести до представників епістемологічного релятивізму: «Тільки ми особисто, вступаючи в дискусії з іншими людьми, вирішуємо, якими повинні бути факти» [45, с.318]. Один з найвідоміших представників деконструктивізму, Дж.Капуто, в роботі «Від святого Фоми до Дерриди» заявляє: «Я схильний розглядати бачення як ненадійну річ. Ми не лише незахищені від віри в те, у що хочемо вірити, але й від того, щоб бачити те, що хочемо бачити і від не-бачення того, що нас дратує. Це все через те, що, як я вірю, бачення багато в чому структуроване певними передумовами, певною вірою, котра, при Вашому бажанні, може дати також і ефект певної сліпоти» [207, с. 4]. На думку представників феміністської епістемології, результати наукових досліджень прямо залежні від раси, статі та гендеру. Так, наприклад, Л.Ірігарей стверджує, що механіка рідких тіл є суто «жіночою фізикою», в той час, як механіка твердих тіл – «чоловічою» [261]. Епістемологічний конструктивіст Х.фон Ферстер дотримується думки, згідно якої людина не відображає світ чи взаємодіє з ним, але конструює його, «винаходить». Через це, кожен з нас є «когнітивно самотнім»: ми маємо справу лише з нашим власним знанням, з нашою персональною сконструйованою

реальністю [74]. П.Віріліо у своїх дослідженнях із філософії фізики абсолютизує роль спостерігача у процесах пізнання мікросвіту, роблячи акцент саме на ньому, а не на засобах пізнання [227; 261]. «Поміркований» релятивізм Дж.Коллінгвуда (цит. за: [178]) має справу в першу чергу з історичним характером суб'єкта пізнання. У Коллінгвуда, так само, як і у представників школи «сильної програми» у соціології науки, суб'єкт детермінує істинність та хибність наукових суджень, незалежно від того, маємо ми справу з природничими науками чи з гуманітарними.

Зрозуміти проблему більш докладно нам дозволить огляд розвитку підходів до розуміння суб'єкта в науці:

1). У класичній науці мала місце десуб'єктивація: абсолютизувався об'єкт, а суб'єкт пізнання вважався пасивним реципієнтом даних світу, який він споглядає. Окрім цього, саме рівень елімінації суб'єкта з процесу пізнання вважався критерієм достовірності отриманих знань: чим менша наявність суб'єктивних факторів, тим знання достовірніше.

2). У некласичній та постнекласичній науці спостерігається процес свого роду ресуб'єктивації, повернення суб'єкта у процес пізнання. Методи пізнання та сам вчений займають значне місце у сучасній епістемології через те, що триєдність «суб'єкт – методи – об'єкт», на думку представників сучасної епістемології з реалістичною установкою, і являє собою саму суть науки як процесу та результату. Процес пізнання – це процес взаємодії, а здобуте знання – результат цієї взаємодії.

3). У епістемологічному релятивізмі можна спостерігати деоб'єктивацію: суб'єкт з точки зору релятивістської епістемології, значить для знання більше, ніж об'єкт дослідження, а результати дослідження є істинними лише для нього (а не істинними, виходячи з їх співвіднесенням із фізичною реальністю). Саме суб'єкт «вирішує», якими будуть істинні наукові факти, «конструює» навколишній світ тощо. Виходячи з такої позиції, одиничному суб'єкту пізнання (а не науковій чи іншій спільноті) відводиться найважливіше місце. Межі між опозиціями «впорядкованість – стихійність», «історичність –

аісторичність», «доказовість – неможливість доказу чи спростування», «знання – віра», «соліпсизм – інтерсуб'єктивність», притаманними різним типам людського знання, у релятивістській епістемології стираються. На основі такого розуміння суб'єкта в науці, вимальовується й відношення релятивізму до самого наукового знання. Виходячи з характеру нашого дослідження та поставлених цілей, саме третій тип потребує більш детального розгляду.

2.1.3. Гносеологічні та епістемологічні засади псевдонауки у релятивізмі

Явище деоб'єктивації, позбавлення науки її об'єкта та абсолютизацію суб'єкта, можна спостерігати у ряді вищезазначених напрямків. В цілому ж, базисом епістемологічної установки релятивізму є позиція, згідно з якою наукові теорії завжди є відносними та непостійними, а вироблене знання завжди залежить від соціального контексту (релігії, економічних вподобань, ідеології вченого чи цілої наукової спільноти). Але на основі цього поміркованого висновку робиться більш радикальний: наукова репрезентація реальності є лише «умовно раціональною», не претендуючи на раціональність фактичну. Релятивістська епістемологія має справу з суб'єктом науки «без привілеїв для нього» перед іншими носіями різних типів знання, проголошуючи «підтримку глобального полілогу». Під полілогом, за твердженням вітчизняних дослідників, А.Беліченко, О.Кравченко, В.Лук'янця, О.Мороза та Л.Озадовської [102; 103], сучасні релятивісти (в першу чергу, автори аналізують постмодерністів) розуміють сукупність контекстів, концептів, дискурсів, які суб'єкти «промовляють» на однаковому рівні об'єктивності. Подібна позиція прирівнює об'єктивність наукового знання до релігії, міфології, мовних пасток та до метафізичних абстракцій, тому що цінність наукового знання та його особливості (а також наука як окремий вид діяльності) нівелюються. «У постмодерністському інтер'єрі, в якому кожен суб'єкт пізнання усвідомлює себе не упривілейованим, а одним із багатьох агентів дії, загальний консенсус суб'єктів дії оцінюють як лукаву маску стратегії тоталітаризму. Адже навіть зберігати себе у світі кожен такий суб'єкт може, лише піклуючись про як

завгодно тривалу підтримку полілогу всіх суб'єктів дії навколишнього світу» [102, с.34]. Консенсус на базі продуктивного плюралізму – заперечується; натомість, лунає заклик до полілогу, у якому співрозмовники не слухають одне одного, ведучи свого роду колективний монолог. У контексті подібного підходу, який досліджено у колективній монографії вищенаведених авторів, наукова спільнота розглядається як певного роду тоталітарна секта з власними адептами, а цілісність спільноти, намагання дотримуватись в її рамках конкретних норм тестованості, об'єктивності, продуктивності чи відповідності логічних побудов емпіричним фактам, критикуються та тавруються як неефективний тип отримання знання.

В релятивістській епістемології теза Бекона «Знання – сила» трансформується в опозицію «Влада – знання», маючи на увазі залежність науки від влади, яка диктує власний дискурс та робить наукове пізнання неможливим. Втім, проблема набагато глибша, ніж протиставлення двох соціальних інститутів чи конституювання їх єдності. Факт того, що характер виробництва наукового знання визначається не лише природою, але й соціальним та культурним контекстом, навряд чи можна поставити під сумнів. Проте, судження про те, що сам склад наукових знань (теорій, наукових фактів) визначається даними контекстами, замість норм науки та відповідності цих знань фізичній реальності, навряд чи можна вважати істинним. Звичайно, влада намагається впливати на науку та контролювати її, але, частіше за все, при досягненні успіху в цих намаганнях, наука зводиться подібним контролем до своєї перетвореної форми. Найбільш простим прикладом подібного впливу є стан знання в Середні Віки. Не зважаючи на відсутність власне науки (в її сучасному вигляді) в епоху Середньовіччя, релігійний світогляд впливав не лише на стан прото-наукового знання, але й на епоху Відродження, яка наслідувала Середнім Вікам. Ідеологічна парадигма та домінація віри над розумом вела до гальмування розвитку наукового знання, до заборони цілих комплексів досліджень, безграмотності на рівні буденної свідомості в сукупності з забобонами та хибним розумінням реальності, навіть якщо в той

час вже існувала теорія, яка коректно відображала суть речей (оскільки вона заборонялась «офіційною» точкою зору Церкви). Знання в Середні Віки напряду залежало від соціального контексту, і цей вплив, на противагу ніяким чином не формував науку, а породжував інші типи знання, котрі, слідом за Гойєю, часто можна було назвати «чудовиськами, породженими сном розуму». З одного боку, Середньовіччя та епоха Відродження (у яку полювання на відьом було навіть більш розповсюдженим, ніж у Середні віки) здаються далекими від нашої епохи, і подібні прецеденти більше не мають місця навіть потенційно. Втім, ще у першій половині XX століття існують ідеологічно обґрунтовані псевдонауки: френологія, расологія, доктрина вічного льоду у нацистській Германії, а в СРСР – неоламаркістська лжегенетика у вигляді теорій Лисенка та псевдолінгвістика – марризм, які певний час підтримувались державним керівництвом [127]. Подолання «тоталітарних стратегій модернізму» ніяк не вплинуло на зникнення цієї тенденції: при адміністрації Дж. Буша Молодшого, у США пройшла хвиля підйому християнського фундаменталізму не лише на рівні буденної свідомості: у деяких школах було введено викладання теорії креаціонізму [25]. Окрім цього, різного роду сучасні маркетингові дослідження, які проводяться представниками влади та крупними приватними компаніями, часто можуть бути сфальсифіковані, особливо в тому випадку, якщо справа відноситься до суспільної свідомості та намагань маніпулювати нею. Та ж сама проблема може й торкатись феномену «обґрунтувань на замовлення», тобто висловлення потрібної «замовнику» думки в науковій та аргументованій формі з боку нотаріально завіреного представника академічного середовища. В першу чергу, такі «обґрунтування» можна побачити під час передвиборчих кампаній (при замовленні політиками результатів соціологічних опитувань задля формування лояльної до них суспільної думки) чи піар-кампанії для представників приватного бізнесу (де наукові дослідження перетворюються на елемент SMM-стратегії просування продукції на продаж). В окремих випадках можна спостерігати також використання «наукових обґрунтувань» задля маніпуляції суспільною

свідомістю, підвищення довіри до державних інституцій та формування у суспільній свідомості позитивного образу уряду держави – в цьому випадку, замовником досліджень виступає сама держава.

Ці невтішні тенденції ведуть до висновку: чим більшим є прямий вплив влади на наукові дослідження, тим менше в науці залишається власне наукового. Навіть вклад у вузькоспеціалізовані галузі досліджень з боку приватних компаній має під собою експропріацію результату, свого роду «кредитування», присвоєння досягнень наукової спільноти з метою отримання прибутку чи міжнародного престижу – але ніяк не отримання знання заради самого знання. Результати наукових досліджень (перш за все, в технічних науках) повинні ставати прикладними, перетворюючись в інновації на виробництві та ставати елементами загальнолюдської практики. На противагу ж цьому імперативу прикладного використання, інновації підпорядковуються ринковій кон'юктурі, а велика частина вироблених прикладних знань (винаходів, методів оптимізації, алгоритмів роботи) стає непотрібною, тому що вважається «невигідною» з позицій ринку. Як підсумовує щодо цього Л.Є. Черткова: «Коли ідея об'єктивного пізнання втрачає свій сенс у культурі постмодерну, то прагнення до пізнання істини вже не може слугувати легітимізації наукової діяльності» [198, с. 193]. Засобом такої легітимізації стає практична користь наукового знання на ринку товарів та послуг.

Культура, влада чи будь-які інші соціальні інституції та феномени впливають в першу чергу не на склад наукового знання, а на самого вченого. Його особистість формується лише в суспільстві, а діяльність, як і діяльність будь-якого іншого індивіда, обумовлена «фоном» біографії, інтересів, освітою та іншими фактами життя. Але коли йдеться про знання та пізнання, включення суб'єктивних факторів матиме негативний вплив на зміст результатів дослідження. Особливо якщо вчений має суто персональну мотивацію (таку, як академічні амбіції чи матеріальна вигода). Соціальний контекст впливає на особистість вченого, але не на зміст чи істинність/хибність знання про навколишню реальність – об'єктивна правда про світ навколо нас завжди має

бути незалежною від самого суспільства. Такі акти, як викладання креаціонізму у США чи дослідження з френології, фізіогномії та расології у нацистській Германії ведуть, в свою чергу, до перетворених форм розуміння реальності і не лише на рівні науки, а й на рівні світогляду пересічної людини.

Сучасна цивілізація досягає фази активної взаємодії з навколишнім світом та адаптації його до людських потреб, але межі такої адаптації завжди суворо визначені об'єктивними істинами про навколишній світ та законами природи, які неможливо змінити ніяким соціальним контекстом. Більш того, навіть в такій високоабстрактній науці, як математика, має місце спонтанне висунування однакових ідей як результат вільної творчості вчених з різною біографією, котрі приходять до схожих чи ідентичних висновків та ідей. Про це свідчить виникнення неевклідової геометрії, постулати котрої було висунуто математиками Я.Бойаї, Ф.Гауссом, М.Лобачевським та Б.Ріманом незалежно один від одного і майже одночасно. Формування особистостей, соціальний контекст та сам шлях формування ідеї, її докази були різними, але висновки, створені теорії, за суттю були тотожними. Математика – приклад того, що в рамках будь-якої науки, правомірність якої підтверджена в науковому середовищі, питання об'єктивності завжди зберігається. Коли ж наука детермінується владою (чи іншими «соціальними контекстами»), наукове знання перетворюється на власну імітацію. Сам вплив, який релятивізмом розглядається як парадигмальний, в різні епохи та в різних напрямках науки породжував лише її перетворені форми: від теорій Лисенко до засобів збагачення на науковому шахрайстві (у вигляді сумнівних винаходів, засобів нетрадиційної медицини чи бізнес-тренінгів «наукової психології успіху»). Крім того, деякі з постмодерністських філософів (наприклад, Ф.Джеймісон, П.де Ман) ніби ігнорують факт того, що закони природи залишаються незмінними і при зміні парадигми влади, а тому, незалежно від типу влади, знання залишається істинним або хибним. Можна, наприклад, заборонити вивчення «буржуазної» (в даному випадку – західної) генетики (як це відбулося

за часів так званої «лисенківщини» у СРСР), але це ніяк не вплине на процеси мінливості та спадковості, які ми спостерігаємо у природі.

Прирівнювання наукового світогляду до міфічного означало б, що науковий світогляд також є типом фантастичного та образного відношення до світу, де емоційний компонент превалює над раціональними поясненнями, а явища розглядаються без причинно-наслідкових зв'язків тощо, що в свою чергу дозволило б створювати псевдонаукові концепції, які не можна було б (і непотрібно) відрізняти від наукових. Логіку міфа було досліджено у ряді робіт, – від М.Еліаде до А.Лосева – і ця логіка відмінна від логіки науки чи логіки релігії. І навпаки, сам міф не можна прирівнювати до науки, не викривлюючи його сутнісних властивостей. З огляду на все це, можна стверджувати, що існування епістемологічного релятивізму підводить нас до проблеми аргументації псевдонауки з позицій епістемології, логіки та методології пізнання. На перший погляд, такої аргументації існувати не може, хоча б тому, що псевдовчені дуже рідко посилаються на філософію, не маючи в ній потреби. Ще менше уваги приділяється псевдовченими методології дослідження (якщо на меті не стоїть справити враження саме процесом «дослідження»). Втім, навіть якщо псевдовчені ігнорують філософію, деякі напрямки у епістемології ХХ-ХХІ століть фактично створюють етичне, концептуальне та методологічне обґрунтування перетворених форм наукового знання.

Чимала розповсюдженість релятивістського погляду на сутність знання в наш час змусила сучасних філософів-раціоналістів у відповідь вдатись до метафілософських дискусій щодо завдань та статусу філософії, а також приділити увагу проблемі сутності наукового знання. До останніх можна віднести Дж.Брикмона, Б.Буллоха, М.Губанова, Д.Деннета, В.Лекторського, Є.Мамчур, Т.Нагеля, Х.Патнема, Х.Сігеля, А.Сокала, Е.Уілсона, Д.Чалмерса, Є.Черткову Т.Шліка та багатьох інших [44; 55; 116; 126; 127; 132; 136; 146; 192; 198; 199; 211; 181; 215; 213; 224; 233; 240; 251]. До реакції на релятивізм можна також віднести серію опублікованих у 90-х рр. робіт, таких як «Вищі забобони: академічні ліві та їх чвари з наукою» [224], «Хто головний в науці» Д.Брауна

[204], «Соціальне конструювання чого?» та збірки «Одна культура?: Спир про науку» [234]. Не зважаючи на різність поглядів та наукових інтересів, вищевказані вчені захищають позицію, згідно з якою наукове знання не можна піддати тотальній релятивізації без негативних для нього наслідків. Філософія, за твердженням І.Касавіна, «осягає інтегральну детермінацію та різноманіття культурних сенсів знання» [198, с. 40], і проблема такого осягнення полягає у відношенні до отриманих результатів. Сучасний же епістемологічний релятивізм, як було показано, прирівнює наукові істини до інших типів істин.

На нашу думку, основа проблема полягає в тому, що сама система «функціонування істин» (термін М.Фуко [177]) у науці повністю відрізняється від інших типів істин. Не можна казати про привілейованість наукового знання чи непривілейованість з аксіологічної точки зору – типи істин, вимовлені у різних дискурсах неможливо формалізувати, звівши до тотожності « $A=A$ ». Наприклад, у релігійному дискурсі, до якого науковий прирівнюється класиками постмодерну [96] та його сучасниками [103], система доказів та спростувань (наприклад, у схоластиці) повністю відмінна від наукової – віра як основа релігійної істини просто не потребує доказів, притаманних дискусії між науковими школами щодо об'єктивних знань. Іноді, за твердженням Р.Докінза [60], чим менше доказів має релігійна істина, тим цінніша віра в неї. Натомість, герменевтика сакральних текстів, яка лежить в основі теологічних та міфологічних дискусій, у науці може бути лише складовою частиною отримання знання, а не його основою (межі герменевтики як методу в науці були досліджені та визначені рядом філософів – від Г.Гадамера та П.Рікера до В.Дільтея). Релятивістська епістемологія, таким чином, прирівнює принципово бездоказові соціокультурні істини (між якими справді складно встановити діалог, як це можна спостерігати у сучасних відносинах між найбільшими світовими релігіями) до істин, які виводяться з конкретних свідчень, позасоціальних («свідчень» фізичної реальності) та внутрішньонаукових; крім того, до самих цих свідчень існують певні вимоги, а також норми, яких слід дотримуватись при науковій діяльності. Д.Деннет у своїй доповіді, присвяченій

проблемі релятивізму в епістемології, зазначає щодо цього наступне: «Вчені керуються імпульсом виходити з базових мотивів, але вони також схильні мислити, виходячи з бажаного, і бувають такими ж корисливими, легковірними та забудькуватими, як і всі інші люди. Вчені не причисляють себе до святих; вони зовсім не претендують на роль священників (борючись із людськими імпульсами та моральною нестійкістю, священники, згідно традиції, роблять свою роботу краще за інших). Вчені вважають себе такими ж слабкими та схильними до помилок, як і всі інші люди, але, усвідомлюючи наявність джерел помилок в самих собі та в групах, до яких вони належать, вони розробили системи, які зв'язують їм руки та насильно попереджують їх результати від впливу їх власних слабкостей та упереджень» [55, с. 492-493]. Для опонента ж Деннета, Р.Рорті, наукові теорії – «не більше ніж метафори, а наукові суперечки – лише війна метафор, описів та конструкцій» [155]. Описуючи наукові дискусії подібним чином, філософ не враховує, що, окрім метафор, наука має прискорювачі частинок, електронні мікроскопи, супутники, камеру Вільсона та іншу техніку, яка допомагає ці наукові факти отримувати. Ігноруючи ці допоміжні інструменти та займаючись аналізом суто «текстів науки» без їх фактологічної основи, епістемологічні релятивісти прирівнюють наукові істини до суджень, які можуть базуватись на виключно суб'єктивних поглядах, вподобаннях чи матеріальних інтересах.

Але є також очевидним, що не може існувати неоднозначних суб'єктивних трактувань теорії хаосу, ентропії (у фізиці), квадратного кореня, хімічних елементів, поняття швидкості у ньютонівській фізиці чи поняття траєкторії у квантовій фізиці (якщо нові інтерпретації не є результатом розвитку самої науки). Всі ці поняття мають певні значення лише в конкретному контексті, і цей контекст в свою чергу обумовлений сутністю понять; останні ж є сукупністю особливого роду істин, які не можуть бути зрозумілі «по-своєму», тому що без своїх невід'ємних атрибутів вони цю істинність втрачають, а разом із нею – втрачають також можливість бути зрозумілими для інших. Якщо в науці певна істина (термін чи ціла теорія)

визначається як 'р', не має сенсу надавати 'р' значення 'а', оскільки для 'а' або існує інше означення, або самого 'а' просто не існує. І необхідність надавати судженню 'р' поза його основним значенням додаткового трактування 'а', потребує достатнього обґрунтування. В крайньому випадку, таке трактування не буде мати ніякого значення для наукової спільноти, і справа полягає не в «науковому консерватизмі», а саме в існуванні/не існуванні об'єктивної необхідності такого трактування наукової істини. Як висновок, можливість існування необґрунтованого погляду на наукову істину (погляду з позицій власних інтересів, релігійних чи політичних вподобань, «особливостей характеру») виключається самою природою наукових істин, основною рисою яких є доказовість та можливість спростування, єдність із існуючим масивом наукового знання та зв'язок із даними, – отриманими при дослідженні природи чи суспільства – які забезпечують саме існування наукових істин.

Релятивізм у епістемології в його крайній формі уможлиблює довільну інтерпретацію наукових істин на методологічному рівні, ставлячи їх на один рівень із різного роду текстами, які можна піддати герменевтиці та «деконструкційному читанню». Теорії та концепти топології, квантової фізики, космофізики релятивістські епістемологи розглядають як «наративи», проголошуючи домінанту герменевтичного підходу до фізики, даючи зелене світло для створення варіацій «deskriptivних» чи «метафоричних теорій», існування яких на рівні емпіричної (як і суто теоретичної) реальності неможливе навіть потенційно (проте, з позицій релятивізму в науці, такі конструкції слід розглядати як рівні за можливістю до моделей реальності в самій фізиці). Подібне твердження (як і теза Дерріди «Буття є текстом» [57]), разом із «уточненням», що наратив дорівнює фізичній реальності, оскільки сам також є продуктом людської діяльності, призводить до ствердження принципу, який умовно можна назвати антропологічним соліпсизмом – на відміну від класичного суб'єктивного ідеалізму та від сильного антропного принципу в космофізиці, вже не індивід, але все людство є творцем (а не спостерігачем) самої фізичної реальності. В цьому випадку, першим питанням, яке можна було

б поставити до автора даної концепції, було б: чому в цьому випадку сама ж людина і встановила, що фізична реальність набагато давніша за людську діяльність та людину як таку, і це було прийнято як всезагальне судження? Подібне твердження мало б поставити під сумнів не лише науки про навколишній світ, але й фізичні закони оточуючого світу, які мали б змінюватись разом із характером людської діяльності. Проте діяльність людини слід розглядати скоріше навпаки, як певного роду протидію: аерокосмічну техніку як засіб тимчасового та обмеженого подолання гравітації, одяг та опалення як порятунк від суворих кліматичних умов, штучне світло як засіб подолання наслідків обертання Землі для людської діяльності. Процес пізнання як «конструювання реальності» може розглядатись лише як метафора, яка не додає нічого до розуміння сутності науки, людини чи Всесвіту. Якщо наукове знання «не є засобом розуміння реальності», тоді ніякої об'єктивної (чи інтерсуб'єктивної) реальності не існує: це лише чергова соціальна конструкція, інституція, яку можна «деконструювати», «переписати», «переінтерпретувати», одночасно включивши в реальність Н-промені, доктрину вічного льоду, «сакральність», фізику віри та інші концепти та теорії, котрі, виходячи з релятивістської логіки, мають повне право на існування через те, що були вироблені «на рівних» із науковим знанням. Як зазначають Б.Пружинін та Т.Щедріна: «У радикальному епістемологічному конструктивізмі концептуальні акценти зміщуються на пізнавальні операції опису, на наративні операції, які конструюють світ, у якому ми живемо. Іншими словами, епістемологічний інтерес зміщується на процедури пізнавального конструювання, які напряду торкаються нас» [192, с. 498].

Дослідники псевдонауки ніколи не вдавались до аналізу факторів, які уможлиблюють легітимацію псевдонауки, лише побічно розглядаючи релятивізм як «причину в цілому». На нашу думку, такий підхід не є достатньо аргументованим, особливо для представників постмодернізму, які можуть просто заперечити звинувачення (як це робить, наприклад, Ж.Деррида в одному зі своїх інтерв'ю). Через це, проблема потребує детального переліку конкретних

рис релятивістської епістемології, які уможливлюють легітимацію псевдонауки:

1. Заміна «теоретичної та емпіричної» навантаженості наукових теорій «політичною», яку ми можемо, наприклад, зустріти в епістемологічних концепціях Ж.Дерриди, Р.Харре, а також у представниць феміністської епістемології – А.Дебласіо, Е.Келлер, С.Хардінг, Д.Хереуей та інші [49; 147; 176; 57; 226; 227]. Згідно з такою установкою, ми можемо говорити про знання лише в обмеженій соціокультурній ситуації, за межами якої знання втрачає свою значимість. Окрім цього, як було зазначено вище, знання розглядається як власність однієї з домінуючих груп, поділених за класом, статтю, професією, гендером. Так, Е.Келлер критикує ідеї Ф.Бекона як продукт патріархального суспільства, який відображає лише «маскулінну» науку, закладену в фундамент сучасної науки. При цьому, адепти даних підходів відкидають звинувачення в релятивізмі просто «знімаючи» бінарну опозицію «об'єктивне – суб'єктивне», проголошуючи об'єктивність «тоталітарною стратегією» чи «маскулінним концептом». А відтак, якщо не існує об'єктивного знання, якщо воно не є ідеалом науки (хай і недосяжним, але тим, на який слід орієнтуватись при науковій діяльності), не існує і релятивізму: є лише соціокультурно та політично обумовлене «ситуативне» та «контекстуальне» знання. Як пише Є.Труфанова, «під ідеєю ситуативного знання мається на увазі, що різні приватні дискурси дають різні знання, а не лише різні точки зору» [147, с. 254]. Подібний підхід у епістемології переносить демократичні принципи, права та свободи політичного життя в сферу наукового знання, не проводячи демаркації між науковим та політичним. Прийняття ж такого постулату означатиме зникнення самого сенсу наукового пошуку.

На зміну йому, на думку прихильників релятивізму, має прийти «право голосу» в науці: кожен матиме власну позицію щодо того, як слід описувати реальність, і всі точки зору мають бути вислухані з однаковою увагою. Як було зазначено вище, в результаті вчені ігнорували б одне одного, як, власне, ігнорують одне одного різні групи у соціальній сфері (аж допоки справа не

доходить до конфліктних моментів). Звичайно, різні думки та підходи є лише умовами для дослідження, передумовами виникнення наукової дискусії з певного питання, але ці точки зору мають перевірятись науковим співтовариством та зводитись до діалогу, в якому фігуруватиме не лише інтенція, але й докази, на яких побудовані наукові істини. Наука не заперечує необхідність наявності багатьох точок зору на певний аспект реальності – її утопічною метою є якраз виявлення такого знання про світ, яке не залежало б від точок зору, владних, статевих, гендерних чи соціокультурних контекстів; і знання це видобувається власне у взаємодії цих точок зору, а не створюється навмання «домінуючими групами». О.Труфанова також додає з цього приводу: «Кожна соціальна група повинна мати право голосу та право на свій погляд на світ, за умови, що цей погляд не дискримінує погляди інших. Однак ці принципи не мають розповсюджуватись на наукове знання та епістемологію, позаяк таким чином ми ризикуємо, відкидаючи можливість об'єктивних, контекстно незалежних наукових знань, поставити себе в епістемологічний глухий кут» [147, с. 262].

Що закономірно, така епістемологічна позиція дає псевдовченому право суб'єктивно читати також математичні чи фізичні тексти, першоджерела історії, надавати статус наукових істин міфологічним чи релігійним джерелам (незалежно від контексту). Критика псевдонаукових міфів (як оповідки про зустрічі з НЛО) може бути поставлена псевдовченим в залежність від його політичних та релігійних вподобань, раси, гендеру та статі («мені не вірять, оскільки я А, а вчені – В»), чи навпаки – в залежність від соціального статусу вчених («елітарна група яка подавляє вільне мислення»). Так само, як і подібного роду «наукові дослідження» (як-от фотографування аури чи створення машини часу), за їх адекватної критики, можуть проголошуватись псевдовченим утисками його картини світу, його персонального бачення реальності. З одного боку, проблема полягає в тому, що іноді вчені справді зловживають службовим становищем і не лише на персональному рівні (згадаймо лишень відношення до неевклідових геометрій Б.Рімана та К.Гаусса

у XIX столітті з боку їх сучасників), з іншого ж – це проблема вироблення критеріїв об'єктивності науки, яка, на нашу думку, була подолана в рамках неklasичної парадигми (та продовжує свій подальший розвиток у постнекласичних дослідженнях). А через це – навряд чи є правомірним прирівнювати докази ідей Рімана та Гаусса до лоусономії чи діанетики Л.Хаббарда [5; 180]. Ідеї перших відповідають вимогам, які ставляться до наукового знання співтовариством вчених, ідеї ж останніх є лише «точкою зору», не підкріпленою нічим думкою, відстоювати яку в наші дні справді можливо лише з позицій аутовіктимізації (виставлення себе у якості жертви) та апеляції до культурного плюралізму, або ж «соціокультурного» контексту чи «контекстуального характеру» знання. Такого роду релятивізацію наукового знання можна виразити простою максимою: «Замість '2+2=4' – '2+2=n', де $n=[-\infty; +\infty]$ ». Ідея «політичної навантаженості» наукових теорій є загальним відкиданням критеріїв об'єктивності знання, який уможлиблює будь-яку позицію в рамках саме науки. Розглянемо також зовнішній аспект – співвіднесення наукового знання з іншими типами знання у епістемологічному релятивізмі.

2. Релятивізм проголошує рівність міфологічної, релігійної та наукової картин світу, стверджуючи, що подібна рівність, «полілог», має позитивний ефект як для буденної свідомості, так і для всього суспільства. Коли подібне твердження формулюється в межах псевдонауки, рівно як і в тому випадку, коли міфологічне чи релігійне судження вводиться під виглядом наукового в теорію автора, у послідовника такої теорії формується форма світогляду, яку можна назвати «псевдонауковою картиною світу». Показовим є той факт, що псевдовчені часто розглядають власну доктрину як наукову та адекватну реальності, в той час, як схожі «дослідження» розглядаються цими псевдовченими як «псевдонаукові». Нова хронологія історії відкидає ряд псевдо- та криптоісторичних теорій, а теоретики «наукової астрології» відкидають «прості газетні гороскопи», будуючи, за власним твердженням, повноцінну наукову теорію. Не будучи визнаними серед наукової спільноти в

якості частини самої спільноти, псевдовчені, тим не менш, часто намагаються різним чином відмежуватись від інших представників псевдонаук, особливо від тих, які «працюють» із ними в одній «області досліджень». Це стосується не лише об'ємних містичних творів (на кшталт «універсальної онтології» Д.Андрєєва), але й «точних» доказів Е.Мулдашева [125] (та його власної опозиції до інших «ненаукових» підходів, включаючи, наприклад, концепції Носовського та Фоменко, які займають подібну позицію відносно інших [175]) або ж до різних напрямів у парапсихології (дослідження С.Грофа [43] та претензії на наукове обґрунтування суб'єктивного психоделічного досвіду у Т.Лірі [97]; обидва мали наукові ступені).

Доволі характерними та передбачуваними є подібні ж «відречення» від релятивізму з боку представників релятивістської філософії. Наприклад, Ж.Бодріяр, Ф.Гваттарі [62, с. 541-542] та Ж.Деррида (див. його інтерв'ю «Чи має філософія власну мову?» [56]) відомі своїми критичними промовами «на адресу постмодерністів» (до яких вони себе не відносять). З цього випливає доволі красномовний висновок: з одного боку, проголошується рівність картин світу та можливість їх змішування, що відкриває шлях до непослідовності та довільного змісту ідей, запропонованих науці, з іншого ж – ця рівність відкидається: сама ідея розглядається як єдино вірна на протигагу іншим. При цьому, сам релятивізм, формуючи максимум «всі картини світу однакові» претендує на статус свого роду «мета-епістемології», пропонуючи прийняти на віру це твердження як вірне (і, звичайно ж, не рівноцінне максимумі «не всі картини світу однакові»). Це означає наявність у релятивізмі універсальних суджень, які піддаються ними критиці (як, власне, й напрями епістемології, які мають до них певне відношення). Критикуючи «офіційну науку» та «замкненість» сучасної наукової картини світу, псевдовчені йдуть тим же шляхом, намагаючись довести, що єдино вірною є саме їх ідея.

3. Відкидаючи моделі раціонального пізнання, релятивісти кажуть про потенціал «ірраціонального підходу» та його використання в науці, при цьому частіше за все підводячи під критерій «ірраціональних» такі феномени як теорія

хаосу, теорія ймовірностей, дисипативні структури тощо, тобто феномени й теорії, які можуть поставати «ірраціональними» лише з точки зору фізики чи математики епохи класичного етапу їх розвитку. При цьому важливо зазначити, що «ірраціональні» феномени все одно пізнаються раціональними методами, а самі феномени (чи теоретичні об'єкти) є ірраціональними лише відносно інших об'єктів чи теорій, які досліджувались та використовувались у науці раніше. Зміна критерію раціональності у сучасній науці може розглядатись лише як його розширення: нові дані наук змусили вчених переглянути сам критерій, але ними ніколи не протиставлялись як опозиція ірраціональні та раціональні методи наукового пізнання. Буквальне ж сприйняття релятивістських установок може нанести серйозну шкоду науці та її сприйняттю в суспільстві.

Наприклад, деконструкція, яку іноді називають новим «ірраціональним методом пізнання» у філософії (про що стверджується в роботі В.Лук'янця), за хибного її розуміння та використання, робить можливим соліпсистський підхід до будь-якого тексту. Якщо, наприклад, розглядати криптоісторію (на кшталт «нової хронології»), можна побачити, що вона – не що інше, як свого роду «сеанс деконструкції» історичних першоджерел та «створення малого наративу», історії, розказаної на противагу «офіційній історії». Втім, цей наратив не має більшої епістемічної ваги, аніж, наприклад, альтернативна історія (як жанр фантастики). Філософська максима «світ є текст», нажаль, може призвести до сприйняття світу як тексту в буквальному сенсі, що, в рамках науки, і уможливлює появу її перетворених форм. І тоді хвильова генетика стає деконструйованим розумінням сутності ДНК та властивостей певних видів хвиль та електронних полів і т.д.

Релятивістська епістемологія також перегукується з рядом властивостей, які має в собі псевдонаука: скептичне чи вороже ставлення до «офіційної науки», а також проголошення «революційності» та можливості досягнення миттєвих та неможливих для існуючої науки результатів; заяви про необхідність «зрівняти з землею» конкретну науку чи їх комплекс за непотрібністю, оскільки «нова наука», яку було створено «без зв'язку з

офіціозом», не має нічого спільного зі «старою наукою» в цій області досліджень і, звичайно ж, є ефективнішою за існуючі теорії; виставлення автора «жертвою офіційної науки», генієм, якого не зрозуміли і який не досяг успіху лише через заздрість інших вчених або через неправильне розуміння його теорій з боку наукової спільноти; створення концептів, які не мають місця в науковій картині світу, існують окремо від наукового світогляду і являють собою перетворену форму бачення реальності. Схожу проблему «розриву науки з минулим» в науці, радянський та російський математик і філософ науки Р.Аронов називає «синдромом Хлодвіга» [8]. Під ним слід розуміти повне відречення вченого від теорій, прихильником котрих він був раніше, за відсутності конкретної аргументації цього вчинку та об'єктивної потреби в цьому. Частіше за все, відкидаючи «офіціоз в науці», автор, котрий починає «будувати науку» наново, приходять до псевдонаукових побудов, а в іншому випадку – до банальностей та тавтологій, переказування існуючих ідей в інших термінах. «Здавалося б, здоровий глузд мав попередити про те, що не слід спалювати все, чому поклонявся. Але, нажаль, радикалізм думок та вчинків, які часто-густо супроводжують цю хворобу призводить до результату, який було описано в знаменитій промові відомого афінського державного діяча та оратора Лікурга: «Коли гнів богів сягає людини, то, перш за все, божество віднімає в нього здоровий глузд та задає хибний напрям його думкам, щоб та не змогла збагнути своїх помилок» [8, с. 311]. Аронов розглядав синдром Хлодвіга лише для конкретних наук. На нашу ж думку, цей концепт правомірно розширити і для аналізу відносин наука – псевдонаука з оглядом також на його присутність у релятивістській філософії.

Для Аронова наочним прикладом синдрому Хлодвіга стає масове «зречення» вітчизняних вчених від діалектичного та історичного матеріалізму в епоху після розпаду СРСР (втім, чимала кількість цих вчених із самого початку імітувала сприйняття та розуміння істмату та діамату). І навпаки: деякі сучасні філософи науки, наприклад, Л.Маркова, разом із постмодерністами розглядають теорію хаосу як нову «складну науку», яка пориває зв'язки із

математикою минулого [110]. «Як правило, суть того, про що при цьому йдеться, може бути виражена наступним чином: «вірю, тому що абсурдно з точки зору класичної науки Нового часу» [8, с. 383]. Наприклад, популярна на сьогоднішній день тенденція звертання до «складних систем», до «розриву із минулим», як і повідомлялось раніше, притаманна як псевдонаукам, так і епістемологічному релятивізму, у якій, в тому числі, можна зустріти й хибне розуміння деяких сучасних математичних теорій.

Така патологія, як «синдром Хлодвіга», притаманна не лише високоабстрактній математиці, але також має місце і в сучасній вітчизняній археології та історії, деякі з представників якої останні 20 років «публічно зрікаються» історичного матеріалізму. Наприклад, такі археологи, як Ю.Павленко, В.Ілющекін, Б.Кузик чи Ю.Яковець відкидають терміни «феодалізм» та «первісний лад» при створенні власної версії класифікації суспільних формацій, яка покликана замінити «застаріле та догматичне марксистське розуміння» [85; 135]. Первісні общини «неправомірні» для цих вчених у зв'язку з відсутністю в них монолітності – ряд первісних общин розрізнявся між собою та не був побудований за єдиним зразком. Що, насправді, й підтверджувалось у класичних працях з історичного матеріалізму – різність емпіричних умов та локальні особливості продуктивних сил ведуть до різних видів виробничих відносин та формування різного типу надбудови. Автори ж ігнорують дане твердження, стверджуючи про відмову від марксистської схеми розуміння історії та поглядів вчених, які її підтримують. Феодалізм, за заявою Ю.Павленко [135], нездатен концептуально означувати суспільну формацію через те, що він «не являє» собою відображення типу продуктивних сил, а зачатки феодального ладу та його елементи можна віднайти в різних цивілізаціях та на різних етапах розвитку людської історії. Втім, феодалізм у вказаному Марксом та Енгельсом випадку позначає скоріше систему організації виробництва, ніж суто систему державно-правових відносин. Елементи ж, які були притаманні феодалізму і мали місце в древньому Китаї та древньому Єгипті більш ніж 5 тис. років тому, не ведуть до

судження щодо того, що дані формації тотожні середньовічним. Таким же чином, в американській державі XIX століття існувало рабство, що дозволило би з позицій Павленко назвати США античним рабовласницьким ладом чи «грецькою демократією», ігноруючи капіталістичний спосіб організації виробництва. Власне, саме наявність цього спільного елемента (рабство у феодальних та певних античних формаціях), який перехресується з іншою формацією, і змушує Маркса ввести для давніх деспотій, перш за все, єгипетських та китайських (саме вони проголошуються Ю.Павленко критичним фактором, який руйнує поняття феодалізму), термін «азіатський спосіб виробництва», який відділяє цю формацію від античного та не ототожнює із феодальною.

Як стає очевидним, «пориваючи з марксизмом» історики та археологи не просто підкреслюють, а копіюють виділену Марксом відмінність. Схожим чином виглядає «альтернатива» марксизму при пошуках кореня походження соціальної нерівності в концепції «феномена влади-власності», який було запропоновано у 80-х рр. XX століття, та який продовжує використовуватись Б.Кузиком та Ю.Павленко. Згідно цієї концепції, «не поява приватної власності на засоби виробництва вела за собою народження експлуатації та соціальної нерівності, а навпаки, ускладнення суспільної організації... вело до розподілу людей на дві основні групи: керуючих та керованих» [135, с. 38]. Висновок, зроблений «критиком» марксистського розуміння історії, як не дивно, вже зустрічався в роботі Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави»: «Відмінність між багатими та бідними виступає разом із розрізненням між вільними та рабами, з новим поділом праці виникає новий поділ суспільства на класи. ... Зростаюча густота населення примушує до більш тісного скупчення як внутрішнього, так і відносно зовнішнього світу. Військовий вождь народу – rex, basileus, thiudans – стає необхідною, постійною посадовою особою. ... Грабіжницькі війни посилюють владу верховного воєначальника, так само як і підпорядкованих йому воєначальників; встановлене звичаєм вибрання їх наступників із одних сімейств мало-помалу, в

особливості з моменту утвердження батьківського права, переходить у спадкову владу, котру спочатку терплять, потім вимагають і, нарешті, узурпують; закладаються основи спадкової королівської влади та спадкової знаті» [197, с. 189-190]. Як можна спостерігати, Ю.Павленко не повторює думку Енгельса дослівно – він її реферує. Подібне наслідування думці Енгельса ілюструє, що автор не досягає поставленої ним самим мети – «знищити» старий спосіб вивчення історії та створити новий. Найбільш повно критику «синдрому Хлодвіга» в історії та археології розглянуто в монографії директора Інституту археології НАН України П.Толочко «Археологія та давня історія. На захист історичного марксизму» [169], де фактологічний матеріал паразитування на марксистській теорії із намаганнями видати власну теорію за оригінальну (за відсутності оригінальності) – навіть за антимарксистську – представлено більш докладно, а також вказано важливий висновок щодо проблеми історичного марксизму та сучасності, який можна віднести до ряду наук, де зустрічається подібна проблема: незалежно від того, чи є історик/археолог марксистом, історичний матеріалізм як метод розуміння історії залишиться адекватним для його застосування в повноцінному науковому пізнанні, а більша частина намагань зречення від істмату та створення нових теорій являє собою навіть не власні спроби (що можна спостерігати у О.Шпенглера, А.Тойнбі та Л.Гумільова), але погано прихований переказ історичного матеріалізму у власних термінах.

Релятивізм подібним чином каже про «відречення» та «спалення ідолів» історії світової філософії з їх же поверненням у власні роботи (серед прикладів подібного підходу, див.: [53; 61; 42; 80; 103; 104]). Філософія частіше за все страждає синдромом Хлодвіга на рівні «зречення» від власної історії та намагань сконструювати автентичні концепції «з чистого листа», що, як наслідок, і призводить до продукування псевдофілософії та псевдонауки. В епістемології прикладами подібного конструювання є, власне, радикальна феміністська епістемологія та квір-епістемологія, а також деякі з класиків епістемологічного конструктивізму.

4. Окремого розгляду потребує також феномен жонглювання науковими термінами в релятивістській епістемології та псевдонауці. Р. Докінз в статті «Постмодернізм викрито» озвучує проблему наступним чином: «Припустимо, ви – інтелектуальний самозванець, котрому нема чого сказати, але котрий має сильні амбіції щодо досягнення успіху в академічній сфері, створення навколо себе вузького кола відданих учнів та студентів по всьому світу, які будуть виділяти цитати з ваших книжок жовтогарячим маркером. Який літературний стиль викладення думок ви створите? Очевидно, не той, що видасть відсутність у вас змісту та ясності» [215, с. 141]. Вперше аналіз зловживань термінологією природничих наук у філософії здійснили Ж.Брикмон та А.Сокал в роботі «Інтелектуальні виверти» [251], поділивши такі типи зловживання на дві підгрупи (довільна інтерпретація та хибна ерудованість). Окрім цього, автори одними з перших широко розкритикували епістемологічний релятивізм постмодернізму та «сильної програми» у соціології науки, а саме – бачення науки в ньому як відносного, тимчасового та перехідного поняття, «міфу» та «соціальної конструкції», яка нічим не відрізняється від інших, тобто не має особливого статусу та значення, того, що робить науку та наукову творчість особливими видами людської діяльності, які можуть бути виділені окремо. На нашу думку, дана класифікація потребує розширення та реконцептуалізації, і неправомірне використання релятивістами наукової термінології можна умовно поділити на три основні підвиди:

I. Вільні міркування відносно наукових теорій (які можуть коливатись від просто смутної гіпотетики, до використання наукових понять без розуміння того, що вони означають, хоча в точних науках метафоричність, розмитий сенс чи багатозначність для термінів та концептів є недопустимими).

II. Хибна ерудованість із використанням слів у контексті, у якому вони нічого не значать, із метою вразити та збентежити невідповідного читача; сюди також можна віднести жонглювання та гру словами з повною байдужістю відносно того, що вони значать.

III. Перенесення самих понять із природничих наук до гуманітарних без обґрунтування даної дії, що можна охарактеризувати як необґрунтовані міркування за аналогією. Одразу звернемо увагу на те, що наукові метафори не включаються в даний клас – наукова метафора є адекватним прийомом у репрезентації наукового знання. Проте, якщо метафора лише ускладнює розуміння ідеї та не додає тексту пояснювальної сили, її використання, що очевидно, є контрпродуктивним. Наприклад, за Ж.Бодріаром, середовище, де розгортаються війни – неевклідов простір, структура невротика (за Лаканом) – є тор [251]. В іншій роботі Лакана, тор розглядається як реальність в цілому. Якщо інвертувати подібну проблему та розглядати її як свого роду «гру, у яку можуть грати двоє», то, наприклад, це міг би бути фізик, який пояснює студентам на лекції теорію електромагнітного поля, використовуючи задля «покращення роз'яснення» метафору, а саме – метод диссемінації Дерріди чи біолог, який в своїй науковій діяльності безпідставно починає використовувати поняття теорії множин чи диференціальної геометрії як метафори. При виборі наукової метафори, необхідно зважати на аудиторію, задля якої вона використовується. Врешті решт, за словами психолінгвіста С.Пінкера, «для того, щоб та чи інша аналогія стала науково корисною, відповідності не можуть мати відношення лише до однієї з частин тої чи іншої речі, яка просто нагадує частину іншої речі. Вони мають відноситись до відношень між цими частинами» [141, с. 312].

Жонглювання науковими термінами за відсутності їх розуміння або наукової компетенції як риса релятивістської (частіше за все – постмодерністської) епістемології та філософії в цілому перегукується з такого ж роду властивістю, яка наявна для ряду псевдонаукових дисциплін. Для тих, хто творить науку завідомо (або несвідомо) як перетворену форму самої науки, особливо важливим є її зовнішній вигляд, наукоподібність. Псевдовчений часто використовує спеціальні терміни, вульгаризуючи їх значення або довільно інтерпретуючи та підлаштовуючи під власні ідеї задля створення видимості ерудиції або «суто наукового» підходу. Схожу мотивацію мають і

постмодерністські філософи, які вживають терміни з топології, термодинаміки, біології та фізики «як метафори» чи просто в неправильному їх значенні. Наприклад, можна розглянути наступне твердження Ю.Кристевої: «Взаємозалежність лінгвістичних рівнів і середовищ зумовлює не просту «поєднаність» одних з одними, а становить сукупність вираження в тому розумінні, в якому цей термін уживають у теорії граф (щоб позначити підсукупність $A \subset X$, $A \neq O$, якщо вважати, що графа пов'язує $G = (X, \neg U)$, $|X| = n$, а підграфа, породжений $X-A$, не пов'язує)» [80, с. 256]. Виходячи з того, що ця робота носить назву «Про суб'єкт в лінгвістиці» (не в математичній лінгвістиці, про яку в статті немає мови), в дужках можна спостерігати «метафору», порівняння, котре спеціаліст в лінгвістиці чи філософії сприйняти нездатен, і з об'єктивних причин – у своїй науковій діяльності він, швидше за все, не вивчав докладно дискретну математику. З іншого боку, якби з цим судженням мав справу математик, він навряд чи би вважав порівняння взаємозалежності мовних середовищ із теорією графів правомірним (якщо саме судження в дужках взагалі мало б для нього сенс). Неметафоричне (і навіть повноцінно емпіричне) використання теорії графів, звичайно, спостерігається не лише в математиці, але й в економіці, хімії, інформатиці чи логістиці, але дані області використання навряд чи мають місце у лінгвістиці та філософії. Дане жонглювання термінами можна було б виправдати (а автору даної роботи дорікнути за неправомірне звинувачення в зловживанні), якби теорія графів зустрічалась у тексті раніше чи розглядалася б далі, або якщо б вона, в крайньому випадку, була б роз'яснена в примітках науково-популярною мовою для неспеціалістів, ким безумовно є більша кількість потенційних читачів філософського/лінгвістичного дослідження Кристевої. Але це єдине «побіжне» згадування теорії графів, навряд чи створене для вдумливого читання і, тим більше, для розуміння написаного.

Існують і іншого роду зловживання термінологією разом із відповідними філософськими висновками із суджень на цьому «професійному жаргоні». Наприклад, автори монографії «Світоглядні імплікації науки» використовують

терміни на кшталт «деконструкція космофізичної рефлексії», окрім цього висловлюючи релятивістську позицію відносно Істини: «Всесвіт відкритих нелінійних систем, частиною котрого ми є, не може бути описано через одну істину» [103, с. 87]. В першу чергу, автори навіть не беруть до уваги факт того, що істина може бути набагато ширшою, ніж однобокий догматичний концепт і включати в себе протиріччя, виключення та революційні зрушення чи навпаки – мати в собі повне й завершене розуміння певного феномену, який є частиною єдиної істини розуміння Всесвіту, або включати в себе як «лінійність», так і «нелінійність» (саме такою і є реальна ситуація). Для авторів даної роботи, як і для їх попередників («класиків» релятивізму) будь-яка істина, навіть та, яка знаходиться за межами соціальної реальності (у випадку дослідження останньої відносність істини справді виправдана), в самій природі – лише «історична змінна».

Критика ж авторами монографії лінійної парадигми в описі Всесвіту природничими науками на користь нелінійної відображає постмодерністську критику модернізму, але з ухилом в дискурс фізики та синергетики в сукупності з дублюванням сказаного Ліотаром, Вірілію чи Дельозом замість аналізу сказаного самими фізиками, що, як мінімум, дало б змогу адекватного розуміння термінів «лінійний» та «нелінійний» в дискурсі, в якому досліджують ці терміни автори монографії. Поняття «лінійне» та «нелінійне» мислення наразі є доволі широко розповсюдженими у світовій науці, проте трактування їх у даній роботі повністю суперечить складеній науковій традиції без достатніх на те підстав. Так, нелінійне мислення розглядається як «мислення в рамках нелінійних функцій та рівнянь», з іншого – як мислення, в базисі якого лежить інтуїція та суб'єктивність. І якщо друга частина трактування справді може мати сенс (в залежності від контексту дослідження), мислення в рамках нелінійних рівнянь не має відношення до наукового мислення: нелінійні рівняння широко застосовувались і в класичній науці, в той час, як у неklasичній та постнеklasичній науці існують рівняння лінійні – між

двома видами рівнянь ніколи не було «суперництва» чи «спадковості», вони співіснують (і не одне століття).

Подібним чином можуть створюватись і теорії Вищого Розуму, який контролює людську діяльність та спостерігає за людством, а в останньому «медіуми», які «чують його послання». Такого роду теорії при цьому часто супроводжуються «науковою» термінологією, такою як «всесвітній банк даних», «динамічна форма енергій, сприйнята та оброблена об'єктом Світобудови», «газофазноефторсіланове отримання напівпровідникового кремнію», «фазовий перехід вищого роду» та пасажами на кшталт: «Час є характерним параметром (зарядом), таким же, як маса, об'єм, спін, простір та ін., але цей параметр визначає якісно і кількісно хрональну форму руху матерії» [167, с. 149]. А.Фоменко і Г.Носовський в своїй Новій хронології історії використовують математичну термінологію та розрахунки для доказу того, що більша частина відомої нам історії – навмисна фальсифікація; І. Великовський спирається на факти та терміни, висмикнуті з контексту історії та етнографії для проголошення конспірологічної теорії «зіштовхнення світів»; О.Дугін будує свою соціологічну теорію, спираючись на понятійний апарат культурології, психоаналізу, класиків геополітики та постмодерністських філософів. Діурнічні та ноктюрнальні міфи зі словника міфології таким чином ототожнюються в його «Соціології уяви» з цивілізацією «моря», яка наступає на цивілізацію «суходолу», а російський хоровод стає вивільненням міфотворчої енергії юнгеанського колективного несвідомого [61]. При цьому ж, цей представник «нової філософії» тривалий час був професором та завідувачим кафедрою в МДУ.

5. Окрім жонглювання термінами, релятивістській епістемології, а окрім неї – псевдоматематиці чи псевдофізиці, притаманний тип логіко-гносеологічної патології, який згаданий вище філософ Р.Аронов охарактеризував як «піфагорійський синдром». В найбільш загальній формі його слід розуміти як пояснення математизації науки через математизовану (чи геометризovanу) сутність природи або перенос атрибутів тексту на об'єктивну

реальність, відношення до абстрактних теоретичних конструкцій як до феноменів та процесів фізичної реальності. «Піфагорейському синдрому фізика завдячує тим, що «населила» об'єктивний світ скалярами, векторами, тензорами, спінорами, абстрактними просторами, сингулярностями, дивними атракторами і т.д.» [8, с. 348]. На дану проблему в науковому знанні звертає увагу ще Л.Вітгенштейн у своїх нотатках 1932-1935 рр., пишучи: «Є один різновид помилки, який слід розглянути через його розповсюдженість. Вона полягає в порівнянності реального та геометричного кубів. Геометрія не є фізикою геометричних прямих ліній і кубів. Вона конституює значення слів «лінія» та «куб». Роль, яку куб відіграє в геометрії – це роль символу, а не твердого тіла, з котрим приблизно можна порівняти реальний куб» [184, с. 118]. Не зважаючи на розвиток філософії та методології науки (тобто, на адекватне осмислення та розуміння сутності науки в цілому та окремих наук), ототожнення теоретичних структур, абстрактних математичних елементів та різного роду теорій із відповідними формами та законами об'єктивної реальності продовжується й по цей день. Саме про необхідність розрізнення теоретичних об'єктів всередині науки і результатів експериментів, які дають лише приблизні дані про реальність, від безпосередніх феноменів та процесів реальності, які вичерпно описуються у науці, стверджували В.Стьопін та В.Лекторський. Нажаль, в цьому випадку відбувається пряме порушення – підпорядкування реальності теоретичним об'єктам.

Теоретичні конструкти, які побудовані в певному зв'язку між собою, розглядаються як безпосередні характеристики буття, а властивості реальних взаємодій замінюються відносними та умовними параметрами й одиницями, отриманими в ході побудови теорії. Звичайно, такій науці, як математика, притаманна властивість передбачення уявлень теоретичних аспектів природничих наук. Причина цього передбачення обумовлена внутрішніми завданнями математики та можливістю «вільної творчості» в ній (останнє, звичайно, не означає можливості створення довільних математичних ідей, а властивість, спираючись на існуючий матеріал, створювати нові теорії

відповідно до внутрішньої логіки та проблематики розвитку математичної науки). Окрім цього, в математичній мові можливе перетворення деяких математичних образів в опис конкретних теоретичних моделей фізики та екстраполяція законів, виражених в математичній формі, на фізичні.

Це обумовлено в першу чергу тим, що математика має справу не лише із власним предметом та об'єктом, але й з реальним світом, який знаходиться поза межами досліджень «чистої» математики. (Взаємодія зі світом представлена в першу чергу прикладною математикою.) У випадку релятивістського підходу «піфагорійського» типу, його прихильниками в математиці стверджується, що світ складається з абстрактних математичних моделей, окрім чого здійснюється спроба математизації всіх наук. В той час, як фізична реальність та чиста математична реальність існують незалежно одна від одної (хоча при цьому, математична реальність залежна від фізичної, особливо, коли йдеться про абстрактні описи останньої), для деяких вчених, котрі «беруть на озброєння» дану методологію, математична реальність стає єдиною, а фізична розглядається як репрезентація математичної на емпіричному рівні. Наприклад, в своїй релятивістській теорії гравітації, А.Логунов [98] ідентифікує абстрактний простір, який є елементом теорії, з реальним, існуючим незалежно від теорії. І якщо, наприклад, для А.Ейнштейна в його програмі геометризації фізики лежить уявлення про абстрактний простір як про теоретичний образ реального, в просторово-часовій абстракції А.Логунова, властивості справжнього опису простору та часу вже «дані та чітко описані». Для нього цим описом стає теорія плаского простору-часу П.Мінковського та інтерпретація Лоренца. Критикуючи теорію викривленого простору-часу Рімана як неадекватну для опису за своїми властивостями, Логунов ігнорує той факт, що моделі простору-часу Мінковського – Рімана мають рівне право на існування, являючи собою дві теоретичні моделі, щодо яких в науці й досі триває дискусія.

Звичайно, існує чимала кількість внутрішньо несуперечливих та адекватних наукових теорій, які на даний момент неможливо перевірити експериментально (наприклад, теорія суперструн, або інша модель простору-

часу – космофізична модель Фрідмана), але різниця між авторами таких теорій та адептами «піфагорійського синдрому» в тому, що останні стверджують щодо однієї з неможливих для перевірки теорій як про ту, яка повністю відображає фізичну реальність коректним чином. Схожим чином, неправомірним вбачається нам і «міркування за аналогією» у синергетиці, згідно з яким, феномен наукового знання порівнюється з кристалом, що «дає змогу» розглядати епістемологію через теорію фракталів. В.Лутай в роботі «Основне питання сучасної філософії: синергетичний підхід», обіцяючи «систематичну розробку ролі синергетичної парадигми в оптимізації рішення головного питання сучасної філософії» ([104, с. 3], при створенні «якісно нової всезагальної теорії» з перших сторінок дає зрозуміти, що ми маємо справу з перебудованою діалектикою, з першого розділу включаючи посилання на Геракліта, Ф.Енгельса, І.Канта, А.Лосева та К.Маркса [104, с. 11-39]. До появи синергетичного підходу у філософії, науки користувались власним інструментарієм, теоретичною та фактичною базами, які постійно поповнюються та оновлюються. Але такі вітчизняні філософи, як В.Лутай, В.Романов [151] та інші адепти синергетичного підходу пропонують припинити розвиток окремих наук, «зруйнувати фундамент» та замінити їх «універсальною теорією всього», проголошуючи цією теорією синергетичний підхід, який частіше за все має небагато спільного з самими роботами Г.Хакена, І.Стенгерс та І.Пригожина, особливо в області використання синергетики в гуманітарних науках (адекватне розуміння їх робіт часто вимагає спеціальної освіти, не отримуючи якої, синергетики-гуманітарії, «вивчивши» ідеї засновників синергетичної теорії в науково-популярному викладенні, починають використовувати їх суб'єктивно та довільно). Розглянуті теорії претендують на «істинний» підхід до розуміння реальності, являючи собою, фактично, тип теоретизування, тотожний до онтологізації тексту в деяких напрямках релятивістської епістемології (в першу чергу, у Дж.Капуто чи Р.Порті). Онтологізація тексту, проголошення його первинності у процесі пізнання, веде до відповідних висновків щодо розуміння сутності науки та її

методології: слід вивчати текст та суб'єкта, який його створив, і це дасть змогу зрозуміти фізичну реальність. На нашу думку, слід радше погодитись із У.Куайном, який стверджував, що першим етапом пізнання (у будь-якому його виді) є стимул, який є довербальним та базується на біологічній будові людини (її сенсорної системи) [85]. Чуттєво-образне осмислення світу, як-от міф, не користується математичними формулами, а на початку свого становлення не має власне й текстуального відображення, будучи лише елементом усного мовлення чи сукупності символів. Неправомірно також пов'язувати зі структурою реальності й певний конкретний текст чи одну з теоретичних моделей, особливо, якщо він є лише припущенням чи являє собою один з можливих варіантів не відкритої досі істини. Це яскраво підтверджують парадокси та суперечності, які все частіше виникають у Стандартній моделі сучасної фізики: нові дослідження (в першу чергу, пов'язані з комплексами мега-науки, такими як прискорювачі часток) змушують фізиків-теоретиків коригувати постулати існуючих стандартів. Поки що – відносно «незначним чином», проте дуже скоро ці коригування можуть відчутно змінити онтологію фізики. Отже, очевидно, що навіть в тому випадку, якщо наукове знання не змішується з іншими дискурсами (що відбувається у великій кількості псевдонаукових ідей), «чиста наука» також може стати жертвою тої чи іншої форми релятивізму, який проявляється, наприклад, в намаганнях абсолютизації домінування мови чи концептів однієї наукової теорії над іншими та над самою об'єктивною реальністю.

Позиціонуючи себе як ворогів тотальності, уніфікації, метанаративів та домінування Єдиного, епістемологи-релятивісти вводять новий, їх власний Великий наратив – наратив «хаосу» [99; 55; 105; 107; 82; 41; 250] як логіко-методологічної та епістемологічної установки щодо наукового знання та пізнання. Наслідком же цього стає хаос когнітивний, який унеможлиблює науку як таку. Фактично, в цьому випадку, ми маємо справу із комплексом ідей, які мають потенціал виправдання та аргументації на користь існування конкретних псевдонаукових теорій та їх комплексу як «альтернативної» холістичної

картини світу; ці ідеї здатні виправдати вбудовування псевдонауки в науковий дискурс, розмиваючи демаркаційну лінію між науковим, міфологічним, релігійним та буденним знанням. «Звільняючи тексти» від «влади та домінації логоцентризму» (в сукупності з проголошенням реального, фактичного звільнення суспільства), релятивістська стратегія повторює стратегію псевдонаукових теорій, які в її рамках можливо виправдати. Псевдовченими створюються суб'єктивні методи «читання світу» навколо нас, які комбінуються із засобом мислення на квазінауковій мові – від епістемологічного релятивізму до ауто-віктимізації (виставлення себе жертвами «офіційної науки»). Релятивізм наголошує на відсутності істини та єдиної надбудови т.зв. «метанаративу» – псевдонаука робить те ж саме відносно академічного середовища.

Під маскою «боротьби зі сцієнтистською тотальністю», релятивізм (іноді, можливо, навіть без конкретної інтенції) легітимізує псевдонауку. Л.Вітгенштейн в своєму «Логіко-Філософському Трактаті» писав: «Світ не залежить від моєї волі» [30, с. 149]. Ніби на протиположності даному судженню, релятивістська епістемологія проголошує когнітивний релятивізм та «історичну змінність» законів природи, суб'єктивне «читання» наукових теорій, а фактично – також і можливість «змінювати» фізичну реальність за межами власної практики, використовуючи «волю», в той час, як Всесвіт із його законами, константами та властивостями, є об'єктивно реальним та існував до, після, поза і незалежно від людини, яка його пізнає та еволюціонує разом із ним.

2.2. Проблема демаркації та критерії розмежування науки та псевдонауки

Розглядаючи панівні концепції у теорії пізнання, можна зробити висновок, що постпозитивістські та позитивістські напрямки (включаючи натуралізовану епістемологію, новий реалізм, неораціоналізм тощо)

протистоять релятивістським (постмодерністським, конструктивістським, антиреалістським) як теорії із претензією на всезагальність теоріям епістемологічного релятивізму. Обидва підходи кожен зі свого боку, є теоріями, у рамках яких прагнуть довести однозначність та тотальність методології верифікації, яка імплікується конкретною теорією. Якщо розглядати постпозитивістські програми, можна зробити висновок про те, що першопричиною кризи «великих наративів», про яку стверджує релятивізм, є не лише криза загальнолюдських цінностей, якою було позначене ХХ століття, але також ігнорування складного та внутрішньо суперечливого характеру самого наукового знання. В одних випадках ігнорувалася генеза наукового знання, особливості його розвитку, сам процес здобуття знань про навколишній світ, в інших, навпаки – ігнорувалася наука як явище, система особливим чином впорядкованого об'єктивного знання. Виходячи з цього, слід сказати, що метод верифікації знання не має існувати в рамках «загальної встановленої теорії», яку можна коригувати, що було доведено Т.Куном. При цьому, не можна разом із релятивістами стверджувати про принципове недосягнення мети людського пізнання та конституювати постійний рух знання у вигляді наукових революцій – на певному етапі навпаки може бути досягнуто того рівня, на якому розвиток науки можна було б лише коригувати (тобто на якому були б відсутні значні зміни парадигмальних засновків науки). Саме тому, ані концепція наукових революцій Куна, ані концепція мікрореволюцій науки у П.Фейєрабенда не є повністю задовільними – при постійному зростанні та розвитку людського знання може домінувати як одна, так і інша концепція. З критеріями верифікації К.Поппера та І.Лакатоса виникає проблема іншого характеру: існують певного роду «окремі випадки», які, через жорсткі рамки визначення істинності, можуть взагалі не включатись до наукової теорії, проте – на практиці бути істинними. Тобто, для існуючих критеріїв верифікації, які претендують на тотальність, невідповідність встановленим формально-логічним критеріям є достатнім приводом для позбавлення теорії статусу наукової. І коли К.Поппер намагається «відредагувати» власну теорію фальсифікаціонізму, а І.Лакатос

модифікує останню, філософи залишаються в рамках певних «мінімальних коригувань», у той час, як справді дієвою була б побудова теорії на нових засадах. Подібні окремі випадки нездатна також охопити історичистська епістемологія методології Л.Лаудана, оскільки вона є скоріше прогнозуванням можливих напрямків, аніж спробою справді ухопити логіку розвитку наукового знання. Наукове знання підпорядковане діалектичній логіці, його структура повна протиріч та опозицій: практичний та теоретичний рівень, окремий випадок та наукова теорія (проблема індукції та дедукції), складність гіпотези та тимчасова або принципова недоказовість гіпотези шляхом експерименту, проблема інтерпретації факту та побудова теорій на основі інтерпретацій, усталена парадигма знання та потенційні революційні зрушення та ін..

Теорії, в основі яких лежить формалізація, як наслідок, нездатні охопити феномен, підпорядкований логіці суперечностей та інституціоналізувати його, оскільки формально-логічний апарат не залишає «поля для маневрів» для діалектичного процесу, або не дає ніяких продуктивних результатів для прояснення проблеми верифікації. Як слушно зазначає з цього приводу французький філософ А.Бадью: «Формальна система, або логічна система, є лише грою записів, правила якої досить чіткі й передбачають усі недвозначні випадки. [...] Логічний позитивізм бажає визначати формальний вимір науки та синтаксис її мови» [10, с. 38]. Разом із Бадью, слід наголосити саме на недвозначності випадків, з якими має справу позитивістська та постпозитивістська епістемологія: недвозначні випадки нездатні охопити увесь масив наукового знання, а слідом за цим логічний позитивізм не справляється із поставленим завданням визначати формальний вимір науки – сам вимір науки не піддається формалізації внаслідок суперечливого характеру окремих випадків, логічних та фактичних парадоксів, революційних відкриттів.

Предикати істинності у теоріях У.Куайна та С.Кріпке [79; 83], наприклад, мають відношення в першу чергу до наукових пропозицій, з якими вони, наслідуючи Віденський гурток, мають справу. С.Кріпке прямо попереджає відносно своєї теорії істинності: «адекватна теорія має допускати те, що наші

вислови, які включають поняття істини, наражаються навищу ступінь ризику: вони ризикують бути парадоксальними, якщо емпіричні факти крайнім чином (та непередбачувано) несприятливі» [79, с. 210]. Таким чином, філософом висловлюється припущення того, що саме емпіричний рівень перевірки теорії може стати завадою в побудові загальної теорії істини, яка встановлювала б істинність нових наукових теорій та не відкидала усі існуючі добути раніше знання. Тим же чином, але на основі крайнього емпіризму, підпорядковує математично-логічному апарату свою теорію істини і У.Куайн. Будучи послідовником англійської школи (напр., А.Айєра) він відкидає «метафізичні пропозиції» та питання на кшталт «Чи є Бог?» як ті, які не заслуговують уваги в ході вироблення наукового знання та не несуть ніякої навіть потенційної можливості значення для науки, оскільки знаходяться поза можливістю підтвердження чи спростування цих явищ. Інший відомий зразок подібного – літаючий чайник Б.Рассела. Р.Бойд, один із сучасних методологів науки, на якого вплинув неопозитивізм, стверджував, що єдиним адекватним поясненням генезису наукового знання (тобто успішних передбачень та безпосереднього розвитку науки) є той факт, що наука знаходиться на правильному шляху до пошуку істинного та створює ефективні засоби та методики для досягнення істини. Нажаль, подібні твердження нагадують собою питання типу «Чи є Бог?» і не вносять нічого нового для розуміння генези сучасного знання. Подібні позиції у сучасному раціоналізмі вказують на відсутність прогресу: філософи досягли значних успіхів у створенні певних методологій та моделей для закритих, більших чи менших, систем, але відносно загальних питань згоди між ними все ще не існує, і проблема демаркації наукового та псевдонаукового знання є одним з подібних питань.

Окрім цього, антиметафізичною установкою ігнорується можливість постановки певних «метафізичних» питань та їх вирішення на практичному рівні в майбутньому. Теорія тахіонів та одинадцятимірний простір у теорії суперструн – потенційно метафізичні питання для позитивістської методології. До таких же питань могли віднести й бозон Хіггса (чи інша елементарна

частинка, що її було відкрито на ВАК) ще 100-150 років тому. За відсутності чітко визначених меж людського пізнання неможливо також із повною впевненістю стверджувати про принципову неможливість підтвердження чи спростування логічно несуперечливих та історично складених (зі зростанням масиву наукового знання) теорій, які наразі є «метафізичними». Це, звичайно, не означає можливість серйозного сприйняття девіантної теорії, яка є перетвореною формою наукової діяльності – історичний розвиток чи, як мінімум, формальна несуперечливість теорії з об'єктивною реальністю мають слугувати «захисним поясом» (користуючись терміном Лакатоса) теорії від маркування її як «метафізичної», псевдонаукової чи позанаукової. При цьому, відсутність можливості перевірки найближчим часом таким «захистом» бути не повинна, залишаючи для теорії можливість доведення чи спростування. Підпорядкування математичній логіці всього знання, його формалізація, власне й призводить до неминучої кризи нео- та постпозитивістських теорій пізнання. Особливим чином проблема формалізації та генералізації торкається спроб математизації гуманітарних наук. З одного боку, твердження про принципову інтуїтивність, ідеологічність чи несистемність гуманітарного знання є хибними. Кожна галузь пошуку наукового знання вимагає тяжкої праці, обробки великої кількості матеріалу, чималої витрати часу, людських ресурсів чи обладнання, – відмінність знання лежить в особливостях дисциплін, а не у пріоритетності одного типу знання та пізнання щодо іншого. Розвиток сучасних технологій, який розширив наші можливості пізнання, зробив частину методів дослідження в науках схожими, спільними чи загальнообов'язковими – розвиток знарядь науки мав своїм наслідком зростання «наукових потреб». Саме завдяки цьому розвитку гуманітарні науки відійшли від притаманних їм елементів «вільної творчості» та необґрунтованого інтуїтивізму, які були притаманні деяким із них: в першу чергу, це стосується психології та лінгвістики. Після досліджень у рамках комплексу сучасних когнітивних наук та нейронаук, ці науки очистились від великої кількості спекулятивних припущень, які не можна було ані довести, ані спростувати (хоча, звичайно ж, частина подібних з них,

скоротившись у кількості, залишилась). Більше того, дані, які було отримано в ході практики лікування душевних хвороб та досліджень психіки людей та тварин (наприклад, І.Павловим та Л.Виготським [32]), анатомічних досліджень людського тіла та мозку, дали психології можливість відмежуватись від філософії, отримавши свій об'єкт і предмет та скластись як повноцінній науці. ставши, крім цього, свого роду узагальнюючою теорією для таких наук (та утворивши в епістемології не-спекулятивний підхід до філософії свідомості). Дослідження ж у таких областях природничих та гуманітарних наук, як нейрофізіологія, нейропсихологія, нейробіологія, психіатрія, когнітивна лінгвістика тощо, повністю змінили характер сучасної психології – психологічні ідеї, концепції та практики, які створюються сучасними психологами, незалежно від напрямку, не можуть ігнорувати здобутки цих наук.

Іншою проблемою математично-логічної формалізації гуманітарного знання стає велика кількість окремих випадків, які не вкладаються в попередньо викладену всезагальну теорію, з якої кожен з випадків мав би дедуктивно виводитись. Якщо теорія у природничих науках тяжіє до всезагальності та має чималий евристичний потенціал, який має багато шансів на істинність (в першу чергу, маються на увазі фізичні властивості Всесвіту), деякі з гуманітарних науки переповнені окремими випадками, які ніяким чином не можна підвести під всезагальні теорії. Наприклад, якщо мова йде про інтерпретацію художнього твору: завжди можна інтерпретувати окремий твір за аналогією до існуючих подібних творів та їх інтерпретацій, проте задум автора та інші аспекти, які мають місце в конкретному випадку, можуть стати на заваді адекватного розуміння цього твору. З подібною проблемою стикається й історія. Історичні теорії та концепції, окрім етнологічних, етнографічних, культурологічних досліджень та письмових першоджерел, базуються на дослідному базисі археологічних знахідок – від залишків предметів побуту до літописних джерел. Археологічні свідчення можуть з одного боку стати предметом неправильної інтерпретації або підлаштовування фактів під існуючу теорію (так з'явилась «знахідка» Пітлдаунської людини), або навпаки – одна

конкретна знахідка може повністю зруйнувати усталений погляд на речі в історичній науці.

Неможливість формально-логічного та математичного впорядкування науки яскраво виражена для математики у теоремі Геделя про неповноту [195, с. 89]. Інтерпретуючи його з філософсько-методологічної точки зору, можна також стверджувати про неможливість повної та кінцевої формалізації людського знання в цілому. Саме таку точку зору висловлював, наприклад, Я.Хінтікка [195], досліджуючи біографію вченого та його творчий шлях. Постпозитивізм здатен функціонувати як філософія, яка має справу із тим, що вже сталося, тобто підсумовувати, аналізувати, розподіляти та демаркувати вже однозначно доведені чи спростовані теорії, оскільки, не дивлячись на те, що на основі аналізу існуючих даних науки можна створити однозначні критерії верифікації знання, яке ще буде здобуто, ці критерії потенційно знаходяться під постійною загрозою втрати своєї легітимності внаслідок відкриттів та теорій, які будуть істинними і при цьому не вдовольнятимуть встановлений критерій верифікації. І навпаки – наслідком подальшого розвитку науки та суспільства в цілому може стати поява нових критеріїв розрізнення науки та псевдонауки.

З іншого боку, панування окремих випадків та «рівність» контекстів здатні призвести до релятивізації істини. Постійне посилення виключення як у гуманітарних, так і в природничих науках може призвести до радикалізації скептицизму відносно самого феномена поняття істинності та можливості існування її критерію. Це яскраво ілюструють в першу чергу філософський, лінгвістичний та літературознавчий види знання. Проблема істинності в цих областях за своєю суттю являє діалектику пояснення та розуміння та складнощі, які створюють ці два види людської діяльності. В той час, як пояснення явища (аналіз твору, витлумачення концепту чи створення філософської системи на основі певних даних) має претендувати на максимальну об'єктивність, феномен розуміння у дослідника принципово не підлягає нормам і є суб'єктивною складовою дослідження (пізнання, сприйняття тощо). Розуміння базується на рівні підготовки та компетенції

вченого, а окрім цього – що важливо, – на вмінні практичного застосування отриманих знань та, знов-таки, можливості використання загальних теоретичних знань для конкретного випадку. Отже, можна стверджувати, що подібного роду дослідження мають представляти собою гармонійне поєднання розуміння та пояснення досліджуваного феномену. Лише при належній компетенції та побудові інтерпретації у кожному конкретному випадку з урахуванням всіх його складових (інтенціональної, аксіологічної, соціокультурної, історичної тощо) дослідження цього випадку в гуманітарному знанні може дати справді продуктивний результат для наукової спільноти, не обтяжений упередженістю, довільністю чи надмірним необґрунтованим суб'єктивізмом. Антиемпіризм, скептицизм, метафізичність, інтуїтивізм, опора на чуттєвість у релятивізмі здатні призводити також до проявів чи, як мінімум, виправдання антисциєнтизму та псевдонауковості. Спроба звільнитись від «наукового шовінізму» може обернутись суб'єктивізмом, який повністю суперечитиме науковому світогляду.

Як висновок, у змальованих проблемах епістемології ми знаходимось між двома полюсами крайнощів: з одного боку, занадто суворі критерії верифікації знання у сучасному постпозитивізмі здатні призвести до неправомірного віднесення потенційно чи актуально наукових теорій до псевдонаукових, з іншого – релятивістська інтерпретація істини, надмірне послаблення критеріїв, здатні призвести до аргументації неможливості демаркації, до знецінення наукового дискурсу та обґрунтування правомірності псевдонаукових форм знання. На нашу думку, першим кроком філософсько-наукового підходу, який враховував би як конкретні випадки, так і проблеми всезагальної теорії, є доволі гнучка сукупність умов для наукової теорії, яка має бути представлена на декількох рівнях. Подібну думку обґрунтовував і К.Поппер у роботі «Припущення та спростування» [143, с. 426-428], проте його розуміння ступенів перевірки ґрунтується не на складових наукової теорії чи на послідовності дій відносно наукової теорії, а на наповненості теорії істинними фактами, кількості передбачень та на суворості вимог до теорії (яка є тим

вищою, чим інформативнішою та «менш вірогідною» [143, с. 428] є теорія). Наприклад, теорія, яка містить сукупність висловлювань А вимагатиме менш суворої перевірки, ніж теорія, яка містить сукупність висловлювань АВ, а теорія, яка містить сукупність ABC буде, відповідно, вимагати більш суворої перевірки, ніж АВ і так далі.

Наука представляє собою процес колективного, загальнолюдського тяжіння до об'єктивованості, в рамках якого свідомо елімінуються фактори, які викривлюють розуміння світу, адекватне його сприйняття. При цьому, це не безсуб'єктний раціоналізм – згідно з ідеями сучасної епістемології, частина іноді стає більшим за ціле. Це – так зване явище емерджентності. Саме з цим пов'язані наукові відкриття, які часто здійснювались однією особою. Одночасно з цим, це відкриття готувалось століттями передуючої йому наукової практики. Суб'єкт та об'єкт пізнання взаємодіють особливим чином: суб'єкт зі своїми установками та конструктами моделює навколишній світ, але не робить це навпомацки чи на основі суто індивідуальної свідомості – він відшукує те, що справді існує в світі, те, що «дозволено» реальністю, але не винаходить неіснуючих конструктів, видаючи їх за частину реальності. «Гра проти світу» веде до хаотизації наукових знань та викривлення цілісної, систематизованої картини світу, залишаючи людину «в темряві» відносно об'єктивних процесів та властивостей реальності. Формування вектору об'єктивності в процесі пізнання сформувалось в ході еволюції, втілюючись у фізіологічних механізмах сприйняття світу. Подальша еволюція людини є соціобіологічною, де спрямованість на об'єктивність отриманої інформації про навколишній світ зберігається, представляючи собою свого роду боротьбу з «інформаційним шумом» - хибною інформацією чи факторами, які обмежують процес людського пізнання. В науці, як наслідок, постають додаткові інструменти, які перевершують суто тілесні можливості пізнання як споглядання – антиципація, теоретична дисципліна, математичний апарат, експеримент (не згадуючи, власне, спеціальне обладнання). Когнітивний агент не просто обробляє інформацію, яка надходить до його мозку – він активно

перебудовує власні схеми сприйняття та модифікує шляхи власної практики, конструюючи таким чином адекватну картину світу, ту, яка співвідноситься з реальністю. Пізнання вкорінене в життя людини, проте лише наукове пізнання необхідним чином впорядковує світ досвіду, який створює неперервна взаємодія індивіда зі світом, своєрідний «діалог» людини та природи. Впорядкування це, звичайно ж, має включати в себе і відсіювання хибного досвіду, «химер розуму» (викликаних, наприклад, нестабільним станом людської психіки) чи хибних ідей, які хтось з тих чи інших причин намагається подати як істинне знання.

Через це, на нашу думку, при демаркації наукового та псевдонаукового знання слід виходити з якісних змін, тобто з послідовності дій та процесів, з яких і виникає наукове знання в процесі його розвитку, а не ділити верифікацію на ступені за однією властивістю, яка міститься в більшій чи меншій мірі у конкретній теорії. Виходячи з цього, верифікація має відбуватись на наступних рівнях:

1. Дорефлексивний рівень. Під ним слід розуміти виявлення певних умов, відсутність хоча б одної з яких означала б неможливість теорії претендувати на наукове знання. Це свого роду узгодженість елементів на початковому рівні (тобто до аналізу твердження, яке претендує на науковість). Ця узгодженість є свого роду предикатом, який включає в себе не лише процеси людського мислення, але й їх взаємодію, узгодженість чи неузгодженість із об'єктивною реальністю. За І.Кантом та Б.Больцано, це можна назвати аналітичними судженнями науки.

В цьому випадку, певною мірою відкидається також скептицизм нео- та постпозитивістів. Це відкидання полягає в тому, що речення розглядається як хибне у мові науки вже в тому випадку, якщо воно являє собою нісенітницю для світу фактів. Л. Вітгенштейн свого часу слушно зазначив, що «не існує ніяких логічних об'єктів» [30] (як елементів фізичної реальності), проте ця думка була проігнорована його послідовниками: саме через це пропозицію А.Тарського щодо ієрархії мов [165], у якій одне й те саме висловлювання

здатне зберігати значення на всіх рівнях мови та мовлення (або його втрачати), підтримує також і С.Кріпке, радикалізуючи її та стверджуючи, що висловлювання здатні зберігати свою істинність на всіх рівнях мови. Проте дорефлексивний рівень визначення істинності наукової теорії не потребує складання таблиць істинності/хибності (тобто не потребує включення логіки науки в процес встановлення істинності/хибності наукового судження), а також, що не менш важливо, не потребує доведення твердження до рівня, на якому безпосередньо описуються наукові факти, чи навіть до аналізу твердження для його спростування – це свого роду «спростування до самого спростування». Наприклад, обігрівач із ККД 100% не розглядається як реальне явище в принципі, як мінімум, аж до того, доки другий закон термодинаміки не буде спершу ґрунтовним чином спростовано. І лише після такого спростування та його визнання всією науковою спільнотою (можливість чого не можна виключати) можливе сприйняття такого обігрівача як потенційно (але ще не актуально) існуючого феномену. За відсутності такої значної історичної події, як спростування одного з фундаментальних законів фізичного світу, тобто за відсутності історичного зв'язку та спадковості та при порушенні закону достатнього обґрунтування, вже на дорефлексивному рівні такий винахід вважатиметься хибним і не підлягатиме подальшому аналізу науковою спільнотою. Теоретичні «дослідження біополя» таким же чином не можуть претендувати на науковість до моменту, коли сам феномен «біополя» в тому розумінні, яке вкладається у нього його численними «дослідниками», не буде доведено для науки. Іншими словами, фактором верифікації виступає тут увесь колективний досвід людства, впорядкований у вигляді наукової та буденної картин світу, і якщо судження вступає у протиріччя з їх фундаментальними засадами, дане судження слід відкинути.

Звичайно, для деяких областей гуманітарного знання подібний рівень визначити складно, або він взагалі не визначається без інших, апостеріорних дій. Якщо мова в судженні йде про ознаки перетвореної форми знання чи просто позанаукові судження (як-от: містицизм, релігія, віра, емоційні мотиви,

міфологія тощо) та феномени, які не фіксуються ані на даному етапі бачення наукою об'єктивної реальності, ані виводяться умоглядно, таке твердження буде радше віднесене до псевдонаукових. Але існують також і судження (і в першу чергу це питання торкається квазіфілософії), де на перший погляд не можна зрозуміти, чи мається на увазі щось, чи ніякого сенсу в судження не вкладено. Тоді судження для розуміння його статусу потребуватиме свого роду верифікативної герменевтики, тобто, в даному випадку, – переходу на інший рівень верифікації теорії. У випадку з конкретно квазіфілософією це має бути з'ясування наміру автора науковою спільнотою, або ж самого автора, викладка основних думок на спрощеній мові задля розуміння того, чи вкладаються якості думки в дані твердження взагалі.

2. В цілому, наступний рівень, на якому має відбуватись верифікація, ми можемо назвати аналітично-синтетичним. Аналітичною складовою є безпосередній аналіз теоретичного висловлювання, оцінка результатів дослідження, перевірка отриманих даних, встановлення потреби чи її відсутності у повторному експерименті, встановлення внутрішньої логічної несуперечливості викладеного матеріалу. Під синтетичним рівнем в такому випадку слід розглядати інтеграцію теорії із її практичною демонстрацією та об'єктивною реальністю – експеримент, обґрунтування отриманих даних, проведення експерименту в незалежних умовах, встановлення безпосереднього зв'язку наукової теорії з існуючим масивом здобутих наукових знань. Аналітично-синтетичний рівень наукової теорії розкладається на окремі аналітичний та синтетичний рівні при аналізі наукового факту, який власне і є основою наукової теорії. Першим рівнем здобуття факту є існуюча поза суб'єктом реальність (або, у математичних абстракціях, це є вже існуючий каркас математичного знання, який включає в себе теореми, аксіоми та математичні константи), до-інтерпретативне поле, яке є лише місцем здобуття фактів, але ще ніяк не представляє сам факт.

На аналітичному рівні ми маємо справу із емпіричними даними – результатами дослідження, розрахунку чи експерименту. Емпіричні дані як такі

не являють собою факту через те, що вони є суто «чистими» результатами, які було отримано шляхом взаємодії суб'єкта пізнання з реальністю. Але ця взаємодія потребує особливого роду інтерпретації. Просте отримання цих результатів не робить їх фактами. Навіть надійні емпіричні дані можуть вступати у протиріччя з реальністю при хибному їх тлумаченні чи навмисно неправильному використанні. Такі надійні емпіричні дані, як кістки тварини, проінтерпретовані як нова знахідка первісної людини (як нова «ланка еволюції») є прикладом навмисної неправильної інтерпретації матеріальних явищ навколишнього світу (втім, в цьому випадку, безпосередньо здобуття даних із емпіричної реальності не відбувалось, але це потребувало часу для спростування). І навпаки, теорія теплороду у XIX столітті була ненавмисною хибною інтерпретацією [164] емпіричних даних, які мала наука на той час, наслідком чого стало створення хибної фізичної теорії. Отож, саме аналітичний рівень, інтерпретація емпіричних даних, при її вірності, дає змогу створення факту та переходу до синтетичного рівню виробництва наукового знання. Синтетичний рівень являє собою поєднання продукovanого наукового факту (у його чуттєвій чи образній – якщо ми маємо справу з науковими абстракціями – формі) та його витлумачення і розуміння науковою спільнотою. Хибне ж витлумачення факту веде до побудови хибної наукової гіпотези, а з нею – і теорії, а навмисна хиба, фальсифікація, - до псевдонаукової.

Більш загально, можна сказати, що верифікації в цьому випадку піддається вже сам результат взаємодії суб'єкта та об'єкта. Це не просте співвіднесення одиничного факту з існуючою картиною світу (як показує практика, конкретні випадки виступають щодо парадигмальних досліджень як емерджентні, докорінно змінюючи обличчя науки), а процес обробки вже отриманої нової інформації, незалежно від меж реальності, яких вона торкається. В процесі цієї обробки виділяються ціннісні, мовні, цільові та інші соціальні фактори, залишаючи безпосередній результат взаємодії об'єкта та суб'єкта пізнання, даючи, нарешті, можливість заключити, чи є дане знання науковим, чи являє собою лише його перетворену форму. Звичайно ж, в деяких

випадках, така верифікація вимагає часу, а підтвердження чи спростування тій чи іншій гіпотезі/теорії може не існувати століттями.

3. Завершальною ж фазою для власне наукової теорії на рівні, який ми маємо брати до уваги, є рівень практичний – побудова теорії на основі гіпотез, складених із витлумачених фактів, отриманих із емпіричних даних (а не на основі чистих чуттєвих даних). Одним з перших представників західної епістемології XX століття, який конкретно поставив проблему практичності теорії, можна вважати С.Тулміна, який, аналізуючи феномен раціональності, прийшов до наступного висновку: «Раціональність – це атрибут не логічної чи концептуальної системи як такої, а атрибут людських дій чи ініціатив, у яких тимчасово пересікаються окремі набори понять, в особливості тих процедур, завдяки яким поняття, судження та формальні системи, широко розповсюджені в цих ініціативах, критикуються та змінюються» [с. 141]. Саме помилковість теорії здатна призвести до її псевдонауковості в тому випадку, якщо ця помилковість не була помічена або проігнорована науковою спільнотою, а після її критики та відкидання, розглядається як істинна деякими вченими чи тими, хто намагається претендувати на це звання. За С.Тулміном, питання щодо істинності та хибності теоретичних принципів в науці як такої не виникають взагалі, оскільки емпіричний зміст та значення теорій виявляється у сфері їх використання (згадаймо максимум пізнього Л.Вітгенштейна: «правило існує у практиці його використання»). Ми існуємо у предметах своєї діяльності та в самих процесах практики. Суб'єкт пізнання є динамічно розподіленим у речах та подіях, у процесах, в які він включається та які почасти контролює і які, почасти, контролюють його, або існують незалежно від його участі, тим чи іншим чином маючи на суб'єкта вплив. Когнітивну діяльність, в такому випадку, не можна розглядати суто як смислотворення – це також і творення світу. В першу чергу, це стосується діяльності людини в рамках світу середніх розмірностей, мезокосмі, в якому лише й існує «друга природа» - культура.

Через це практичність теорії не є просто експериментом чи його підтвердженням – вона є вже безпосереднім застосуванням цілої системи в

людській діяльності. На її основі створюються винаходи, пристрої, вона стає складовою цілісної наукової картини світу, маючи потенціал докорінної зміни наукового світогляду епохи. Практичність теорії – невід’ємна частина будь-якої науки, в тому числі й високоабстрактних математики чи теоретичної фізики. Практичністю таких теорій є їх подальше використання та побудова на їх основі інших істинних теорій, тому така нова теорія виступає зв’язкою, ланкою між старими, вже існуючими, та новими, які ще будуть побудовані. Крім того, наукові абстракції потенційно мають прикладне застосування в процесі подальшого розвитку науки та техніки. В першу чергу, таким прикладом є прикладна математика, яка використовує здобутки всієї математики в людській діяльності поза «чистою наукою». Таким же чином, формули теоретичної фізики з часом можуть підтверджуватись чи спростовуватись експериментальним шляхом при створенні спеціального обладнання для подібних експериментів (наприклад, прискорювачі частинок). Навіть дослідження із квантифікації модальної логіки та семантичної інтерпретації мають потенціал практичного застосування: результати досліджень філософа Р.Карнапа [208; 209] отримали своє практичне застосування в дослідженнях із кібернетики у роботах У.Мак-Каллока та У.Піттса при описі машинного інтелекту та математичному моделюванні мозку [241]. Такого ж роду вплив на кібернетику мали математично-логічні роботи Г.Фреге та Г.Лейбніца, написані задовго до появи першого комп’ютера. Формальна логіка, логіко-філософські дослідження, ідеї математиків (таких, як А.Тьюринг) фактично сформували методологічний базис для створення сучасного штучного інтелекту – від комп’ютерних програм до нейронних мереж та роботів останнього покоління (програмна архітектура яких базується саме на нейронних мережах, здатних до навчання). Важливість практичності теорії у науках, які мають більш тісний зв’язок із реальністю, та в технічних науках є більш очевидною – йдеться не про підтвердження експериментом, але саме про становлення теорії частиною певного роду «буденності», тобто про її постійне «підтвердження» на рівні об’єктивної реальності в людській діяльності. Загальну схему практичності

теорії як підтвердження істинності здобутого знання ілюструє кібернетична метафора «петлі зворотнього зв'язку». Представити її можна наступним чином: дія-1 (пізнання) дає суб'єктові інформацію-1. Інформація-1, в свою чергу, зазнає змін у процесі її інтерпретації індивідом або колективом вчених, стаючи інформацією-2. Використовуючи інформацію-2, суб'єкт, поєднуючи інформацію-2 із власними інтенціями та метою, здійснює дію-2, спрямовану назовні, в навколишній світ, певним чином впливаючи на нього чи змінюючи його. Якщо інформація-1 була хибною, дія-2 не принесе бажаного результату.

Як вже зазначалось раніше, на перших рівнях побудови теорії, на її хибність/істинність впливає суб'єктивна сторона факту. Інтерпретація є інваріантною частиною діалектичної єдності об'єктивного та суб'єктивного в самих підвалинах побудови теорії. Більш того, об'єктивний науковий факт неможливий без суб'єктивного компоненту. Саме наявність варіативної змінної робить факт наукової теорії тим, чим він є для науки в цілому. Можливість похибки в цій змінній суб'єктивності і призводить до хибних теорій, які довгий час сприймаються як істинні (наприклад, вже наведене твердження про теорію теплороду та теорія лорда Кельвіна про неможливість створення літальних апаратів, які є важчими за повітря, що на той час вважалось обґрунтованим науково і було спростовано лише практикою). У той же час, суб'єктивність, яку в науковому знанні намагаються мінімізувати, здатна відігравати й позитивну роль в становленні наукової теорії. Йдеться про теорії, які випереджають час, коли один вчений має рацію, і його дійсно не розуміє вся наукова спільнота його епохи. Звичайно, для вченого таке нерозуміння не є позитивним фактором. Історія науки знає чимало подібних прикладів. На рівні технознання це була відмова вчених дивитись у телескоп Г.Галілея, практичність якого була доведена рядом відкриттів, зроблених вченим. Проте спочатку його пристрій не сприймався науковою спільнотою як адекватний. Через подібне нерозуміння пройшла і неєвклідова геометрія, яка довгий час розглядалась як неможлива. При цьому, її підвалини, як зазначалося раніше, склалися у синхронних та незалежних дослідженнях декількох математиків (К.Гаусса, Б.Рімана,

М.Лобачевського та Я.Бойаі), на основі їхніх суб'єктивних інтерпретацій певних фактів, через які абсолютність евклідової геометрії було поставлено під сумнів. Відкидання геоцентризму також вважалось девіантною теорією, проте в цьому випадку відігравав велику роль фактор ідеологічної заангажованості поглядів на об'єктивну реальність, тому його, звичайно, не можна вважати щирим нерозумінням науковою (чи, радше, протонауковою) спільнотою прогресивної теорії.

І саме до таких прикладів, до самого аргументу нерозуміння чи незнання намагається часто апелювати автор перетвореної форми наукової теорії, оголошуючи себе жертвою науки. На зловживанні позитивним потенціалом науки спекулює також і релятивістська епістемологія, стверджуючи, по-перше, про неправильність ігнорування перетворених форм наукових теорій та відкидання їх навіть при явному протиріччі з існуючим масивом наукового знання та при запереченні ряду фундаментальних законів; по-друге, розглядаючи істинність як дещо відносне, часто ставлячи результати експерименту в пряму залежність від спостерігача. Такі позиції власне і ведуть до становлення в серії «конкретних випадків» псевдонаукових теорій на рівні з потенційно прогресивними, що робить неможливим використання релятивістської епістемології. Другий постулат щодо залежності від спостерігача гостро критикується Р.Ароновим у його аналізі квантової інтерпретації В.Фока: «Той факт, що в результаті спостереження за допомогою приладу квантовий об'єкт із певною вірогідністю $W(x)$ опиниться в точці x , не залежить від того, чи існує відповідна фізична ситуація об'єктивно реально, поза та незалежно від діяльності суб'єкта-спостерігача, чи вона створена штучним шляхом» [8, с. 301]. Саме така позиція захищає результати досліджень на прискорювачах частинок (наприклад, на БАК) від нападів постмодерністської критики, виходячи з положень якої, результати, отримані на адронному колайдері, не підтверджуються в об'єктивній реальності поза лабораторним середовищем. Проте в цьому випадку ми якраз маємо справу не з певним окремим випадком, а зі створенням умов для спостереження за явищем,

які відбуваються в реальності та не фіксуються людиною без створення цих умов. Подібне створення умов Р.Карнап називав «калібруванням приладу» [72], абстрактно розглядаючи як прилад будь-який інструмент пізнання, починаючи з лінійки. Іншими словами, ендofізичні фактори не повинні вести до висновків про «релятивність знання» та неможливість здобуття об'єктивних знань про світ. Під ендofізикою ми розуміємо так звану «фізику зсередини», тобто намагання зрозуміти, наскільки реальність будується самим спостерігачем та наскільки деякі з результатів наукового пізнання залежні від спостерігача, на ефектах, які його присутність в процесі пізнання обумовлює та на можливостях самого спостереження. Це поняття, введене фізиками (зокрема, Д.Фінкельштейном), по суті, являє собою аналог «постнекласики» філософів – констатацію неможливості елімінації суб'єкта з процесу пізнання та розуміння суб'єкта як невід'ємної частини цього процесу. Проте ця неможливість елімінації не є свідченням того, що процеси, які спостерігач досліджує в лабораторії, не відбуваються поза її межами (як це стверджують релятивісти).

Проте релятивістська критика, не сягаючи природничих наук та їх суб'єкта спостереження, може таким же чином претендувати на істинність твердження про залежність результатів від спостерігача в гуманітарних науках. Як було вже сказано вище, подібна залежність є власне проблемою компетенції герменевтичного методу при дослідженні приватного факту гуманітарної науки, і в цьому випадку встановлення істинності судження потребує виокремлення суб'єктивної та об'єктивної складових результату дослідження в цьому конкретному факті. На основі цього виокремлення на різних рівнях (інтенціональний, аксіологічний, праксеологічний, рівень компетенції дослідника та його заангажованості тощо) і має встановлюватись істинність гуманітарного дослідження. І якщо факти реальності, предмет та об'єкт будь-якої науки в такому дослідженні не фіксуються, або якщо визначається надмірна підпорядкованість фактів реальності суб'єктивному задуму дослідника, тобто якщо залежність результатів дослідження від дослідника призводить до порушення об'єктивності викладених результатів або до хибної

інтерпретації навколишньої реальності чи іншого роду факторів (наприклад, інтерпретація літературного твору при ігноруванні відомого авторського задуму чи неправомірна аналогія законів фізики із феноменами гуманітарних наук) такого роду дослідження є псевдонауковим. Тому визначення правомірності подібних тлумачень в гуманітарних науках полягатиме в першу чергу у встановленні рівня суб'єктивної складової в наведеному дослідженні. Постмодернізм свого часу слушно вказав на те, що існують питання, де істину неможливо «монополізувати» однозначно, проте він також фактично узаконив правомірність соліпсичного підходу до розв'язання цих питань, фактично – позбавляючи їх статусу наукових. Подібне відбувалося, але з іншого боку, і у неопозитивістській методології – остання позбавляла статусу наукових велику кількість філософських питань, не всі з яких були «метафізичними». Питання, у яких істина поставала неоднозначною, також переставали бути об'єктом науки. Але релятивістський підхід до розуміння науки зводить ці питання до псевдонаукових з іншого боку – даючи «зелене світло» необмеженій інтерпретації. Через це, важливим є пильне визначення суб'єктивізму дослідження та впливу особистості автора на нього, аналіз інтерпретації, а одночасно з цим – також власне визначення допустимого рівня суб'єктивізму для дослідження. Наприклад, введені авторське визначення, схема чи система вимагає сильної та обґрунтованої аргументації такого нововведення та відмови від існуючих практик. І навпаки – певні лінгвістичні чи історичні дослідження вимагатимуть суворого дотримання певних фактологічних чи емпіричних норм, які не можна оминати ніякою власною аргументацією (хоча в цей же час, суб'єктивний фактор є невід'ємною частиною самого дослідження як такого). Одночасно з цим, в деяких випадках існуюча методологія та термінологія може застосовуватись в дослідженні неправомірно чи, банальним чином, неправильно. Так, наприклад, дехто може використовувати у гуманітарних науках природничо-наукову термінологію або математичний апарат, які ніяким чином не пояснюють досліджуваного явища. В іншому випадку, дослідження просто не потребуватиме використання математичного апарату чи природничо-

наукових концепцій. Через те, що гуманітарна наукова спільнота не має достатньої компетенції в розрізненні цих «вивертів», лише практичний аналіз спеціалістів на правомірність використання фізико-математичних концептів в тому чи іншому гуманітарному дослідженні може допомогти зрозуміти, чи є це використання достатнім чином обґрунтованим, чи являє собою наукоподібний текст, мета якого – справити враження на читача. Такого роду аналіз дослідження має встановлювати рівень залежності результатів дослідження від спостерігача (дослідника) та межі допустимості суб'єктивного фактору.

Окрім цього, практичний рівень теорії розкриває протиріччя, яке, як правило, ігнорується в пануючих методологічних концепціях: це діалектика існування та застосування методів та інструментів. Під цим слід розуміти, що існує ряд засобів вирішення певного питання чи проведення експерименту. Серед них існує один із методів, який наука та загальнолюдська практика використовує частіше за інші, або взагалі використовує лише цей метод. Цей вибір може бути обумовлено різними причинами: 1. Якщо проблема існує вже довгий час, ряд методів може представляти собою пережитки, архаїзми, неефективні підходи, які вдосконалювались протягом розвитку вирішення поставленої проблеми. В цьому випадку, застосування одного методу визначене економією витрат та засобів для використання, а також з огляду на рівень ефективності вирішення проблеми (відповідно, якщо він найбільший, а витрати – найменші, він є найбільш ефективним). Прикладом подібного є видобуток ресурсів у XIX столітті та в наш час – вдосконалення методів призводило до того, що більш застарілі практики відкидалися; 2. Застосування методу може, навпаки, бути менш ефективним, ніж існуючі потенційно, що обумовлюється недостатнім розвитком суспільства для вибору більш ефективного методу, котрий, як мінімум, на рівні теорії, є більш практичним, хоча цю практичність можливо підтвердити лише після дотримання ряду передумов, які в даний момент не є можливими або дуже дорогими. Відомі, наприклад, різні потенційні практики міжзоряних перельотів на далекі відстані, проте чи не єдиним існуючим наразі варіантом є космічні кораблі на іонних двигунах (для

яких і досі не вирішено проблему перебування в них людини). Протези кінцівок на основі останніх досягнень біотехнологій однозначно ефективніші за застарілі протези, які не реагують на нервові імпульси мозку, але, через велику вартість, вони й досі не є домінуючим засобом вирішення проблеми людей з обмеженими можливостями.

3. Існують альтернативні методи, які не використовуються, не будучи ані більш, ані менш ефективними, ніж той, який застосується. Методи, які не використовуються, представляють собою певного роду можливість, потенціальну підміну в тому випадку, якщо за якихось умов неможливе використання поширеного методу;

4. Розрізнення між існуванням та застосуванням може також зустрічатися в використанні «існуючого» методу лише в лабораторних умовах та відмінним від нього застосуванням на рівні практики. По-перше, таке застосування може бути обумовлене економією: ряд формальних умов, яких дотримуються при практичній демонстрації теорії шляхом експерименту, може не вимагати обов'язкового їх дотримання при практичному використанні методу поза лабораторним середовищем – тут знову-таки відіграє важливу роль принцип економії. По-друге, застосування може поєднувати в собі декілька існуючих методів. Це найбільш яскраво ілюструється математичним апаратом. Наприклад, математик проводить нове дослідження, у якому посилається на ряд вже існуючих аксіом та доведених теорем і рівнянь. Кожне таке рівняння, теорема та аксіома мають власний засіб доведення. При їх використанні, автор, стверджуючи щодо своєї теорії, наприклад, «Це впливає із рівняння Д'Аламбера...», не приводить доказів чи розв'язання цього рівняння, тому що це доведення подане як апріорна умова, чи, іншими словами, - як вже існуючий засіб. У роботі «Етика», Б.Спіноза наводить ряд аксіом, до яких протягом трактату повертається лише у вигляді посилань на них, при цьому не займаючись їх постійним повторним доведенням. Отже, цей випадок є найбільш складним та суперечливим: метод застосування включає в себе існуючі методи, які водночас нетотожні методу як ціле, існуючи в ньому як певні частини. В той же час, при посиланні на них в момент використання конкретного методу, вони іманентно присутні в ньому як

існуючі методи, які не потребують в конкретних випадках постійного доведення – їх доведення необхідне лише при розгляді їх як окремого феномена, який вивчається вперше або використовується без включення до «вищого» рівня практики. Аналіз мотивації вибору методу дає нам, з іншого боку, можливість зрозуміти, через що інші методи (кожен з них) не використовуються. І якщо певний метод подається як більш ефективний, з'ясувати, через що наука та суспільство в цілому не вибирає його. І якщо цей метод не вибирають спеціалісти або якщо він не претендує на заявлений автором методу результат, немає підстав вважати його адекватним. Виходячи з цього, на нашу думку, наведений підхід до верифікації практик може бути особливо продуктивним при роз'ясненні псевдонауковості певної теорії для людини, яка незадіяна в науці. Такого роду аналіз є продуктивним при класифікації та формалізації існуючих псевдонаукових практик та при визначенні нових псевдонаукових практик, виходячи з наступного питання: чому цей метод не використовувався раніше, якщо він є, наприклад: поверненням до старого/розглядався наукою та був відкинтий як неможливий, а всі експерименти виявились невдалими/вступає у протиріччя з існуючим масивом наукового знання, не спростовуючи певних його постулатів (як це відбулось, при введенні М.Планком кванту дії) тощо.

Постпозитивістські концепції так чи інакше ігнорують практичний рівень наукового знання як об'єкт аналізу, хоча цей рівень є невід'ємною частиною будь-якої наукової теорії, незалежно від її абстрактності. Математично формалізована систематизація та будь-якого роду абсолютизація науки приречені на кризу через постійну загрозу спростування з боку окремих випадків (або «контрприкладів», за І.Лакатосом). Релятивістська ж критика певної теорії та практики на основі виникнення в її рамках певних виключень вказує лише на необхідність розширення цієї теорії, врахування всіх можливих випадків за рахунок протиріч, у які ця теорія потрапляє. Наукова теорія та практика, відтак, є збереженим у запереченні заперечення, перебуваючи між релятивізмом та формалізованою тотальністю. У претензіях теорії на пояснення

всіх можливих випадків в певній області, з'являються виключення, котрі ставлять цю всесильність пояснення під сумнів, але через те, що недовіра практики зустрічається в одних випадках, зберігаючи ефективність в інших, неможливо також казати й про повну неефективність теорії та практики, її релятивізацію (тобто, заперечується й підхід постмодерну). Конкретний же наслідок – збереження наукової теорії зі звуженням її проблемного поля та поява нової, яка буде мати справу саме з проблемними випадками, або навпаки – розширення теорії та її практичного апарату і для цих випадків.

Верифікація, яка здатна повноцінно функціонувати в даних умовах, може знаходитись лише посередині між релятивізмом та формалізацією, тобто – бути діалектичною. Наука не має розглядатись як непорушний та однозначний формалізований абсолютизм, але, в той же час, вона не має зводитись до панування в ній окремих випадків. За цих крайнощів неможлива побудова науки як впорядкованої системи знання. Ще з часів Платона [140] стверджується, що існують пізнавані закони природи та сталі, які не можна розглядати як історичні змінні, залежні від спостерігача. Ці закони і сталі на рівні об'єктивної реальності завжди функціонують незалежно від спостерігача і єдиною зміною може стати розширення чи зміна їх опису внаслідок еволюції інструментів людського пізнання при постійності самих феноменів.

Теорія пізнання, яка виходить з цих позицій, знаходиться посередині між одиничними випадками, частинами без цілого, дивідуальним (замість індивідуального), та абстрактністю сучасного формалізму. Останній, як було вказано вище, розмежовує теоретичне та практичне, надаючи перевагу вивченню саме теоретичних рівнів науки, переводячи наукове знання в область суто формального. Релятивізм же відкидає як абстрактне, так і загально-практичне, проголошуючи «індивідуальну картографію випадку», ставлячи під сумнів саму суть ефективного дієвого методу, повертаючись кожного разу до «винайдення нового», що також перейняла на себе псевдонаукова практика створення псевдовинаходів та псевдонаукових теорій. Є очевидним, що кожен конкретний факт, який переходить в конкретну теорію, має рухатись до

абстрактного всезагального масиву наукового знання (наукового дискурсу), шляхом власної верифікації та демаркації. Проте сама верифікація на основі діалектики як всезагальної теорії розвитку відрізнятиметься від існуючих теорій верифікації через те, що має бути: 1). Принципово не-уніфікованою в силу різності характеру знання в кожній науці та їх сукупності. Саме ця урізноманітнена верифікація здатна виступати моментом включення одиничної теорії до всезагального масиву наукового знання. Визнаючи різність характеру знання у наукових дисциплінах, такий тип верифікації висуватиме не один формальний критерій на кшталт фальсифікаціонізму чи кумулятивізму (або навпаки – визнавати будь-яке дослідження науковим, як це проголошує деконструктивізм) – це має бути серія критеріїв та умов, які здатні (і це є найважливішим) в кожному конкретному випадку виключати одна одну на користь іншої, при цьому не втрачаючи здатності визначити науковість/позанауковість/псевдонауковість теорії. 2). В такому випадку, до принципової не-уніфікованості має додаватись також принципова скінченність засобів верифікації – в залежності від усього масиву наукового знання. Критерії верифікації мають існувати для кожної науки чи їх сукупності, не примножуючись без нагальної потреби (принцип «бритви Оккама»). Під цим слід розуміти, що при виробленому критерії верифікації та демаркації в певній області наук, останній, відрізняючись від критерію в іншій області, не потребує аналогів чи фактично тотожних методів в своїй області, включаючи всі можливі випадки, підпорядковуючись логіці, історії та методології своєї області знання, виходячи з чого, можна вивести наступний критерій для верифікації в діалектичній епістемології: 3). Принципова відкритість, тобто, можливість розширення чи скорочення критеріїв верифікації, виходячи з подальшого розвитку конкретної науки чи наукової області. З одного боку, нескінченність методів створення теорій та критеріїв верифікації за принципом *anything goes* здатна призвести до розгулу псевдонаук, оскільки не існуватиме критеріїв, що й проголошувалось епістемологічним релятивізмом. З іншого боку, вироблені для науки критерії верифікації завжди мають бути потенційно відкритими до

коригування будь-якого рівня – аж до повної зміни самого критерію. Це дає змогу запобіганню цементуючій дії формалізації критерію, який виключатиме конкретні випадки, що будуть впадати у протиріччя із існуючими теоріями та критеріями сприйняття теорій із завідомим відкиданням потенційно адекватних наукових теорій. Прикладом подібного є непідпорядкованість риманової геометрії критеріям свого часу при її значному науковому потенціалі. І критерієм її верифікації стало саме подолання формалістичного консерватизму та практичне застосування теорій Рімана.

За виконання вищенаведених вимог до верифікації, очевидно неправомірним стане вироблення критерію на основі критичного аналізу при порівнянні, наприклад, гуманітарної науки із теорією відносності, оскільки в теорії пізнання, яка ґрунтувалася б на діалектичному підході, кожна теорія/практика буде порівнюватись та верифікуватись у власній царині. Можливим буде, наприклад, порівняння засобів лікування душевних хвороб Ф.Пінелем у XIX столітті, сучасної психіатрії та парapsихології. Фахівець у теорії та практиці в даній галузі в такому випадку легко може вивести для кожного з типів практик, що перше знання є протонауковим, друге – науковим, а третє – псевдонауковим. І рівень визначення обмежуватиметься не лише формулюваннями та викладкою теорії (через те, що псевдонауковий текст має здатність мімікрувати під науковий), але, в першу чергу, виходитиме з рівня практичного застосування цих типів знань. Таким же чином, практичний рівень коригуватиме верифікацію для конкретної науки та для цілої області: у випадку із психіатрією, суто психологічні теорії, які, наприклад, ігноруватимуть останні досягнення нейронаук чи будуть вступати із ними в протиріччя в антиципації, не вдовольнятимуть критерій верифікації (до речі, в психоаналізі ми маємо справу і з «авторськими» методами лікування, які за своєю суттю можуть бути псевдонауковими чи квазінауковими, тобто при позитивному результаті лікування одного психічного розладу мати наслідком появу іншого чи спотворювати картину світу пацієнта). Це ілюструє взаємний зв'язок усіх областей наукового знання, який при верифікації, звичайно ж, ігнорувати

неможливо: гранична відокремленість критерію істинності суто до моменту, де взаємопов'язаність наук впливає на цей критерій і, як наслідок, зміна критерію верифікації для такого випадку. Найяскравіше це ілюструють теорії, які, будучи формально несуперечливими та правильними на доемпіричному рівні, не витримують перевірки саме в царині практики, де наукова теорія перестає бути «чистою», вступаючи у взаємодію з об'єктивною реальністю (а як наслідок – і з іншими науковими областями).

Для розрізнення засобів верифікації знання в різних науках важливо також вказати на особливості теорій та вивести найбільш загальні критерії, які, на нашу думку, можуть стати основою для подібної класифікації. По-перше, якщо брати до уваги існуючі теорії, їх слід розділити на дві групи. Першою є чимала група теорій на основі проінтерпретованих фактів та законів об'єктивної реальності, яка, як зазначалось вище, зазнає змін лише в характері опису явища – його узагальненні та абстрагуванні, або навпаки – в розширенні опису феномену внаслідок збільшення масиву знання з даного питання. Це, в першу чергу – царина хімії, фізики, космології та, почасти, математики. Властивості елементів, фізичні та хімічні закони та сталі, а також виведені абстрактні закони математики та логіки, які є дійсними при будь-яких численнях та операціях, не підлягають будь-яким змінам через людську практику. Маніпулювання фізичними частинками та хімічними елементами, притаманне людській практиці, в будь-якому випадку підпорядковує саму практику певним «правилам», які не дають науці порушувати ці закони (на незнанні чого, нажаль, спекулюють представники псевдонауки, які іноді ці закони «порушують»). Такі теорії представляють майже повністю замкнений на фізичних законах та фактах тип знання, і розвиток цих теорій детерміновано видобутком нових знань про властивості цих законів та появою нових фактів.

Другий тип можна охарактеризувати як теорії із гранично допустимим рівнем пояснювальних властивостей. Під ними слід розуміти теорії або окрему сукупність фактів (ще не оформлену в теорію), які в даний конкретний момент претендують на можливість побудови на їх основі інших гіпотез та теорій (або

ж, якщо це лише наукові факти, нової окремої теорії), але при цьому підлягають загрозі спростування при виникненні певних виключень, які ніяким чином не можна вписати у нову теорію і які, як наслідок, руйнують похідні від неї дослідження. В першу чергу, до цього виду слід віднести велику кількість досліджень гуманітарних наук, а також, власне, певні математичні дослідження (як-от сама теорема Геделя та дослідження Б. Рассела й А. Уайхеда у *Principia Mathematica*). Загальний вигляд цих теорій наступний: «Якщо A і B , то C і E », де C і E – нові теорії, побудовані на основі теорій A і B , які вважаються істинними. Але: «Якщо X , то не- A , і якщо не- A і B , то не- C і не- E . X , отже не- A , отже не- C і не- E », де X являє собою виключення, яке ставить під сумнів початкову теорію, на основі якої було побудовано нові теорії, що певний час (до появи X) використовувались в конкретній науці (або в декількох науках). В рамках цих двох груп власне і можливе створення різних критеріїв верифікації, які будуть відмінні за рівнем допустимості суб'єктивного фактору в дослідженні, вимогами до здобутку наукових фактів та практичного застосування теорії, вимогами підтвердження адекватності теорії та визначенням евристичного потенціалу конкретної теорії.

Наукове знання є цілісною системою та одночасно динамічною (структурно-процесуальною), колективно-творимою та індивідуалістично-емерджентною, натуралізованою (біоепістемологічною) та соціалізованою (соціоепістемологічною), діяльнісною, мінливою та самореферентною. Діалектичний характер запропонованої нами верифікації в першу чергу детермінований цими особливостями самого наукового знання, методами його здобуття в конкретних науках, які не можна звести, окрім загальних рис наукового знання, до формальної системи. Вироблення нових критеріїв верифікації має відбуватись не лише на основі концепцій теорії пізнання в її загальному вигляді, але має включати ретельне переосмислення філософії природознавства, філософії математики та філософії гуманітарних наук, а також самого розуміння процесу взаємодії людини з навколишнім світом. Синтез філософських досліджень окремих наук чи суміжних областей знання

дає змогу виділити фактичні спільні риси та виявити відмінності, які не можна формалізувати та яких не можна певним чином позбутися – їх можна лише сприйняти та намагатись всіляко діяти з їх урахуванням, базуючи на цих суперечливостях нову теорію верифікації. Людина існує в продуктах своєї практики та в цій практиці відтворює сама себе – практика є одним з засобів гомеостазу таких складних систем, як суспільство та індивід. Одночасно з цим, середовище не завжди підпорядковується людській практиці та змінює саму людину й засоби її діяльності. Всі ці фактори слід враховувати при осмисленні процесів пізнання в конкретних наукових дисциплінах та, звичайно ж, при спробах створити теорію верифікації знань, які в них здобуваються.

Така теорія верифікації вимагає специфічної класифікації рівнів побудови наукової теорії, виділення властивостей наукового факту, класифікації теоретичного знання. На відміну від підходів постпозитивістів, запропонована верифікація чималу увагу приділяє критерію практики як засобу верифікації наукової теорії, яка на до-практичних рівнях може і не вдовольняти певним формальним критеріям (але якщо ми приходимо до необхідного результату спотвореним шляхом, – фальсифікуючи факти, спотворюючи адекватний світогляд чи просто досягаючи результату випадково – наукове твердження чи винахід не витримує верифікації, бо такого роду «істинне» твердження може призвести до тих чи інших негативних наслідків, або просто виявитись хибним при повторній перевірці). У важливому питанні демаркації наукового знання та псевдонаукового, діалектичний підхід вказує на необхідність та невідворотність формування не одного критерію верифікації (окрім загальних абстрактних положень, які формуються виходячи з вимог до наукового знання), а декількох, при цьому – принципово кінцевої кількості, критеріїв такого розрізнення, формування яких має проходити в рамках конкретної наукової дисципліни (а також її філософських засад та практичного застосування) або області досліджень, яка включає декілька дисциплін. Окрім цього, запропонований підхід дає можливість заглиблення в проблематику феномену псевдонауки не лише на внутрішньому рівні власне наукового співтовариства чи визначенні

гносеологічних засад аргументації псевдонаукових форм знання, але уможлиблює також краще розуміння онтологічних засад псевдонауки, тобто визначення форм та проявів буття даного феномену, а також визначення аксіологічних і соціоепістемологічних засад, тобто передумов виникнення псевдонауки, які формуються в суспільстві поза академічним середовищем. І цей останній аспект вкотре підкреслює діалектичну сутність наукового знання, яка відноситься вже не до процесу взаємодії людини та світу. Йдеться суто про «сторону» суб'єкта, про поєднання у суб'єкті пізнання суперечливих начал внутрішнього (академічного) та зовнішнього (загальнолюдського), які синтезуються в особистості вченого.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 2

В ході дослідження було встановлено, що епістемологічна та логіко-методологічна аргументація та легітимація псевдонаукових форм знання має свій початок в релятивістській епістемології. Під даним напрямом епістемології, в рамках даного дослідження, слід розуміти чисельну кількість напрямків (чи їх елементів): радикальний конструктивізм (Г.Рот, Е.фон Глазерсфельд), соціальний конструктивізм (Т.Бергман, П.Лукман), деякі з представниць феміністської епістемології (А.Дебласіо, Е.Келлер, С.Хардінг, Д.Хереуей), лівий деконструктивізм (Ф.Джеймісон), сильна програма у соціології науки (Д.Блур, Б.Барнс), історична епістемологія Дж.Коллінгвуда, а також деякі з представників постмодернізму в епістемології (П.Вірілію, І.Берлін, М.Джонсон, Дж.Капуто, Г.Медісон, Р.Рорті). Релятивістська епістемологія на рівні логіки, методології та онтології науки прирівнює наукове знання до інших типів знання та до віри, таких як релігія, міфологія чи буденне знання, допускаючи правомірність (легітимність) довільної інтерпретації наукових істин. Наслідком цього стає егалітаризація на аксіологічному рівні наукових ідей (які фактично є особливого роду типом істин) до релігійних одкровень (які мають власну логіку та систему функціонування) чи суджень, істинність яких базується на вірі чи власному бажанні продуцента цих суджень (а не на доказах, як наукові судження).

Іншим наслідком епістемологічної релятивізації стає деоб'єктивація – методологічна елімінація об'єкта дослідження не за рахунок елімінації бінарної опозиції «суб'єкт – об'єкт» (що має місце у сучасній науці), але за рахунок абсолютизації суб'єкта, актора, агента. Подібного роду радикальний поворот у бік суб'єкта фактично легітимізує право на необмежену кількість інтерпретацій наукових фактів, навіть якщо ці факти мають однозначне трактування, будучи явищами чи процесами, які спостерігаються в природі. Найбільш радикальним прикладом подібного є методологічна «текстуалізація» реальності – сприйняття світу як «тексту, який слід прочитати та якому можна надати безліч

інтерпретацій». Фактично, подібна абсолютизація суб'єкта є реакцією на кризу модернізму, яка стала наслідком трагічних подій XX століття, які фактично призвели до кризи раціоналізму, дегуманізації людського життя, деперсоналізації індивіда та до усвідомлення утопічності проголошуваних модерном проєктів. З іншого ж, такого типу реакція на цю кризу та виклики сучасності привела епістемологію, а разом з нею – логіку, методологію та філософію науки до стану епістемологічної складності. Одним же з наслідків цієї складності (як методологічна спроба її подолання) стало заперечення нормативів у науковому пізнанні та необмежений плюралізм відносно наукової методології та вимог до наукових істин (та наукового пізнання). Подібна реакція, нажаль, стає передумовою легітимації суджень, які, власне, являють собою перетворені форми наукового знання – псевдонауку. І якщо остання не намагається віднайти чи отримати своє філософське обґрунтування, сама епістемологія, яка виправдовує необмежений плюралізм, уможлиблює адекватне сприйняття таких перетворених форм знання, породжуючи існування хибних картин світу, які мають сприйматись «на рівні» із науковими, навіть якщо у них намагаються фундаментально заперечити адекватно доведені наукові істини шляхом соліпсистського відкидання. Саме це й відбувається у релятивістській епістемології.

Релятивізм неодноразово проголошувався «причиною» виникнення псевдонауки в сучасному світі, проте автори таких заяв не досліджували детально конкретні властивості даного підходу в епістемології, які, власне, легітимізують псевдонауку. Іншими словами, не дивлячись на те, що релятивізм вважали причиною появи псевдонауки, сам релятивізм у контексті його зв'язку із перетвореними формами наукового знання фактично не досліджувався. Окрім того, авторами таких заяв релятивізм проголошувався причиною «в цілому», без демаркації релятивізму культурного та епістемологічного. На нашу ж думку, обґрунтування псевдонауки тут є лише епістемологічним. Було встановлено, що деякі риси релятивістської епістемології мають безпосередній зв'язок із псевдонауковим знанням, ще раз

підкреслюючи свого роду спадковість рис даного підходу та перетворених форм науки. До них можна віднести: заперечення сенсу, зловживання та жонглювання спеціальними науковими термінами, розмиття меж між раціональним та ірраціональним, знецінення наукового дискурсу, а також «синдром Хлодвіга» та «піфагорійський синдром» (необґрунтовані претензії на революційність та необґрунтоване перенесення атрибутів теорії на об'єктивну реальність). На нашу думку, саме ці особливості релятивізму являють собою методологічне та логіко-епістемологічне обґрунтування псевдонаукових теорій у сучасному світі.

Втім, подібного роду аналіз ніяк не допомагає вирішенню проблеми пошуку методу верифікації наукових теорій та їх демаркації. Проблема полягає в тому, що релятивістська епістемологія є одним з крайніх полюсів, в той час, як іншим полюсом є догматизм та формалізм неопозитивістських та постпозитивістських засобів верифікації наукових теорій. Обидва підходи не справляються з завданням, через те, що релятивізм розглядає знання лише як процес, а формалістські підходи – лише як феномен, у той час, як суперечливий характер наукового знання вимагає одночасного врахування цих двох властивостей науки, а відтак – руху «посередині» між такого роду крайнощами. Виходячи з цього, очевидно, що верифікація наукового знання як принцип має бути не менш загальною, ніж, наприклад, методи наукових досліджень, при цьому маючи особливі риси у кожній з галузей, де її буде застосовано. Така теорія верифікації має бути, по-перше, принципово не-уніфікованою, тобто мати потенціал змінювати існуючі критерії; по-друге, принципово відкритою, тобто бути здатною виключати деякі з вимог чи включати нові, при цьому не перебудовуючись кардинально, а лише коригуючись; по-третє, теорія має бути принципово скінченною – існуючих критеріїв може бути чимало, але вони не мають бути індивідуалізованими та суб'єктивними, оскільки, як це було проілюстровано у кризі неопозитивізму, нескінченність критеріїв привела б до позиції «у кожного своя наукова мова», що знову призвело б нас до концептуального та методологічного плюралізму. Окрім того, дані критерії

мають виконуватись на трьох рівнях: дорефлексивному, аналітично-синтетичному та практичному, що полегшило б процес верифікації теорії завдяки тому, що далеко не кожна теорія вимагає перевірки на всіх трьох рівнях: деякі теорії можна відкинути ще на дорефлексивному рівні, якщо стає очевидним їх суперечливість із науковою картиною світу, деякі ж не вимагатимуть використання теорій для доведення їх хибності – достатнім буде їх аналіз (герменевтичний або ж проведення незалежного експерименту). Практика ж є вирішальним критерієм в аналізі наукового знання – використання наукових теорій та фактів у інших типах людської діяльності та продуктивність практичного використання теоретичного знання в побудові подальших наукових теорій – таким має бути критерій, який уможлиблює підтвердження адекватності знання з точки зору науки. Загальні принципи нового підходу до верифікації наукового знання, виходячи з цього, мають базуватись на діяльнісному підході (який враховує саме практичний аспект науки) та на методологічних засадах енактивізму як теорії пізнання, яка враховує складний системний та ієрархізований характер взаємодії компонентів пізнання (суб'єкт, об'єкт, інструментарій, методологія, предмет, середовище тощо) та взаємозалежність компонентів, які включено у процес наукового пізнання. На нашу думку, на цих загальних засадах і можлива буде побудова нового методологічного підходу до верифікації наукового знання із уникненням як формалізму, так і радикального та необґрунтованого плюралізму, без втрати адекватності результатів верифікації.

РОЗДІЛ 3. ЦІННІСНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ФАКТОРИ ПСЕВДОНАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У розділі виявлено особливості здорового глузду та буденної свідомості, які дають псевдовченому змогу формувати стратегії впливу на пересічну людину. Оглянуто засоби протидії псевдонауковій діяльності, як в рамках наукового співтовариства, так і на рівні державних інститутів. Досліджено соціальні та ціннісні фактори сучасного суспільства, які можуть призвести вченого до занять псевдонаукою, впливаючи на його світогляд, орієнтири його діяльності, а також на ідеали, норми та цілі науки в цілому. Розділ також включає в себе практичне підтвердження основних положень дисертації, в основі якого лежить соціологічне дослідження, а саме – метод експертної оцінки точки зору представників вітчизняної освіти та науки щодо досліджуваної проблеми.

3.1. Стратегії впливу псевдонаукових практик на суспільство, їх наслідки та протидія псевдонауці

У монографії П.Шавельова «Етика та психологія науки» підкреслюється відмінність намагань займатись псевдонаукою від, наприклад, бажання займатись мистецтвом: «...До науки бажає примазатися куди більше народу, ніж, наприклад, до мистецтва чи ж до бізнесу. Без голосу та слуху не отримати консерваторської освіти; без початкового капіталу не завести власної справи. Куди легше уявляти себе вченим. Не випадково доволі багато осіб, від науки далеких, у вільний час займаються якимось «дослідженнями», пишуть якісь «труди», сподіваючись, що ті одного чудового дня їх прославлять. Звідси ж повальний інтерес публіки до так званої паранауки. Вона дозволяє замінити талант та щоденний труд ілюзією знання (чи то про «екстрасенсорні феномени», чи то про «відкриття» «доктором» Мулдашовим «циклопів з трьома очима», які ховаються десь у горах Тибету...). Найгіршим для науки та суспільства є те, що більшість псевдовчених мають справжні вчені ступені, які вони просто купили чи іншим шляхом витягнули у своїх недобросовісних,

корисливих чи надто конформних колег» [195, с. 4]. Акцент на тому, що деяка частина людей не відрізняє науку як тип людської діяльності від ринкової справи і намагається діяти в науці як на ринку праці, створюючи лише продукт, який можна продати безвідносно до його наукової новизни чи взагалі науковості як такої, є влучною приміткою. Ілюзія знання може відкрити шлях до широкої аудиторії, що дає високий рівень продаж власної літератури, можливість заснування тренінгів, відомість в ЗМІ та чималі гонорари у той час, як велика частина справді перспективних науковців залишається невідомою. Суть цієї проблеми не в заздрості до псевдовчених чи подібних факторах, а в негативному впливі бізнесменів від науки на суспільство. Це питання веде нас до необхідності розгляду такої проблеми, як взаємодія псевдонауки зі здоровим глуздом, яка сутнісно являє вплив псевдовчених (які говорять від імені науки) на суспільство в цілому, на людей поза науковим співтовариством.

Одним з найбільш фундаментальних типів позанаукового знання є здоровий глузд (який ще називають «буденною свідомістю»). Під ним слід розуміти стихійно та історично складену сукупність знань, поглядів, уявлень про навколишній світ, зв'язок природи та людини а також про людську моральну регуляцію, естетичну оцінку реальності та ціннісне відношення до людини та природи. На відміну від наукового знання, здоровий глузд не являє собою систематизовану структуру, він не має теоретичного апарату чи виокремленого дискурсу, а часто – і цілісного світогляду, - радше йому близький фольклорний та міфологічний характер. Іншими словами, при зовнішній впорядкованості, в ньому існуватимуть факти, які взаємно виключають одне одного.

Судження здорового глузду відрізняються від наукових чи літературних. Існують події, в яких людина не може змусити себе сумніватися, наприклад, те, що Сонце обов'язково зійде завтра. Хоча сумніви щодо цього існують в скептицизмі Д.Юма чи в астрофізичних прогнозах, у яких вираховується приблизна дата згасання Сонця (тобто у філософському та астрофізичному знанні). Однак, у судженнях здорового глузду, сумніву щодо сходу Сонця «на

наступний день» не виникає. Нетрадиційні методи застосування трав для лікування, які не знайшли підтвердження у медичних дослідженнях, також складені стихійно, будучи успадкованими від попередніх поколінь. Основною рисою цих двох випадків є те, що вони базуються на стихійно-емпіричному, одиничному, несистемному досвіді використання методів чи бачення явищ. Навіть якщо метод лікування є недієвим, або якщо він не залежить від одного з вихідних параметрів (наприклад, незалежність ефективності лікування від повного Місяця чи «примовлянь»), у цілісному вигляді рецепту конкретного «народного засобу» дані параметри завжди зберігаються. Це пов'язано із особливостями буденного знання – стихійно складене судження зберігається в цілісному вигляді, а значимість усіх вказаних елементів не перевіряється на правдивість, а якщо і перевіряється – при недієвості все одно не відкидається. Таким чином, прикмета, що чорний кіт приносить нещастя, яка може бути відкинута емпіричною перевіркою (від власного життєвого досвіду до соціологічних досліджень), на рівні здорового глузду все одно залишається. З наведених прикладів не впливає той факт, що здоровий глузд обов'язково має в собі забобони та пересуди – йдеться про те, що обидва феномени потенційно притаманні саме йому (а не, наприклад, науковому світогляду).

На рівні повсякденної практики, здоровий глузд починає складатися ще в ранньому дитинстві не у вигляді знання, а як звичка до реакцій, отриманих шляхом суб'єктивного досвіду (дотик, нюх, орієнтація у тривимірному просторі, «стадія дзеркала», сприйняття світла, темряви, болю тощо). Ці стимули та реакції навколишньої реальності та на неї змушують ще несвідомий людський організм підлаштовувати свою взаємодію з нею певним чином. Після цього, як зазначає Б.Рассел: «Коли ми починаємо мислити, з'ясовується, що ми вже маємо величезну кількість звичок, які можна назвати «анімальними висновками». Ці звички являють собою те, що ми діємо в присутності А більш менш однаково, як ми діяли б у присутності В, і ці звички є результатом зв'язку А і В, який мав місце в нашому минулому досвіді. Ці звички, коли ми починаємо усвідомлювати їх, стають причиною вірувань типу: «А завжди (чи

як правило) супроводжується В». ... Інша, донаукова віра, яка зберігається і в науці, є вірою в такі більш менш постійні об'єкти, як люди та речі» [145, с. 210]. Але формування здорового глузду залежить не стільки від нашого досвіду взаємодії з навколишнім світом та спостереженням його явищ, скільки від повсякденного досвіду взаємодії з суспільством, у якому ми живемо, а також від стихійно складеного досвіду поколінь наших попередників, який ми засвоюємо в процесі присвоєння загальнолюдської культури. Власне, минулий досвід та особливості суб'єктивності мають також і негативний вплив на взаємини здорового глузду та науки, або ж здорового глузду та цілісного й послідовного світогляду, і навпаки – ці особливості можуть створювати умови взаємодії здорового глузду із псевдонаукою із «позитивним» результатом для останньої. До факторів формування суб'єктивності слід віднести освіту, походження, віросповідання та морально-етичні принципи особистості. Саме вони складають основи того, що можна називати буденною свідомістю та буденним знанням та визначають поведінку особистості в суспільстві. І саме на рівні здорового глузду можна часто спостерігати еклектично сформованого за світоглядом суб'єкта. У його картині світу, наприклад, може поєднуватись віра у реінкарнацію, християнського бога (та святкування християнських свят разом із язичницькими) та в НЛО. Власне релігійна позиція такої людини є поверховою та суперечливою відносно конкретного релігійного світосприйняття, а безумовна віра в НЛО (базована не на власному досвіді, а на оповідках родичів та знайомих, літературі чи телепередачах) виключатиме здоровий скептицизм щодо існування «братів за розумом». Як наслідок, ставлення індивіда до уфології, ведичної науки чи «християнської фізики» буде більш некритичним чи суцільно позитивним. Автори певного типу псевдонаукових теорій та квазінаукової міфотворчості (наприклад, уфології, криптозоології, нетрадиційної медицини, християнської науки, діанетики, ведичного креаціонізму тощо) орієнтуватимуть свої судження саме на даного роду аудиторію радше ніж на наукову спільноту: знаючи, що існує певна кількість людей, світосприйняття яких включає в себе довіру до певних

маргінальних (з точки зору науки) суджень та завідомо розуміючи хибність цих суджень, імітатор науки задля власної вигоди (матеріальної чи моральної) підлаштовуватиме формат своїх деформованих ідей під еклектичну свідомість цієї групи людей. Наприклад, винахідник «нового лікарського препарату» в парамедицині може спиратись саме на авторитетність та «перевіреність часом» складових препарату, тобто на те, що вже на слуху в людини з самого дитинства. Апеляція до «народних методів» широкої відомості підвищує успішність продажу такого нового препарату без врахування його ефективності та можливих побічних ефектів. Таким же чином, народний метод замінюється на «давню китайську методику»: людина може не знати сутності цієї методики (її може взагалі не існувати), але перевіреність часом на рівні здорового глузду завжди викликає відчуття більшої надійності.

При презентації препарату на ринку, псевдолікар також схильний до маніпуляції даними випробувань препарату, якщо вони взагалі проводились: ігнорується протокол медичинських випробувань; не дотримується принцип рандомізації; поєднуються у графіки дані, які не мають між собою ніякого зв'язку; «невтішні дані» видаляються; ігноруються учасники експерименту, які вибувають з нього; дослідження перериваються достроково, якщо починає з'являтися «невтішний результат»; маніпулювання часто проводиться навіть із датами початку та закінчення експерименту. Алгоритм роботи подібних представників «альтернативної медицини», окрім цього, може включати в себе не лише використання плацебо-лікування (використання завідомо недієвих препаратів), але й плацебо-діагнози, плацебо-пояснення та, як результат – видимість змін. Для цього такими «лікарями» використовуються бездоказові, фантастичні твердження щодо захворювань, діагностування «заклять чорних магів» у пацієнта, вигадані енергії, хибні діагнози, які мають місце лише в твердженнях самого представника «альтернативної медицини». Окрім апеляції до авторитету, псевдовчений може спиратись на «ексклюзивність» пропонованих ним послуг: відкриті ним курси можуть бути «вперше представлені на території країни», бути «єдиним філіалом закордонної

компанії»; він також може бути «єдиним продавцем нових препаратів». У цьому випадку акцент робиться на ту частину представників суспільства, які мають недовіру до «традиційних методів» та перебувають у пошуках нових ефективних методик (як показує ряд опитувань [41], чи не єдиною суттєвою причиною звернення до нетрадиційної медицини є розчарування людини в традиційних методах лікування). При правильній подачі «товару», вони споживають сумнівні послуги, запропоновані псевдовченим як ексклюзивні. Так, наприклад, діяльність конспіролога та криптоісторика В.Жданова здатна призвести до каліцтва людини не лише на ментальному рівні, але й на фізичному. По-перше, компанія В.Жданова здійснює продаж «нових та ексклюзивних» ліків від різних невиліковних або просто незворотних хвороб чи процесів поступового погіршення здоров'я (наприклад, пізні стадії раку та погіршення зору). Після аналізу цих ліків медичними експертами було виявлено, що ці «нові препарати» є ні чим іншим, як певними ветеринарними препаратами, які використовуються для лікування незначних фізіологічних проблем та певних хвороб у коней та собак [93; 162]. Поза усяким сумнівом, вплив подібних «ліків» на організм людини є негативним. Іншим типом шахрайства є безпосередня практика, курси Жданова з відновлення зору. З цими семінарами шахрай від науки їздить по країнам СНД, збираючи чималі гроші з відвідувачів, але, як було проаналізовано медичними експертами, а в деяких випадках було виявлено самими відвідувачами семінарів, вправи на покращення зору виявились примітивною гімнастикою для зору, посібники з якої існують вже не перше десятиліття і займатись якою для покращення зору слід займатись вже не з тими проблемами, які мала переважна кількість відвідувачів цих семінарів (принаймні, користі для цих людей вона вже принести вже б не змогла). А в сукупності із «препаратами» В.Жданова, заняття призводили скоріше до погіршення зору, аніж до покращення. Покарання за свої дії цей бізнесмен не отримав, не зважаючи на критику (медійну та наукову) та наявність матеріальних доказів та свідків протиправної діяльності Жданова. Окремого розгляду потребують його сумно відома антиалкогольна кампанія, у

якій «в науковій формі» «доводилось», що спирт є «фекаліями бактерій» тощо. Звичайно, боротьба з пияцтвом і антиалкогольна кампанія в цілому є благом ділом, але у тому вигляді, у якому тверезий спосіб життя подається В.Ждановим та його послідовниками, вона може лише викликати відторгнення у потенційних послідовників здорового способу життя.

Здоровий глузд, окрім цього, більш некритично сприймає чуттєві дані. Навіть доросла людина, яка має в минулому досвіді, наприклад, складену довіру до конкретної людини (конкретного вченого), яка демонструвала свої реальні досягнення, нездатна (за відсутності наукової компетенції) помітити, що в одному з випадків, побачене ним є ілюзією (а лабораторне середовище, де демонструються результати – підлаштованим для створення необхідного враження). Більш конкретизованим прикладом цього є презентація вічного двигуна відомим вченим для представників ЗМІ. В цьому випадку, містифікацію можуть складати два фактори – феномен ефекту Матфея (авторитетність вченого та, як наслідок, досвід сприйняття його досліджень як безумовно правдивих) та підхід журналістів, який включає некритичне сприйняття представленого винаходу, через відсутність компетенції не маючи можливості викрити шахрайство. Втім, можна стверджувати, що саме взаємодія ЗМІ та представників псевдонауки (для ЗМІ – сенсація, для псевдовченого – розповсюдження його теорій, відомість та потенційна матеріальна вигода) є одним із факторів широкого розповсюдження псевдонаукових теорій у суспільстві. ЗМІ з їхньою потребою в сенсації радше потребують інтерв'ю із винахідником двигуна з ККД 100% чи з «очевидцем» зустрічі з прибульцями та «мисливцем» на снігову людину, ніж із логіком, який побудував нову систему можливих світів; остання має практичне застосування в науці, але новини у логіці не є «сенсаційною новиною» для ЗМІ, на відміну від історій про снігову людину.

Почасти, це є виною і самих вчених, які, працюючи над незавершеним ще проектом, слушно намагаються не давати пустих обіцянок чи перебільшувати результат своїх досліджень. Журналісти десятками чатували А.Ейнштейна під

час його роботи над «теорією всього», проте він помер, так і не закінчивши її та не сказавши пустих слів до преси щодо подробиць свого задуму. І навпаки, роздратований вчений, який міг випадково сказати на прес-конференції, що через двадцять років природа часу стане більш зрозумілою, міг би цим призвести до заголовків у ЗМІ на кшталт: «Машину часу буде створено вже через двадцять років». Наукові припущення можуть видаватися ЗМІ за саме відкриття. Формулювання вченого «На даний момент ми можемо зробити припущення, що...» перетворюється у ЗМІ на «Вченими було доведено, що...». Коли виявляється, що все ж таки було висловлено припущення, а не констатовано факт, вчених, коли вони спростовують газетні чутки, можуть навіть намагатись виставити неблагонадійними. У телевізійних передачах та інтерв'ю слова вчених інтерпретуються довільним чином, їм надається довільний сенс, який робить їх судження більш сенсаційними та «рейтинговими». Як наслідок, подібна тенденція приводить до взаємного відчуження наукової спільноти та суспільства, котре здатне сприймати наукові відкриття в першу чергу саме через виклад передач, газетних статей та Інтернет-повідомлень, а не зі складних для не-спеціалістів першоджерел. Дану проблему докладно розглянуто на численних прикладах у роботі британського лікаря-епідеміолога та борця із псевдонаукою Б.Голдакра «Обман у науці». Відчуження ж, яке виникає між науковою спільнотою та суспільством, намагаються подолати популяризатори науки.

Такі вчені, як Р.Докінз, С.Капиця, Е.Кругляков, М.Каку, Л.Млодінов, Р.Пенроуз, Я.Перельман, Р.Фейнман, С.Хокінг [60; 137; 138; 81; 82; 187], присвячують себе роз'ясненню на спрощеній (із використанням буденних аналогій та з відсутністю складних формул) та живій мові надскладних наукових теорій (таких, як теорія струн, еволюція, інфляційний Всесвіт, чорні діри, теорії простору-часу тощо). Проблема популяризації науки полягає, по-перше, у відносно малій кількості самих популяризаторів, оскільки далеко не кожний математик, астроном чи фізик здатен простою мовою та без ускладнень викласти природничо-науковий матеріал для широкого загалу читачів. По-

друге, авторський виклад наукових теорій у доступній формі не застрахований від суб'єктивізму, в даному випадку – від довільного трактування вченим теорії чи від свого роду трансформації матеріалу через призму власного розуміння. Наслідком цього стає хибне сприйняття наукової теорії читачем. По-третє, ряд важливих теорій, з одного боку, не може тематично зацікавити широку аудиторію (важливість спору наукових шкіл в сучасній фізиці, наприклад, складно до пересічного читача окрім твердження, що така дискусія є важливою), з іншого – самі науковці можуть бути не зацікавлені в популяризації наукових знань та подоланні відчуження. Не менш важливою проблемою є відсутність скептицизму в ЗМІ, наприклад, у редакції певного телеканалу, при доборі та показі науково-популярних передач. Це означає, що адекватна науково-популярна передача може показуватись одночасно та на рівних із, наприклад, криптоісторичною (одна з широко розповсюджених тем для спекуляцій – Велика Вітчизняна війна) чи уфологічною. Внаслідок цього, з точки зору здорового глузду, адекватні наукові теорії вульгаризуються та зрівнюються в правах із перетвореними формами наукового знання (звичайно, мова йде про той тип глядачів, який некритично сприймає як наукові, так і псевдонаукові передачі). Авторами подібних програм можуть бути не лише спеціально запрошені шарлатани, а й працівники каналів – в будь-якому випадку це будуть люди, які не мають жодного зв'язку із наукою (так, наприклад, на вітчизняному каналі СТБ, поряд із науково-популярними програмами має місце езотеричне шоу «Битва екстрасенсів», а російський канал Ren-TV подає гіпотези про НЛО та Атлантиду як науково доведені факти, запрошуючи в якості експертів вітчизняних та іноземних псевдовчених). Матеріали, які публікуються у ЗМІ, на свій кшталт критикуючи наукові проблеми, часто спотворюють їх зміст, що й було влучно помічено Б.Голдакром: «Журналісти звикли критично сприймати те, що вони чують на прес-конференціях від прес-аташе, політиків, піар-діячів, продавців, лоббістів, знаменитостей, та творців чуток, і в цілому вони демонструють в цьому відношенні здоровий природний скептицизм: однак у випадку з наукою в них

немає здатностей критичної оцінки наукових доказів. В кращому випадку свідчення експертів буде проаналізовано лише з точки зору того, ким є ці експерти та на кого вони працюють» [41, с. 318]. Як наслідок, «критика науки» у ЗМІ набирає суб'єктивного характеру та є некомпетентною. Експерти, які працюють на сенсаційність, а не на адекватність, у своїх коментарях можуть критикувати роботу БАК з позицій наукової фантастики (що мало місце в одній з передач РЕН-ТВ), і автори програми не мали критичної точки зору щодо сутності наданої їм «аргументації» та не мали фактичного розуміння принципів роботи БАК.

Псевдонаука «вміло» долає перешкоди, які зустрічає наука при взаємодії з широкою аудиторією, а стратегія побудови теорії чи представлення «винаходу» у псевдонауці є майже повністю протилежною науці. По-перше, псевдонаукова теорія носить характер сенсаційності та ексклюзивності. На відміну від науковця, псевдовчений намагається привернути увагу ЗМІ, викликати медійний та суспільний резонанс. Якщо суб'єкт псевдонаукової практики одразу орієнтується на буденну свідомість, його винаходи та теорії будуть коливатись від машин часу та знахідок із Атлантиди, до «обраності» глядачів, яким може бути адресовано «сюжет» (чи апеляції до культурних особливостей аудиторії). По-друге, в залежності від аудиторії, з якою «працює» імітатор науки, ним створюється соціальний фон власного походження: це може бути ряд наукових ступенів неіснуючих академій або «чаклунство в п'ятому коліні». Велика кількість наукових звань чи приналежність до славетної традиції (в даному випадку знову має місце надійність через «перевіреність часом» для здорового глузду) викликає в пересічного глядача більшу довіру. По-третє, якщо наукову теорію буває складно, а то й неможливо викласти без спеціальних термінів, мова псевдонауки оминає цю проблему (якщо псевдонаукова теорія навпаки не направлена на повне нерозуміння того, про що в ній йдеться, що трапляється при намаганнях інтегруватись в наукову спільноту чи знайти спонсора сумнівних досліджень). Мова псевдонауки являє собою квазімову, через що теорія в ній не підпорядковується ані фактам, ані

логіці, отже самі судження даної теорії легко підлаштовуються під будь-яку аудиторію. Якщо суб'єкт псевдонаукової діяльності намагається знайти інвестора власних сумнівних досліджень, мова теорії, для введення в оману нефахівця, справді може бути туманною. Але результат дослідження при цьому подаватиметься як революційний та здатний принести певний прибуток. Тобто, в цьому випадку, якщо потенційний суб'єкт фінансування потребує результату, йому пропонується діяльність, яка призведе до цього результату; сам же суб'єкт фінансування не розуміє сутності діяльності, сприймаючи її лише як пряму причину обіцяного результату через видимість компетенції псевдовченого, хоча насправді, діяльність в даному випадку не призначена для розуміння ані потенційним інвестором, ані навіть спеціалістом. Подібним чином псевдонаукові судження вуалюються при намаганні суб'єкта інтегруватися в наукову спільноту чи отримати грошову вигоду від потенційного спонсора. Для широкої аудиторії та ЗМІ, ця ж сама теорія без будь-яких проблем спрощується та підлаштовується до рівня мови та «фактологічного матеріалу» наукової фантастики: цікавість, сенсаційність, виключність, нечувані для науки результати. Здоровий глузд, не маючи можливості зустріти у ЗМІ спростування даної теорії (яке можна зустріти власне в науці), сприймає її адекватно. Зрозуміла та, на перший погляд, «несуперечлива», навіть заспокійлива для здорового глузду псевдонаукова теорія (винайдення вічного двигуна чи «встановлення» залежності подій в житті людини від її настрою та думок) витісняє складну для розуміння та менш «оптимістичну» наукову теорію і перспективи, які з неї випливають. На таких «райдужних перспективах» спекулює поширена у Великобританії дієтологія. Шахраїв від дієтології, котрі всіляко популяризуються у ЗМІ та ігноруються урядом, стало настільки багато, що суть реальної дієтології починає навпаки втрачатися, а дієтологів як вчених часто не відрізняють від дієтологів, які виступають по телебаченню, розповідаючи про все більш «оригінальні» та дорогі рецепти, які включають як ряд екстравагантних продуктів, так і дорогі ліки-«пустишки», які пропагуються псевдодієтологами.

Розглядаючи проблему відносин псевдонауки та буденної свідомості, не можна також не виділити проблему шахрайства у технічних науках та особливість зв'язку технологій із пересічним індивідом. Технології пов'язані безпосередньо з обслуговуванням усіх сфер життєдіяльності людини, через що вплив буденної свідомості на формування технічних наук набагато більший, ніж на гуманітарні чи суто природничі науки. З одного боку, попит у суспільстві стимулює розвиток технологій, які покращують людське життя (від побутових пристроїв до громадського транспорту), з іншого ж – саме існування сучасної людини вже неможливо уявити без функціонування технічних приладів та процесів. Сучасна людина вже нездатна вижити без технологій, а її суб'єктивність вмережена у ряд різного роду інформаційних та технологічних процесів: електронні рахунки в банку, акаунти в соціальних мережах, випадкові фото індивіда на надсучасних камерах спостереження різних установ, внесення людини в різні електронні реєстри та бази паспортних даних. Без них людина в сучасному суспільстві вже нездатна вижити. Одночасно з цим, розвиток технічних наук підпорядкований саме обслуговуванню індивідів, полегшенню умов їх існування, а іноді – навпаки, засобам підвищення контролю над особистостями з боку державного апарату та деяких приватних компаній над своїми клієнтами, або навіть одних держав над іншими (якщо мова йде про військові технології). В цій взаємній залежності стихійно формуються певні норми та правила роботи з технічними приладами, засоби маніпулювання інформацією та матеріалами, правила особливої поведінки в технічно спеціалізованих місцях та заборони певних дій, здатних призвести до псування приладів чи травмування людей. Цю сукупність Г.Башляр називає «технознанням» [13]. Прикладами такого роду технознання є вміння користуватись Інтернетом, смартфоном та комп'ютером на рівні «користувача», водіння автомобіля, використання приладів домашнього побуту, знання правил дорожнього руху та поведінки на таких об'єктах, як будівельний майданчик. Розглядати як буденне такого роду знання слід через його поверховий рівень.

Коли при експлуатації пристрою виникає проблема, користувач частіше за все нездатен власноруч провести його ремонт та потребує допомоги спеціаліста. Окрім того, простий споживач технічної продукції погано пристосовується до кардинальних змін параметрів експлуатації нових моделей вже відомих йому пристроїв. Подібна непристосованість призводить до прискореного псування техніки чи навіть несе загрозу життю людини. Така непристосованість, наприклад, відбувалась при переході з домашніх телефонів на мобільні; наразі це відбувається при зміні власником авто на паливі на електромобіль. В майбутньому схожу проблему для пересічного споживача може скласти перехід на квантові комп'ютери, який прогнозується у 2020-ті роки, або особливості користування 3D-принтером, що можна спостерігати вже зараз. Таким же чином пересічна людина може діяти в рамках певної ситуації так, як підказує їй здоровий глузд, хоча дії потребуватимуть спеціальних знань і для досягнення ефекту їх слід було б виконувати не так, як підказує інтуїція (наприклад, при прикладанні сил у певну точку або при управлінні агрегатом).

Зі сказаного вище можна зробити висновок про неповне розуміння технічних процесів та алгоритмів їх протікання, через що, власне, такий тип знання й характеризують як буденне технознання. Споживач віддає це розуміння «на відкуп» фахівцю-техніку. З одного боку можна спостерігати тісний взаємозв'язок продуктів технічного знання із буденним знанням, з іншого – проблему при користуванні оновленими технічними пристроями для середньостатистичного споживача. В цю сферу особливим чином втручається псевдонаука, в першу чергу – у вигляді фальшивих винаходів. Користуючись незнанням технічних процесів, фальсифікатори створюють продукти, які або не несуть ніякої користі для споживача, або не є ефективнішими за звичайні товари такого ж роду, хоча лже-винахід подається як набагато ефективніший, через що він, звичайно ж, є дорожчим. Прикладом подібного є розповсюджені у 90-ті роки XX століття захисні пластини від випромінювання мобільних телефонів на вітчизняному ринку. Фактично, не існувало типу вказаного опромінення і, відповідно, захисту від нього даними пластинами. Проте на рівні

здорового глузду ці пристрої сприймалися як реально працюючі, позаяк середньостатистичний споживач не виявляв відсутності ефективності та, власне, самого випромінювання.

Буденне технознання часто неспроможне відрізнити існуючу проблему подібного роду від неіснуючої, а в неефективності пристрою як правило впевнюються лише після придбання його, або ж – маючи необхідну компетенцію чи зустрівши спростування «винаходу» у ЗМІ. В останньому випадку, ЗМІ радше відіграють роль популяризаторів таких винаходів, якщо не брати до уваги наукову періодику, форуми та групи в соціальних мережах. Але індивід поза науковою спільнотою взаємодіє в першу чергу з більш популярними та менш об'єктивними джерелами, які рідко спростовують різного роду містифікації.

Прийняття псевдонаукових теорій на рівні буденної свідомості та інституційному рівні може мати реально катастрофічні наслідки. Так, М.Рату та Е.Брінку, шахраям від медицини, вдалося на певний час переконати уряд ПАР в тому, що антиретровірусні вакцини не є ліками від СНІДу, а навіть пришвидшують його дію. Внаслідок «викривальних» статей проти вакцини АЗТ для профілактики та лікування СНІДу, які були опубліковані Брінком, та публічних дебатів, до яких призвели ці статті, президент ПАР Т.Мбекі та міністр охорони здоров'я Т.Мсіманг відмовились від АЗТ у 1999 р. За даними, які наводяться у роботі Б.Голдакра [41], якби ПАР використовувало антиретровірусні засоби для уникнення та лікування СНІДу, за період із 1999 по 2007 рр. можна було б уникнути близько 171 000 заражень ВІЛ та 343 000 смертей від нього. Внаслідок хибних переконань уряду країни 35 000 немовлят, не пройшовши простої профілактичної програми на передачу вірусу від матері до дитини, народились із ВІЛ-інфекцією. Тим часом, президент Мбекі відправив відкритий лист до світових лідерів, у якому порівнював боротьбу зі СНІДом із боротьбою з апартеїдом. Не дивлячись на відповідь на цей лист, яку підписало більше 5000 вчених та активістів боротьби зі СНІДом по всьому світу, до 2003 р. уряд ПАР принципово відмовлявся від розгортання

антиретровірусних програм. Втім, навіть після 2003 р. процес розгортався доволі повільно (свідченням чому стала чимала кількість смертей від СНІДу ще у 2007 р.), а у 2005 р. як мінімум 85 людей хворих на ВІЛ відмовлялись приймати ліки, вірячи у анти-СНІДову ідеологію, яку до цього пропагував уряд держави та деякі європейські шахраї від науки. В цьому випадку ми маємо справу не із виключенням, коли приватна особа певним чином шкодить індивіду – цей інцидент був частиною внутрішньої політики цілої держави. В українській медицині, нажаль, також існує осередок так званих «СНІДових дисидентів», які підтримують М.Рата та співчують Т.Мбекі, на яких лежить відповідальність за медичинський геноцид у цілій державі. Втім, вони не просто виправдовують її, а намагаються продавати ВІЛ-інфікованим пристрій невідомого походження, який вони звать «матрицею Колбуна» та який працює на принципах «електронної гомеопатії». Як стверджується на сайті з продажу пристрою, «матриця» лікує майже все – від грипу та погіршення зору до серйозних захворювань (ВІЛ/СНІД, гепатити всіх груп тощо). Група шахраїв навіть проводить конференції, присвячені «інформаційно-хвильовій терапії» та «електронній гомеопатії». Як було виявлено автором дослідження, частини людей, які згадуються в матеріалах конференцій, не існує, або вони не мають відношення до лікування серйозних захворювань на кшталт гепатиту (наприклад, один з «доповідачів» є черговим лікарем у білоцерківському автомобільному підприємстві, інший – стоматологом з м. Чернівці). Втім, деякі з учасників цієї афери, наприклад, Н.Околітенко, є кандидатами медичних наук, які працюють в українських ВНЗ. Ігнорування подібних тенденцій з боку наукового співтовариства та суспільства в цілому вказує на те, що подібні тенденції, скоріше за все, будуть спостерігатись і надалі.

Трагічний випадок у ПАР, разом із проявами антинауки чи «ідеологічної науки» у XIX-XX столітті поставили перед суспільством проблему боротьби з деструктивними наслідками псевдонауки. Одним із засобів боротьби на сьогоdnішній день є протидія їй на інституційному рівні – таку практику критики науки охрестили «науковою поліцією». Вже у 1990-х рр. в

американській науці стартує кампанія із протидії псевдонауковим фальсифікаціям. Необхідність її була обумовлена попередньо проведеними соціопитуваннями, згідно з якими, 20% американських вчених так чи інакше порушували наукову етику [246]. У 1989 році у США була створена Служба чистоти досліджень (O.R.I.), одним із початкових кроків діяльності якої стало встановлення стандарту ФФП – фальсифікації, фабрикації та плагіату. Не зважаючи на те, що стандарт ФФП було прийнято відносно давно, лише у 2000 р. за ним було визначено, що можна вважати науковим шахрайством. В науковій спільноті Західної Європи визначення сутності наукового шахрайства та створення спеціальних органів контролю за такими шахрайствами також було ініційовано у 1990-х. Протягом десятиріччя (наприклад, у Данії – в 1992 році, у Норвегії – в 1994 році, у Фінляндії – в 1998 році), у європейських країнах вироблялось та пропонувалось розуміння того, що слід вважати науковим шахрайством. І вже у 2000-х на Заході було вироблене єдине розуміння того, що слід розуміти під науковим шахрайством та заходи протидії йому. Під ним в цілому розглядали відхилення від прийнятих етичних норм у дослідженні, викривлення наукового повідомлення, представлення науковій спільноті сфабрикованих, сфальсифікованих наукових фактів або незаконно присвоєних даних. Інституції, які протидіють науковому шахрайству, у різних країнах різняться: наприклад, у німецькому Інституті імені Макса Планка [127] існує виборна (на три роки) посада омбудсмена із моніторингу дотримання наукової етики; американська Служба чистоти досліджень, складаючись зі вчених-спеціалістів, тим не менш співпрацює з федеральним урядом та органами правопорядку (які, власне, й приймають позови до суду на наукових шахраїв, які завдали шкоди здоров'ю людини, кваліфікуючи діяльність саме як наукове шахрайство, базуючись на стандартах, наданих їм СЧД); у 1998 році подібну до американської O.R.I. організацію, Комісію по боротьбі зі лженаукою та фальсифікацією наукових досліджень, було створено й у Росії і взаємодіє вона, і з науковою спільнотою (проводячи наукові конференції з питань проблеми псевдонауки), і з широкою аудиторією (виступаючи з публічними

заявами та науково-популярними програмами, які розвінчують псевдонаукові містифікації), і з владою (намагаючись звернути увагу уряду та правоохоронних органів на наукове шахрайство, здатне нанести шкоду життю та здоров'ю людини). Суто внутрішньонауковими засобами контролю псевдовчених на рівні конкретних практик (а не теоретичних критеріїв) є системи рецензування типу double blind peer review, створення незалежних умов для проведення повторних експериментів та виключення псевдовченого із наукового співтовариства (нажаль, деякі з подібних шахраїв, яких було викрито та позбавлено наукових ступенів, з певних причин залишаються викладати чи займатись «науковою» діяльністю, співпрацюючи іноді з адекватними науковими виданнями та, одночасно з цим, і з сумнівними псевдонауковими організаціями та виданнями).

Отже, неправомірність викладення складних за суттю наукових ідей (чи відсутність цих ідей, поданих як складні та ефективні), або навпаки – ускладнене викладення для повного нерозуміння поданого матеріалу, сенсаційність, апеляція до елементів здорового глузду та авторитетності, паразитування на нестачі технічного знання, законів та процесів реальності з боку людини, яка не задіяна в науці, та на її довірі до людини з науковим званням стають основними теоретичними передумовами для створення розповсюдження наукових теорій та псевдовинаходів серед широкої аудиторії поза науковою спільнотою – від ЗМІ до простих споживачів та глядачів цих ЗМІ. Наслідки такого роду розповсюдження є деструктивними – це формування хибного, непослідовного, близького до міфологічного, світосприйняття індивідуума на рівні здорового глузду та, відповідно, неадекватне ставлення його до науки та власне навколишнього світу; окрім цього, людина може стати жертвою фальшивих винаходів і препаратів та понести значні фінансові збитки чи навіть втратити здоров'я (в найбільш «легких» прецедентах, людина просто матиме хибне та еклектичне світосприйняття як наслідок довіри до псевдонаукових концепцій та теорій). Феномен буденної свідомості не можна ігнорувати в тому випадку, якщо наука бажає, по-перше, більшого розуміння

між представниками науки та членами суспільства в цілому, по-друге – зменшення шкідливого впливу лженаукових теорій та винаходів у сучасному суспільстві. Таким чином, метою науки в цій області є подальше підвищення ефективності популяризації науки, більша відкритість діалогу зі ЗМІ (втім, від останніх також слід вимагати більшої чесності та об'єктивності, навіть якщо це зменшує сенсаційність новини) та збільшення інтенсивності в розкритті лженаукових фальсифікацій, включаючи окрім цього розкриття і протидію на інституційному рівні, наприклад, створення організацій, подібних до «Комісії по боротьбі зі лженаукою та фальсифікаціями», які матимуть власних речників у ЗМІ, що давало б змогу після розкриття псевдовченого одразу поширювати про нього інформацію як застереження для людей поза науковим співтовариством, які могли б стати жертвами його ошуканств (хоча питання щодо створення комісії є неоднозначним: в неї можуть увійти некомпетентні вчені, які лише гальмуватимуть розвиток науки та використовуватимуть свій статус задля власної – матеріальної чи моральної – вигоди).

3.2. Вплив суспільних цінностей на суб'єкта псевдонаукової діяльності

Наука не є самотійним явищем, якому притаманні лише внутрішні відносини, а суспільство не є суто реципієнтом наукових знань – між наукою та суспільством відбувається активна взаємодія. Окрім цього, наука завжди існує на фоні певного моменту історії людства і як мінімум частково (що було сказано раніше) занурена в соціокультурний контекст. Наука є мережею, яка існує на стику різного роду акторів, як індивідуальних, так і інституційних, в свою чергу виступаючи частиною інших мереж, з яких складається суспільство. Йдеться не про детермінацію якісного вмісту наукового знання, а про фактори детермінації напрямків наукових досліджень, які часто є не нейтральними, а негативними, а також про вплив метаетичних засад суспільства, в якому відбувається наукова діяльність, на етику наукових досліджень та внутрішньо

наукову етику. Дані фактори, на нашу думку, є суттєвими та чітко вираженими, і стосуються науки як соціального інституту у його співвіднесеності з тенденціями сучасних суспільних відносин. Вони лежать як в економічній сфері, так і у соціокультурних (і під останньою слід розуміти не лише відторгнення науки пересічною людиною чи довіру до неї).

В якості одного з таких факторів, на нашу думку, необхідно розглянути стан фінансування науки, суб'єктів науки та саму його спрямованість (тобто сфери, на які воно спрямовується). За словами Б.Пружиніна, «наука сьогодні стала величезним соціальним, навіть соціально-економічним інститутом, причому інститутом, який органічно вписано в політико-економічні структури сучасного суспільства. Відповідно і в її соціокультурному статусі, і в характері самої науково-пізнавальної діяльності, і в її результатах відбулись доволі суттєві зміни» [147, с. 168]. Однією з таких змін стала втрата традиційної орієнтації науки на пошук істини в очах сучасного суспільства. В економічному аспекті це виражається в тому, що найбільш серйозними напрямками фінансування стають прикладні дослідження, тобто та форма науки, де вона лише включається у людську практику – побутову чи виробничу. На основі певних (державних, недержавних, ринкових) запитів суспільства вимушено формуються й напрями досліджень. При цьому, слід розуміти, що для повноцінного розвитку науки фінансування має бути направлене і на фундаментальні дослідження, без яких неможлива прикладна наука. Саме представники фундаментальної науки намагаються зберегти вірність науковій етиці та ідеалам наукового пізнання (на противагу комерціалізації прикладних досліджень).

Складається враження, що соціально-прагматичне цілепокладання стає парадигмальним для наукових досліджень, що, звичайно ж, не є однозначним фактом: визнати це, означало б також піддати сумніву правомірність існування філософії науки, звівши її до соціології науки, яка вивчала б соціальні та економічні аспекти наукового пізнання. Проте при всій важливості аналізу науки як соціального інституту, культурно-екзистенційні виміри науково-

пізнавальної діяльності нікуди не зникають, і ці виміри фіксуються саме філософією науки в рамках виявлення аксіологічних аспектів наукової діяльності.

Сам характер суспільних відносин також являє собою зовнішній фактор, який спонукає людину до псевдонаукової діяльності. Капіталістичні відносини базуються на економічних, а саме – на ліберальній економіці, у засадах яких вибудована позиція: найкраще живеться тому, хто має найбільшу кількість грошей. Не дивлячись на те, що ліберальна філософія обмежує права одного «там, де починаються права іншого», багатьох – від транснаціональних корпорацій до окремих індивідів – це не зупиняє у порушенні прав оточуючих. У псевдонауці таке порушення прав відбувається шляхом, в першу чергу, введення людей в оману різними шляхами, що було розглянуто нами в підрозділі 3.1. Самим же регулятивом є власне тип відносин в суспільстві. Окрім цього, в порівнянні з фінансуванням науки, де великі гроші заробляють лише одиниці, псевдовчений має потенційну можливість заробити набагато більше через те, що він не дотримується наукової методології, а виходить з принципу “anything goes”, «підійде будь-що». Порівняємо, наприклад, умови існування російських філософів, які займаються філософією багато років (Дубровський, Касавін, Лекторський, Мікешина та інші) із «придворним філософом Путіна» О.Дугіним (в якості ілюстрації ми використовуємо саме російських філософів, оскільки Україна власного «дугіна» не має): останній може дозволити собі неполіткоректну поведінку, щорічне видання чималої кількості книжок (навіть не за державні кошти), посаду декана факультету МДУ (яку в нього відібрали далеко не через його псевдонаукову діяльність), фінансування різного роду конференцій і подібних подій. І це, можна сказати, зроблене самотужки, не кажучи про чисельні появи у ЗМІ. Як стає очевидним, підлаштувавшись ефективним чином під суспільні відносини, які наявні в сучасній Росії, Дугін зміг використати принцип «підійде будь-що» для здобуття статку доволі успішно. Проте, звичайно, проблема не у персоналіях: проблема полягає у монетаризації та капіталізації науки в капіталістичному суспільстві –

якщо наукове знання (наприклад, філософське чи фундаментальне природниче) неможливо капіталізувати чи якимось іншим чином використати задля зиску влади, таке знання, радше за все, не матиме належної підтримки для власного розвитку з боку держави та, що очевидно, недержавних підприємств. Підпорядковуючи себе парадигмі монетаризації науки, вчений здатен займатись різного роду псевдонаукою, тому що вбачатиме в цьому єдину можливість заробити гроші на проживання в рамках своєї діяльності. З такого боку, капіталістичні відносини постають не лише як дегуманізація як така (такої думки дотримуються як праві, так і марксистичні чи анархісти), але й як конкретно десцієнтизація – наукове знання знецінюється, якщо його не можна монетаризувати.

Зовнішніми щодо науки виступають також мова та мислення, не дивлячись на те, що наука можлива лише за їх існування (втім, саме тому вони й є зовнішніми: вони обумовлюють форму існування науки, її засоби репрезентації здобутого знання). Не дивлячись на те, що цим аргументом часто користуються саме ті, хто неявно виправдовує псевдонауку з епістемологічних позицій, ми, виходячи з характеру відношення мови до науки як зовнішнього феномену (в його загальній формі), віднесли цей фактор у даний підрозділ. Багатьма вченими, починаючи від лінгвістичних релятивістів Е.Сепіра та Б.Уорфа, закінчуючи соціальними конструктивістами, стверджується теза про те, що мова, усне та внутрішнє мовлення, а також сама структура мислення визначають картину світу людини. На користь цього наводиться чисельна кількість прикладів з життя індіанців, ескімосів, австралійських та південноамериканських племен. На основі цього пропонується визнати релятивність пізнання: різні культури мають різну логіку й далеко не кожний тип мислення здатен сприймати науку. Проте адепти такої позиції ігнорують те, що власним «винесенням за дужки» європейського мислення інших культур, ставлять їх на нижчий щодо себе щабель: користуючись благами європейської цивілізації та являючи собою «білих людей середнього класу», такі теоретики позбавляють інші культури права на ці блага, оскільки вони «інакші». На нашу

ж думку, визнання такої інакшості умовне, оскільки, як показав ряд антропологічних, культурологічних, психологічних, нейрофізіологічних та нейробіологічних досліджень [147; 240], всі представники людства об'єднані певного роду крос-культурними патернами, які є спільними для всіх людей, незалежно від мови та мислення. Окрім цього, не дивлячись на чималі розбіжності, в мові та мисленні будь-якого індивіда є певні загальні, спільні фундаментальні риси, за якими тільки й можливе порозуміння, через що не можна стверджувати, разом із О.Шпенглером (і його історичним релятивізмом), що кожна культура є замкненим колом, яка не взаємодіє з іншими культурами. Окрім цього, на думку П.Черчланда, можна допустити, що в майбутньому людство взагалі не потребуватиме для наукової діяльності ніяких мовних засобів [224]. На зміну вербальній комунікації, як вважає Черчланд, може прийти прямий обмін інформацією між людськими мізками [224, с. 87-89] (дане твердження ґрунтується на аналогії зі зв'язком, який можна спостерігати між двома півкулями мозку у людини з видаленим чи пошкодженим мозолистим тілом, яке поєднувало півкулі). Псевдовчені ж, апелюючи до цих хибних «розрізнень» між культурами, стверджують про давні «секретні» знання, які нездатні розкрити сучасні вчені у зв'язку з тим, що вони мислять інакше, про давні мови, які не можна розшифрувати та про обумовленість змісту (а не форми репрезентації!) знання мовою та мисленням, які наявні в інших культурах, так само, як феміністська критика науки розділяє «маскулінну» та «фемінну» епістемології та типи знання як такі. В науці, звичайно ж, такі тенденції, труднощів не викликають: людина як продуцент інформації сприймає її в тих чи інших формах, через що одне й те саме повідомлення щодо об'єктивної реальності можна було б передати шляхом, яким людина ці повідомлення сприймає. А відтак, використовувати екстенціональність мови відносно науки задля псевдонаукової діяльності є хибним кроком.

Інформатизація суспільства та велика кількість професіоналів, які претендують на робоче місце в сфері освіти та науки також у певній мірі впливають на проблему, яка нами розглядається. Так, одним із зовнішніх

факторів, які спонукають людину до псевдонаукової діяльності, стають, як не дивно, вимоги, які висувають до науковців та викладачів адміністративні органи, які керують їх діяльністю (університети, інститути, академії, міністерство освіти). Так, наприклад, до викладача ВНЗ в Україні ставляться наступні вимоги: наукова, педагогічна, організаційна та методична діяльність. З одного боку, це обґрунтовується необхідністю зберігати цінні кадри та «відсіювати» менш компетентні; з іншого ж – якщо, наприклад, брати ВНЗ – людина може бути досвідченим та талановитим педагогом, який не має хисту до наукової діяльності. Або ж, маючи ідеї та пишучи статті та монографії, така людина не здатна вкластися в рамки «щорічних звітів», яких вимагає Міністерство освіти і науки України, на основі яких встановлюється «рейтинг викладача» з мінімальним бар'єром у 1538 балів. Людина може за все життя написати одну чи дві статті, які стануть революційними у сфері її діяльності, а може кожного року в ритмі «конвеєру» видавати по декілька монографій, а також десяток статей у фахових виданнях та тез доповідей на конференціях, які не матимуть ніякої наукової цінності та новизни. Але, виходячи з того, що наукова робота є однією з чотирьох основних вимог до роботи викладача, викладач не матиме можливості відмовитись від неї, і стає просто вимушеним продукувати наукові статті, які науку лише імітують. Ця ж проблема, на нашу думку, і створює сумнівного роду «конференції» та «журнали», редколегія яких має мало відношення (або зовсім його не має) до освітньо-наукової діяльності. Такі журнали та конференції представлені в першу чергу приватними підприємствами, котрі за гроші друкують будь-якого роду матеріал, без рецензування та навіть редагування. Проте, якби вимоги до викладача були менш суворими, такої кількості «приватних наукових підприємств» не існувало б. З іншого боку, такі ж вимоги до викладача, як, наприклад, кожного року читати авторський курс лекцій, є у таких престижних європейських установах, як Коллеж де Франс (свідомостю чому були, наприклад, щорічні лекції Мішеля Фуко). Але ж лекції в будь-якому випадку відносяться безпосередньо до освітньої діяльності, в той час, як наукові статті та тези конференцій, які ніхто

не читатиме через банальність думки та сумнівність видань, є лише «необхідним злом», яким вимушені займатись викладачі, які мають хист до роботи у ВНЗ і не мають хисту до наукової діяльності, аби залишитись на своїй посаді. Хоча ми, звичайно, не дотримуємось думки, що викладач не має писати статті – справа полягає лише в часі написання; ставити умови для наукової творчості, оскільки цей процес є саме творчістю, ставить під загрозу творіння автора.

Останнім фактором, на нашу думку, є крах ціннісних установок самих вчених щодо власної діяльності. За даними досліджень таких соціологів науки, як Дж.Калверт [206], встановлено, що багато вчених не має цілісного осягнення науки поза межами свого предмету. Окрім цього, чимала кількість представників природничих наук, наприклад, не розрізняє за суттю фундаментальних досліджень від прикладних, орієнтуючись в першу чергу суто на прикладні науки як на методологічну установку. Для деяких представників наук, серед опитаних вченою, фундаментальних досліджень по суті «не існує» - останні ними просто не розуміються. Крах таких ціннісних установок суб'єкта пізнання, на нашу думку, однозначно пов'язаний з характером сучасних суспільних відносин, які є перетвореною формою дійсних людських відносин одне з одним та з природою. Це і дегуманізація у людських відносинах (спадок епохи постмодерну), і монетизація всіх видів людської практики у капіталістичному суспільстві (від релігійних практик до наукових досліджень), і сутнісне звуження обов'язків та знань людини в процесі її професійної підготовки у ВНЗ чи інших подібних установах, не дивлячись на проголошувану всебічну освіту.

Без сумніву, криза цілепокладання, наявна у науковому співтоваристві, має вплив на вибір вченим характеру своєї діяльності: здійснювати пізнавальні акти, які формують масив наукового знання та мають потенціал переходу до загальнолюдської практики, або ж працювати на пошук інвесторів, на власне збагачення та відомість. У першому випадку, зняття форми науки як спеціального знання та становлення частиною повсякденної людської

діяльності та світогляду (до картини світу) є дійсною формою, про що ніколи не можна забувати. За словами В.Стьопіна: «В процесі матеріального виробництва постійно відбувається перетворення результатів одних видів діяльності (її продуктів) у засоби для інших видів діяльності (наприклад, станки та машини, які виробляються на машинобудівних підприємствах, стають знаряддями та засобами в інших областях практики)» [164, с. 622-623]. Це, на наш погляд, свідчить про ізоморфність пізнавальної та практичної діяльності в цьому сенсі. У другому ж випадку, наука свідомо замінюється своєю перетвореною формою. Звичайно, в деяких випадках грошова мотивація здатна давати адекватні результати в процесі наукового пізнання, проте, якщо ця мотивація стає ключовою установкою, якою керується вчений, вона здатна призвести до порушення суб'єктом пізнання інших норм наукової діяльності, що, в свою чергу, призведе до продукування перетворених форм наукового знання. До цього продукування також, як ми бачимо, здатні призвести й інші зовнішні фактори, такі, як неадекватні та формалізовані вимоги до викладача чи вченого, які, нажаль, є частиною сучасних суспільних відносин. У випадку зі псевдонаукою, пізнання, яке видається за наукове, не має відношення до людської практики як певного типу освоєння світу – псевдонаука як практика представляє собою свідоме продукування міфотворчості, яка за формою намагається дублювати науку та не містить в собі наукового змісту.

В наші дні, наука являє собою величезний соціально-економічний інститут, тісно пов'язаний із політичними та економічними структурами сучасного суспільства, як і будь-який тип людської практики в капіталістичному суспільстві (включаючи, нажаль, і протест проти цього суспільства). Соціально-практична значимість науки в очах суспільства в наші дні превалює над фундаментальною значимістю, такою, як пошук першооснов буття, пошук істини тощо. Зв'язок досліджень з економічними структурами та соціальна укоріненість науки вплинули на це зрушення від фундаментального до соціально-практичного закріпившись у свідомості вчених як певного роду порядок речей. Звичайно, вивчення науки як соціального інституту, в межах

якого видобувається соціально значимий продукт, проте ця вкоріненість не повинна бути чимось превалюючим чи, навіть єдиним – саме таке, хибне, всезагальне соціологізування науки веде до того, що вчений погоджується зі своєю роллю, обслуговувати суспільство, створювати корисні продукти задля споживачів. Саме така установка веде до псевдонауки, до створення продуктів, які можна спробувати продати, створивши на них попит, і які при цьому не нестимуть ніякої користі. Наука включає не лише прагматичний та соціально-економічний аспекти, але й культурно-екзистенційний: вона дає нам знання про те, ким ми є, формує критичне мислення, любов до істини та мудрості, дає знання про навколишній світ, формуючи цілісне бачення цього світу, та дає нам знаряддя проти сприйняття на віру необґрунтованих суджень, у які нас намагаються змусити повірити маніпулятори. Наука, взаємодіючи з суспільством, не є пасивним реципієнтом економічних та політичних дій щодо неї – вона впливає на економіку, політику, культуру, мистецтво, буденний світогляд людини тощо. І вплив науки, як особливого типу людської практики, змінює інші типи людських практик тим чи іншим чином. Виходячи з цього, не можна, на нашу думку, розглядати науку в її суто прикладному аспекті, інакше за сутністю вона залишатиметься «служницею капіталізму». Натомість, слід пам'ятати, що наука існувала до капіталізму та існуватиме після нього. Даний тип людської практики, незалежно від суспільного устрою, є життєво важливим для людини – людей – людства.

3.3. Феномен псевдонауки крізь призму експертного знання

Необхідність практичного підтвердження теоретичних положень дисертації зумовила проведення автором соціологічного дослідження, використовуючи метод експертних оцінок, а саме – метод Делфі. Дослідження ставило за мету виявлення позицій представників української науки, задіяних у науковій, педагогічній, винахідницькій та методичній діяльності як у дослідницьких установах, так і у вищих навчальних закладах, по відношенню

до предмету та об'єкту нашого дослідження. Також за мету ставилось виявити відношення представників науки та освіти до наукової діяльності в Україні, рівень розповсюдженості різного роду форм прояву псевдонауки у державних дослідницьких та освітніх установах, з'ясувати особливості розвитку сучасної наукової сфери. Врахування на практиці точки зору вчених із різних областей щодо проблем науки та псевдонауки забезпечує дослідження феномену важливими даними щодо розуміння того, як бачиться досліджувана проблема поза диспозитивами епістемологічної рефлексії, чи вважається вона проблемою взагалі і наскільки гострою вона є у конкретних областях науки. Експертне знання є систематизованим, точним та очищеним від логічних та фактичних помилок здорового глузду. Діяльність експерта ґрунтується на авторитеті наукового знання та дотриманні його норм, а також на неупередженості та об'єктивному підході до досліджуваної проблеми. Такого роду соціологічне дослідження мало дати нам змогу зосередитись на якості викладених даних, представлених в цілому у меншій кількості, ніж масові опитування, даючи також змогу уникнути недоліків, які можуть мати місце у методах моделювання та екстраполювання. І саме метод Делфі зробив можливим практичне підтвердження положень, на основі яких було зроблено висновки, що підтверджують теоретичні положення дисертації: розповсюдженість псевдонауки у сучасному суспільстві, недостатній рівень фінансування науки та освіти в Україні, дисбаланс розвитку фундаментальних та прикладних наук, випадки фальсифікації наукових фактів тощо. Респонденти відповідали у письмовій формі в анкетах, які було підготовано автором дослідження, не спілкуючись із автором під час їх заповнення. Респондентам було дано два тижні, протягом яких вони не спілкувались між собою щодо відповідей на поставлені ними питання. Цього було також досягнуто шляхом анонімізації учасників опитування: жоден респондент не знав, ким є інші учасники.

Учасниками дослідження стали 29 вітчизняних фахівців з різних областей науки, які мають значний досвід наукової діяльності, брали участь у підготовці та атестації наукових кадрів (керівництво аспірантами, докторантами, участь у

роботі спеціалізованих вчених рад), керівники науково-дослідницьких, та науково-освітніх установ. Серед них – 6 представників природничих, 16 – суспільних і гуманітарних, 3 – технічних і 4 – точних наук. 15 респондентів – кандидати наук, 13 – доктори наук, 1 респондент – старший викладач. Опитані експерти є працівниками наступних установ: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»; Інститут археології НАН України; Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича; Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка; Ніжинський державний університет імені М. Гоголя. Ймовірність похибки результатів дослідження – 3,3%.

Завдання дослідження:

1. Визначити стан сучасної вітчизняної науки.
2. Вивчити думку вітчизняних вчених щодо наукової новизни та актуальності сучасних наукових досліджень у різних сферах науки.
3. Дослідити ступінь усвідомлення проблеми псевдонауки вітчизняними вченими.
4. Визначити теоретичні та методологічні підходи, які домінують у сучасній науці.
5. Дослідити, у яких сферах наукового знання найбільше можна зустрітись із різного роду проявами псевдонауки.
6. Визначити, чи доречним було б створення в Україні інституції з протидії псевдонауці.
7. Визначити можливі засоби протидії псевдонауки та міри відповідальності за шкоду, яку може нанести псевдовчений суспільству.

Метод дослідження:

Метод експертних оцінок (метод Делфі) – соціологічне опитування, у якому респондентами виступають компетентні, висококваліфіковані у певній галузі фахівці (експерти). Форма опитування – заочна. Спосіб спілкування – письмовий. Форма організації праці – індивідуальна. Форма спілкування – як

безпосередня, так і опосередкована. Форма зворотного інформаційного зв'язку – інформація узагальнена. Вид експертної оцінки – думка.

Результати дослідження

Як показало опитування, більшість експертів (62,1 %) схильна до висновку, що сучасна наука знаходиться в повністю кризовому стані. На думку ж 27,6% опитаних, деякі з галузей вітчизняної науки (не зважаючи на кризовий стан в цілому) розвиваються. Лише 10,3% опитаних вважають, що вітчизняна наука стрімко розвивається (двоє респондентів – представники технічних наук, один – точних). Йдеться не лише про відповідність чи невідповідність світовим стандартам, через те, що такі проблеми, як псевдонаука чи криза науки в цілому мають місце і на Заході, і на Сході, проявляючись у різних формах та в різних сферах наукових досліджень, як це було проілюстровано, наприклад, Б.Голдакром при його аналізі проявів псевдонауки у різних державах на інституційному рівні та в рамках самого наукового співтовариства. Проблема полягає в тому, що вітчизняна наука не відповідає загальним науковим нормам, а не лише світовим стандартам науки. Що ж до конкретного питання щодо відповідності вітчизняної науки світовому рівню, 62,1% респондентів погоджуються з тим, що вітчизняна наука світовим стандартам не відповідає. Позиція ж 34,5% респондентів – поміркована («радіше погоджуюсь»), і лише один респондент повністю згоден із тим, що світова наука дійсно відповідає світовому рівню.

На питання «Наскільки часто серед наукових праць, які зустрічалися Вам за останні 5 років, були праці з відсутньою або сумнівною науковою новизною?», 17,2% опитаних відповіли «Дуже часто», а 48,3% – «Швидше часто» (усього 65,5%). Лише 31% респондентів вважає, що праці з сумнівною науковою новизною зустрічаються серед останніх наукових публікацій «Швидше нечасто». Даний показник, нажаль, свідчить на користь кризового стану у вітчизняній науці. На додачу до цього, 58,6% респондентів погоджується з тим, що значна кількість наукових публікацій в Україні не мають наукової цінності й публікуються суто для звітності. Даної

точки зору дотримуються представники всіх сфер науки, з чого випливає висновок, що як мінімум квазінаука (тобто імітація наукових досліджень) є, нажаль, невід'ємною рисою як мінімум половини сучасних наукових досліджень. Втім, незгода з даним твердженням майже половини експертів дає підстави для певного оптимізму.

Виходячи з того, що наука в наш час нерозривно пов'язана зі станом її фінансування, очевидним є те, що держава робить фінансові вклади лише в окрему частину наукових досліджень, які представляють інтерес для самої влади, хоча й цих вкладів часто недостатньо для отримання бажаних результатів, про що красномовно свідчить відсутність очікуваних результатів. 82,7% респондентів погоджуються з описаним положенням. Окрім цього, експерти в більшості (72,4%) визнають, що діяльність вченого в наш час не можна вважати престижним видом діяльності, що, звичайно, також впливає на якість наукових досліджень та наукових кадрів – аксіологічний нігілізм щодо науки та відсутність достатньої мотивації для молодих людей вибрати науку своєю професійною діяльністю погіршують приток молодих спеціалістів та примножують загрозу імітації наукових досліджень тими, хто стає членами наукового співтовариства через нестачу кваліфікованих вчених.

Якщо ж казати про конкретні властивості, притаманні псевдонауці (зокрема, ті, які ми розглядали в першому розділі), думки експертів щодо присутності кожної з властивостей у конкретній галузі наук розділились. Вибираючи одночасно з чотирьох наведених галузей (суспільно-гуманітарні, природничі, технічні, точні), респонденти, відмічаючи в декількох випадках дві або три галузі відносно кожної властивості псевдонауки, відповіли наступним чином: фальсифікація фактів та доказів (суспільні та гуманітарні – 82,8% опитаних, природничі – 24,1%); плагіат (суспільні та гуманітарні – 86,2%, точні – 20,7%, природничі – 17,2%); некомпетентність та використання наукової термінології не за призначенням (суспільні та гуманітарні – 58,6%, природничі – 37,9%, технічні – 31%); політична та ідеологічна заангажованість (суспільні та гуманітарні – 96,6%); використання релігійного, містичного,

міфологічного досвіду та знання у побудові наукової теорії чи при інтерпретації фактів (суспільні та гуманітарні – 75,9%, природничі – 41,4%); претензії на революційність, швидкий та небачений результат (технічні – 55,2%, природничі – 41,4%, суспільні та гуманітарні – 31%); базування доказів на основі здорового глузду (суспільні та гуманітарні – 48,3%, технічні – 48,3%, природничі – 37,9%, точні – 24,1%). В цілому, виходячи з отриманих даних, можна зробити наступний висновок: псевдонаука, на думку експертів, частіше має місце в суспільних та гуманітарних науках, а також у технічних та природничих, в залежності від окремих проявів псевдонауки (в першу чергу, це стосується «матеріальних» та «прикладних» проявів псевдонауки, таких як фальсифікації винаходів чи відкриттів та плагіат). У точних же науках (таких, як математика, кібернетика, інформатика, логіка, статистика), прояви псевдонауки майже не зустрічаються (окрім намагань побудови доказів на основі здорового глузду).

Аналізуючи ж ставлення представників вітчизняної науки до науки в цілому, розглядаючи їх власне розуміння феномену наукової діяльності, ми дійшли до доволі суперечливих висновків, деякі з яких є невтішними. Так, більшість експертів (82,8%) дотримується думки, згідно з якою наука є впорядкованою системою. Проте 58,6% погоджується з тим, що не може існувати згоди щодо наукових істин. І якщо в певних спірних філософських, політологічних, історичних чи соціологічних питаннях розбіжність результатів та суджень, які слід визнати істинними, у природничих та точних науках, наприклад, істини є більш однозначними. Не існує, наприклад, можливості скоригувати чи спростувати вже доведену математичну теорему, або ж заперечити існування такого феномену, як гравітація, чи оголосити інженерно-конструкторський проект існуючого пристрою непрацюючим. Не дивлячись на коригування природничо-наукового чи технічного знання, це наукове знання тривалий час існує як істини, щодо яких наукове співтовариство дійшло згоди («нормальна наука», «парадигма», «дослідницька програма», «популяція

понять, яка виживає», «історично складена система наукових знань»). Зміни відбуваються лише з часом і торкаються далеко не всіх наукових істин.

Хоча більшість експертів (72,4%) не погоджується з позицією, згідно з якою наука складається з мозаїчних сегментів, які не можна укласти в цілісну картину, одночасно з цим, ними підтримується припустимість суб'єктивного погляду на об'єктивну реальність (62,1% респондентів). На нашу думку, подібна позиція є насторожуючою. Звичайно, людська діяльність, практика, є суб'єктивною за своєю суттю та являє собою невід'ємну частину наукового пізнання та розуміння дійсності взагалі. Проте радикальний суб'єктивізм у науковому пізнанні може призвести до заперечення існування об'єктивної компоненти у наукових фактах аж до позиції соліпсизму – «наукові факти конструюються людиною, проте вони ніяким чином не відображають реального стану речей». Дана ж тенденція, в свою чергу, веде і до псевдонауки в тому числі. Втім, на нашу думку, така точка зору обумовлена тим, що для більшості представників природничих, технічних та точних наук, проблема об'єктивності наукового знання не ставала об'єктом філософської рефлексії – працюючи в рамках своєї науки, вчений часто несвідомо дотримується норм та методів, притаманних його науці, не обґрунтовуючи їх. Оптимізму додає заперечення 69% респондентів судження, що наука нездатна пояснити навколишню реальність, а наукові теорії є лише її конструюванням. Можна констатувати той факт, що відкритий епістемологічний релятивізм більшість вітчизняних вчених все ж таки заперечує, хоча в деяких моментах його і допускає. Більшість експертів (68,9%) також визнає, що власні релігійні та політичні вподобання суб'єкта наукової діяльності здатні впливати на результати його досліджень, що, нажаль, може стати одним із факторів упередженості та необ'єктивності в науці.

Більшість експертів (82,7%) погоджується з тим фактом, що сьогодні наука значним чином залежить від фінансування, через що першочергові інтереси влади (та інших джерел фінансування) є визначальним вектором у формуванні парадигми науки. Наслідком такого впливу влади є також те, що

сьогодні дослідницькі інтереси зосереджені більше навколо прикладних, ніж фундаментальних досліджень, що не може не впливати негативно на якість останніх – менша увага до фундаментальних досліджень та нижче їх фінансування ведуть до поширення в них плюралізму (як негативної тенденції) та релятивізму через неконтрольованість та недостатню вмотивованість у якісних дослідженнях. Як зазначає щодо цього російський філософ Б.Юдін: «регулятивом наукової діяльності стає не отримання знання, яке тим чи іншим чином претендує на істинність, а отримання ефекту, котрий може бути використано в технології, яка користується попитом» [192, с. 281]. Крім того, у прикладних дослідженнях чимала кількість суб'єктів намагається підлаштуватись під кон'юнктури, які неспонтанно формуються внаслідок однонаправленого фінансування певних досліджень – деякі представники науки (та люди, далекі від неї) намагаються виконувати дослідження «у руслі» запропонованих джерелами фінансування контекстів, хоча б дані дослідження і не відповідатимуть нормам науки та не матимуть наукової цінності. Причиною цього, звичайно ж, є матеріальний інтерес тих, хто намагається займатись такого роду «дослідженнями». Експерти в більшості підтримали дану позицію, погоджуючись із запропонованим твердженням: «В наш час наука нерозривно пов'язана із матеріальними інтересами осіб, що залучені до наукової діяльності» (65,5% респондентів підтримують дане твердження).

Експерти також відмітили іншу негативну тенденцію у вітчизняній науці, а саме – існування «ефекту Матфея». 75,9% опитаних вважають, що авторитетність дослідника впливає на оцінку ідеї науковим співтовариством, і роботи більш досвідчених та відомих вчених, без огляду на фактичну якість робіт, сприймаються більш схвально та некритично, аніж роботи молодих вчених. Окрім цього, постать вченого та його авторитет, на думку 82,7% респондентів, є визначальними у просуванні наукових ідей, теорій та підходів. Дана тенденція є потенційною проблемою, оскільки ідеї авторитета можуть так само бути ретроградними, застарілими, упередженими відносно нових наукових теорій та фактів, через що вони негативно впливатимуть на наукову

школу, яка склалась навколо вченого, схилиючи молодих вчених та прихильників ідей такого авторитетного вченого до занять квазинаукою чи навіть псевдонаукою. Історія фізики XX століття (наприклад, у дискусіях щодо теорії ефіру та у несприйнятті квантової фізики) та математики XIX століття (дискусія щодо евклідової та неевклідової геометрії) повна прикладів подібного впливу. Не дивлячись на те, що більшість експертів (89,7%) стикалась із некомпетентністю вчених зі сфери їх наукової діяльності, яким було присуджено наукові ступені, майже нікому з респондентів, за їх твердженням, не доводилось стикатись із проявами навмисної фальсифікації результатів наукових досліджень (лише 20,6% опитаних вважають, що мали справу з фальсифікацією). Це може свідчити про те, що некомпетентність вчених проявляється не у підтасовці результатів, а в інших моментах: політична, ідеологічна чи релігійна заангажованість, суб'єктивізм, відсутність наукової новизни, публікація власних ідей суто для звітності (до даних висновків ми дійшли внаслідок аналізу отриманих даних). Відповіді експертів відносно питання, чим є псевдонаука, в більшості (окрім представників філософії) ніяким чином не внесли ясності в досліджувану проблему, що є додатковим свідченням потреби в цілісній філософській рефлексії даного феномену, бо вони ніяким чином не давали змоги відділити псевдонауку від не-науки, протонауки чи інших типів знань. Так, наприклад, псевдонауку визначали як «науки, непотрібні суспільству», як «продукт діяльності психічно неадекватних вчених», як «некритичне відношення до власних теорій та розмірковувань, які вважались абсолютно вірними». І якщо некритичне відношення до власних теорій справді має певне відношення до псевдонауки (хоча й є лише однією з властивостей феномена), то розгляд псевдонаук як «наук, непотрібних суспільству», не може дати ніякої користі при дослідженні феномену. Подібну невизначеність можна було спостерігати і при визначенні властивостей псевдонаук, серед яких, наприклад, були такі, як неосвідченість та дешевий популізм. Серед інших визначень псевдонауки можна було зустріти її сутнісні властивості, які торкались лише певних аспектів феномену, не даючи змоги

осягнути його повністю: «наука заради кар'єрного зростання», «підтасовка фактів під власну концепцію», «норма кількості публікацій заради звітності, без актуальності та наукової новизни». Деякі вчені, наприклад, математики, виходили з розуміння проблеми виключно в рамках власної діяльності: псевдонаука визначалась як використання занадто складних математичних моделей при описі простих прикладних задач. Отже, оглядаючи відповіді на ключове питання, можна дійти висновку, що експерти в першу чергу звертали увагу на певні риси, притаманні псевдонауці, проте риси визначались фрагментарно, не охоплюючи цілісного феномену псевдонауки.

Три рази експерти, не даючи ніякого визначення, писали «Важко відповісти». На наш погляд, це обумовлено доволі закритим (в рамках власної сфери) характером професійної діяльності представників науки – виділяються, в першу чергу, ознаки, які найчастіше зустрічаються самим представникам науки, в той час, як інші ознаки, притаманні псевдонауці як цілісному феномену, можуть їм зовсім не зустрічатись (як, наприклад, проблема застосування математичних моделей не за призначенням може зустрічатись далеко не всім представникам суспільних чи гуманітарних наук). Втім, проблема осягнення псевдонауки саме як цілісного феномену нікуди не зникає, а стає лише більш актуальною, тому що псевдонаукові тенденції, яких не враховували представники одних наук, а враховували представники інших, в будь-який момент можуть з'явитись і там, де вони раніше не мали місця, через що філософське осягнення проблеми псевдонауки як цілісного феномену і є конче необхідним. Саме це й підтверджується тим, що для ряду вчених не існує цілісного розуміння феномену псевдонауки, а існують лише її окремі ознаки (які, втім, окреслені абсолютно вірно, хоча й неповно: вони висвітлюють той чи інший фрагмент цілого).

Ряд експертів ототожнює псевдонауку із імітацією наукової діяльності. Виходячи ж із положень нашого дисертаційного дослідження, імітація науки є лише частиною псевдонауки, а саме – квазінаукою, оскільки фальсифікація наукових фактів, наприклад, є більш ніж імітацією (імітація може являти собою

лише відсутність наукової новизни та практичного результату), так само, як і включення метафізичних установок (магічних, релігійних) до наукового дослідження. І така думка експертів знову-таки підкреслює потребу в цілісному осягненні феномену, з урахуванням всіх можливих типів буття псевдонауки. Про це також яскраво свідчить той факт, що саме експерти у галузі філософських наук дали ряд визначень, у яких проблема псевдонауки осягалась у загальному контексті, а не в її окремих іпостасях. Представники філософських наук розглядають псевдонауку як знання, яке лише виглядає як наукове, але не є таким, як неспонтанну міфотворчість, як закриту для спростувань ідею, яка претендує на монополію в області істини та як момент протилежності самій науці.

Деякі експерти окрім філософів також надали доволі докладні та широкоохопні визначення, наприклад, псевдонаука розглядалась як «система поглядів і уявлень, заснованих на помилкових ненаукових принципах», виконана, як правило, «на гроші науки». До ознак відносились: 1. Претензія на «революційний» переворот у науці та технологіях. 2. Обіцянка швидкого ефекту (медичного, економічного тощо). 3. Апеляція, у першу чергу, до ЗМІ, а не до наукового співтовариства. 4. Використання будь-якої теорії феноменів, які раніше не були зафіксовані офіційною наукою (енергія аури, торсійні поля тощо). 5. Намагання показати псевдонаукову теорію або її автора жертвою «ідеологічних гонінь», «монополії» з боку офіційної науки і тим самим відкинути критику з боку наукового співтовариства як свідомо упереджену. Виходячи з даного судження, можна сказати, що псевдонаука як ціле все ж таки не є суто філософською проблемою – її розуміння залежить, у першу чергу, від стурбованості даною проблемою конкретного суб'єкта науки, а також від стану проблеми в сфері його особистої діяльності. Це підтверджує також аналіз думки експертів щодо потреби/непотрібності створення експертної комісії з протидії псевдонауці.

На думку більшості експертів (74,8%), у такій комісії немає потреби. По-перше, через відсутність наукових академічних установ, які можуть вирішувати

названу проблему, по-друге – через проблему спору наукових шкіл, у яких часто одну зі шкіл можуть проголосити псевдонауковою (хоча б вона такою й не була). Деякі з експертів таким органом вважають Національне агентство якості освіти. Нарешті, не менш важливим аргументом є потенційна можливість такої установи перетворитись на ще один корумпований орган, або на інструмент зведення рахунків із «дисидентами» від науки.

З різних причин, якими в першу чергу є соціальні фактори, ряд експертів відкидає потребу в створенні спеціальної комісії з протидії. Близько ж третини експертів погоджується з необхідністю створення такого роду комісії, наголошуючи на тому, що до її складу мають входити авторитетні вітчизняні та закордонні вчені. Схожим чином розділились думки експертів щодо необхідності покарання псевдовчених на рівні адміністративної та кримінальної відповідальності. На думку деяких вчених, хоча псевдонаукові матеріали й не можна друкувати у наукових виданнях, заборонити людині висловлювати свої думки не можна, але висловлюватись вона має у відповідних виданнях (нажаль, сьогодні таких видань стало надто багато). Інші стверджують, що публічне викриття ж більш дієвим засобом спростування, ніж адміністративна чи кримінальна відповідальність. Згідно поміркованої позиції, відповідальність має бути в залежності від нанесених суспільству збитків – від моральної та адміністративної до кримінальної, якщо дії псевдовченого несуть людині фізичну шкоду. Більшість експертів схиляється саме до цього варіанту. Дана позиція, на нашу думку, і є найбільш компромісним варіантом. Проте важливою є також думка щодо юридичного обґрунтування поняття псевдонауки, особлива його класифікація, можливо навіть – виокремлення «заподіяння шкоди здоров'ю внаслідок псевдонаукової діяльності» в окремий підпункт статті. Втім, в будь-якому випадку, юридичне обґрунтування має починатись саме з цілісного, філософського охоплення феномену псевдонауки, на основі якого можлива інтерпретація цього феномена вже в дискурсі права.

Отже, на основі експертного дослідження можна конституювати наступне. Представники вітчизняної науки в цілому занепокоєні станом

сучасної науки та вважають його кризовим. Здебільшого це можна пояснити комерціалізацією науки (та повною фінансовою залежністю її від держави, що зумовлює також прецеденти підлаштування наукових досліджень під державні замовлення), нівелюванням фундаментальних досліджень на користь прикладних, зниженням престижу вченого як виду професійної діяльності. Це, в свою чергу, призводить до політичної та ідеологічної заангажованості в наукових дослідженнях, до появи великої кількості праць із сумнівною науковою новизною та вчених із сумнівною компетенцією, до неадекватного погляду на об'єктивну реальність та, власне, до поширення псевдонауки. Одночасно з цим, більшість представників вітчизняної науки не мають цілісного розуміння досліджуваного феномену – вони в першу чергу мають справу з конкретними ознаками та проявами псевдонауки, які мають місце у сфері їх власної діяльності, і прояви ці представлені фрагментарно – у вигляді певних підвидів псевдонауки (таких, як квазінаука чи наукові фальсифікації зокрема) та ознак (фальсифікація наукових фактів, апеляція до здорового глузду, імітація наукової діяльності суто для звітності тощо). Цілісне ж осягнення псевдонауки як феномену у вітчизняних вчених, як правило, не зустрічається. Одночасно з цим, погляд вчених на власне наукове знання в деякі моменти також є суперечливим: наприклад, визнаючи науку впорядкованою системою, деякі з експертів одночасно вважають, що вона складається з мозаїчних сегментів, які не можна вкласти у єдину картину. Це свідчить про наявність свідомого (чи несвідомого) епістемологічного релятивізму вітчизняних вчених як гносеологічної позиції. На нашу думку, це зумовлено в першу чергу спеціалізацією самих вчених – їх діяльність відмежована від загальнофілософського осягнення наукового пізнання, через що деякі методи та теорії у їх власній галузі засвоюються ними несвідомо і, як наслідок, несвідомим є їх дотримання норм наукової діяльності. Проте несвідоме засвоєння без власного осягнення проблеми в деяких випадках може відігравати негативну роль, особливо, якщо ми маємо справу з так званим «ефектом Матфея», з наявністю якого у вітчизняній науці майже одностайно

погоджуються всі експерти. Наслідком даного ефекту є вплив авторитету вченого на якісний зміст його ідей, а також визначення видатним вченим пріоритетів розвитку досліджень у рамках його наукової школи. Якщо ж з часом погляди такого вченого перестають еволюціонувати згідно з сучасним йому науковим знанням, виникає загроза консерватизму наукової школи та навіть втрати нею науковості. Таким же креном в бік релятивізму є визнання багатьма вченими можливості суб'єктивної інтерпретації фізичної реальності. Звичайно, такий погляд припустимий у деяких дослідженнях в рамках гуманітарних наук, проте в широкому розумінні науки як цілого такий погляд є неприйнятним. Втім, більшість вчених схиляється до того, що найбільше проявів псевдонауки зустрічається саме у соціогуманітарних науках. В найменшій мірі ці прояви зустрічаються в точних науках.

Не дивлячись на визнання наявності проблеми, більшість вітчизняних вчених не підтримує створення інституційної організації з протидії псевдонауці з різних причин, таких як: потенційна можливість перетворення комісії з протидії псевдонауці на ще один корумпований орган; право псевдовчених на власну думку (яку їм слід висловлювати поза науковою спільнотою); неефективність роботи такої комісії тощо. Втім, деякі вчені все ж підтримують потребу створення такого органу, говорячи також про необхідність включення туди як вітчизняних, так і іноземних фахівців. Відкидаючи ідею створення комісії, більшість вчених, тим не менш, підтримує можливість впровадження адміністративної та кримінальної відповідальності за шкоду від псевдонаукової діяльності – в залежності від рівня заподіяних псевдовченим збитків. Щодо цього питання також констатується необхідність філософського визначення феномену псевдонауки та його юридичного трактування та обґрунтування, завдяки чому можливо цілісне розуміння певного роду дій, які завдали моральної чи фізичної шкоди людині, саме як псевдонаукової діяльності. Серед інших заходів протидії псевдонауці пропонується також надання гласності ідеям псевдовченого, впровадження моральної відповідальності (в першу чергу – шляхом виключення з наукового співтовариства) та покращення якості

рецензування наукових видань. Нажаль, популяризація наукового світогляду вітчизняними вченими як один із засобів протидії псевдонауці наразі не розглядається.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 3

Досліджуючи ціннісний та соціальний вимір існування псевдонауки, можна констатувати чисельну кількість стратегій впливу псевдовчених на буденну свідомість, а також той факт, що саме у вимірі соціального найбільш яскраво проявляє себе методологічний та стратегічний інструментарій та апарат псевдонауки. По-перше, розглянуті стратегії беруть до уваги фактор існування в кожній людини переконань, вірувань та упереджень, які можна використовувати задля впливу на неї шляхом продажу їй ідей чи продуктів, які підлаштовано саме під ці переконання та вірування. По-друге, псевдовчений використовує незнання пересічною людиною певних технічних та фізичних процесів, завдяки чому створюється ілюзія проблем (вигадані шкідливі фактори, неіснуючі хвороби, винаходи) або пристрої, які навіть потенційно нездатні працювати, але які успішно видаються за існуючі. По-третє, використовуючи довіру людини до ЗМІ, псевдовчені створюють «сенсаційні» матеріали, апелюючи саме до ЗМІ, де вони отримують широке поширення та популярність, стаючи частиною здорового глузду. При цьому, ЗМІ видають матеріал псевдовчених за «науковий» або «альтернативно науковий», ще більше розмиваючи межі між наукою та її перетвореною формою у масовій свідомості. Четвертим методом досягнення псевдовченим своєї мети є апеляція до «загальнолюдських цінностей» та здорового глузду як такого – часто, аргументи псевдовчених можуть здаватися для здорового глузду «розумнішими» та реальнішими. Це зумовлено ілюзією простоти матеріалу, який подається псевдовченим під конкретну аудиторію, та апеляціями до авторитету, перевіреності часом (традиційних методів та практик) чи ексклюзивності наданих послуг. Іншим методом є також використання недовіри суб'єкта до науки (наприклад, до медицини), яка склалася в нього стихійно з тих чи інших причин, та пропозиція варіанту, який псевдовчений називає «альтернативним». Шостим методом є використання нагальних потреб влади задля отримання фінансування сумнівних (або завідомо безрезультатних)

досліджень, в обмін на надання державі небачених результатів у сфері енергетики, озброєння чи економіки.

Криза ціннісних установок сучасного суспільства, монетаризація відносин та новий тип професійного відчуження – зведення наукових досліджень до прикладних, перетворюють науку на придаток ринку. Деякі вчені в наш час приймають подібну парадигму мислення та логіку дій, внаслідок чого вони орієнтуються на потреби та проблеми споживача, втрачаючи первісну мету науки, таку, як екзистенційно-антропологічне осмислення людини в світі, здобуток об'єктивних знань про Всесвіт, методологічну коректність у процесі пізнання, наукову етику тощо. Наука сьогодні залежить від фінансування державою чи приватним сектором, які орієнтуються саме на прикладні дослідження, які здатні дати якнайбільш швидкий результат, який буде використано зараз, без конкретної орієнтації на перспективи майбутнього. Як наслідок, вчені можуть орієнтуватись виключно на запити замовлень та прибуток, не дивлячись на те, що ці продукти, наприклад, спотворюватимуть світобачення або просто являтимуть собою. Подібна прагматизація наукових досліджень не може не мати наслідків для методології, стратегії, мети наукового пізнання, і в даному випадку, така орієнтація веде до негативних наслідків, якими є згадана у першому розділі методологічна та логіко-епістемологічна патологізація наукового пізнання та перетворення науки у її перетворену форму.

В рамках дослідження було використано метод експертного опитування, з метою визначити ставлення представників вітчизняної науки до проблеми псевдонауки, зрозуміти ступінь розуміння проблеми українськими вченими та виявити методологію, стратегії псевдонауковців у кожній зі сфер наукових досліджень. Було встановлено, що у технічних науках частіше за все мають місце: фальсифікації наукових фактів, претензії на революційність та швидкі й небачені ефекти, плагіат. У природничих науках: необ'єктивне бачення дійсності, відсутність актуальності дослідження, використання наукової термінології не за призначенням, вульгаризація та вигадкування формул та

термінів, некомпетентність дослідника. У суспільних та гуманітарних науках: політична, релігійна та ідеологічна заангажованість, апеляція до здорового глузду, відсутність наукової новизни, плагіат, базування доказів на основі здорового глузду. Точним наукам притаманні: претензії на революційність; фальсифікація доказів (наприклад, утворення кола в доведенні); вульгаризація термінів тощо. Можна констатувати, що у власне науковому середовищі не представлені відкрито лженаукові дисципліни, оскільки наукове співтовариство адекватно реагує на подібні прецеденти, якщо ті виникають. Найбільш серйозними проблемами науки є квазінаука (імітація наукової методології чи новизни), паранаука (намагання створити «альтернативу» існуючим вирішенням питання чи питанням без вирішення, як-от у псевдоматематиці) та наукові фальсифікації. Це свідчить про те, що прояви псевдонауки у власне науковій спільноті у своїй більшості торкаються саме питань методології дослідження, норм та проблем наукового пізнання та інтерпретації отриманих даних. Лженаукові ж дисципліни та антисцієнтизм в більшості спрямовані на суспільство в цілому. Проте у вітчизняній та світовій науці має місце ряд псевдонаукових інституцій – періодичних видань, псевдо-університетів, конференцій – які й роблять псевдонауку незалежною від науки (через що ми й характеризуємо її як перетворену форму наукового знання та пізнання). Інституційній псевдонауці протидіяти складніше, аніж її проявам в рамках наукової спільноти, оскільки не існує важелів законодавчого впливу на псевдонауку.

Більшість вчених, за результатами експертного опитування, не вважає доречним створення інституцій з протидії псевдонауці та юридичну проблематизацію даного феномену. В першу чергу, це зумовлено наявністю псевдовчених у наукових установах, тому що існує потенційна можливість участі псевдовчених у інституціях із власне протидії псевдонауці. Окрім цього, організації з протидії псевдонауці в майбутньому можуть перетворитись на перешкоду для розвитку науки (ставши осередком ретроградства), а представники організацій можуть почати використовувати своє становище

задля власного зиску. А відтак, основним засобом протидії псевдонауці з боку наукової спільноти є продовження розробок в області методології наукового пізнання, розвиток засобів демаркації науки та інших типів знання та засобів верифікації знання на рахунок того, чи є та чи інша ідея чи судження видом знання, чи являє собою його імітацією. Існують також інші засоби, як-от: популяризація науки у суспільстві в цілому; налагодження постійного та якісного зв'язку зі ЗМІ з боку наукової спільноти (аж до створення телеканалів, інтернет-порталів та радіо-подкастів); створення незалежної неприбуткової організації з протидії псевдонауковим ідеям та науковим фальсифікаціям, яка включала б в себе фахівців у галузях всіх наук і могла б оперативно реагувати на виклики сучасної псевдонауки; нарешті, дієвим кроком могло б стати юридичне оформлення псевдонауки як окремого злочину в тому випадку, якщо людина отримує матеріальні, моральні збитки чи шкоду здоров'ю. В останньому випадку необхідно, окрім чіткого філософського та юридичного формулювання того, чим є псевдонаука, чи методологічного інструментарію її дослідження, визначити міру відповідальності за шкоду, яку псевдовчений потенційно здатен нанести суспільству: чи буде це покарання суто адміністративним, або ж, у певних прецедентах, допустимою буде також і кримінальна відповідальність. Як показало проведене опитування, наразі серед вчених не існує одностайної думки щодо того, якою має бути відповідальність за псевдонаукову діяльність (що обумовлено також методологічною складністю дослідження та різністю в розумінні суті псевдонауки та масштабів, які ця діяльність охоплює). Втім, ніхто зі вчених не відкидає сам факт існування проблеми псевдонауки в рамках самої науки та поза нею, а також вбачає в ній один з факторів виникнення кризи в самій вітчизняній науці, а це, в свою чергу, значить, що подальший діалог із науковою спільнотою щодо даної проблеми можливий і конче потрібний. Епістемологія, в свою чергу, пропонує, окрім постановки проблеми псевдонауки, й певні варіанти її вирішення в області методології дослідження даного феномену, а також робить спроби вказати на витоки цієї проблеми.

ВИСНОВКИ

1. Під наукою слід розуміти особливого роду практику, сутність якої полягає у пошуку та репрезентації достовірного та адекватного знання про людину, людство та навколишній світ шляхом спеціальних методів, засобів, підходів та технік репрезентації. Наука існує як діяльність та як її продукт. Під науковою діяльністю слід розглядати процес отримання об'єктивного знання про реальність навколо нас та людину, продуктом же її є власне це істинне знання. Наукова діяльність підпорядкована ряду певних норм та постулатів, таких, як достатнє обґрунтування, можливість підтверджуваності та повторної перевірки, неупередженість, інтерсуб'єктивність, безкорисливість тощо. Продукт наукової діяльності являє собою логічно несуперечливу, рекурсивну та впорядковану систему знань (наукових теорій та фактів) про навколишній світ та людину. Діяльність ця являє собою особливий тип практики, продуцентом якої є суб'єкт пізнання. Процес пізнання не є одностороннім впливом суб'єкта на об'єкт дослідження: наука являє собою особливого роду взаємодію об'єкта пізнання та суб'єкта (який, в свою чергу, є частиною універсуму, який сам же й вивчає). Через це і сам суб'єкт вимагає окремого дослідження в рамках епістемології. Це дає нам змогу сказати, що наука також існує і як соціальний інститут. З одного боку, це частина суспільства, яка задіяна як у виробництві науки, так і у підготовці висококваліфікованих кадрів, які стають суб'єктами наукової діяльності. Організаційно ж наука представлена університетами, академіями та інститутами, де часто збігається дослідницька та освітня діяльність, до яких також додається й адміністративна діяльність – економічне та соціальне регулювання наукової діяльності.

2. Проблема псевдонауки сьогодні є однією з найбільш серйозних загроз для існування наукового пізнання. Через це, як у вітчизняній, так і у світовій науковій думці, вона була об'єктом чисельних досліджень, присвячених даній проблемі. В ході аналізу цих досліджень виявилась методологічна неоднорідність, яка витікає зі складності феномену псевдонауки, його

мінливості та здатності підлаштовуватись під наукове знання, розвиватись разом із розвитком самої науки.

3. Було визначено, що псевдонаука являє собою перетворену форму науки в усіх трьох її іпостасях. Як діяльність псевдонаука намагається копіювати методологію, логіку, норми науки, не відповідаючи їй в цьому копіюванні за суттю (тобто імітуючи в кращому випадку лише форму); як продукт псевдонаука може виглядати як наукове знання, за змістом являючи собою підміну знання його симуляцією; інституційно псевдонаука представлена у вигляді видань, комерційних установ під виглядом академій та навіть конференцій, які, знов-таки, можуть мати зовнішній вигляд наукових, проте не відповідають стандартам науки та не мають до неї відношення. Через це можна стверджувати про квазисубстанційний характер псевдонауки – порожній зміст підмінюється в ній лише формою, видимістю науки, але знанню, яке продукується в рамках псевдонауки, або не існує відповідника у реальності, або цей відповідник не збігається з тим, що про нього говорить та чи інша псевдонаукова теорія. Псевдонаука відрізняється від науки рядом властивостей, таких, як: фальсифікація наукових фактів; плагіат; претензії на революційність та небачені (для науки) ефекти; політичну, ідеологічну та релігійну заангажованість; відсутність прогресу, наукової новизни та практичного результату; вульгаризація наукової термінології та неадекватна, суперечлива математична мова; апеляція до здорового глузду чи авторитету; підміна аргументів та фактів хибними засновками та висновками; неможливість доведення чи спростування; апелювання до віри замість доведення; апеляція до ЗМІ радше ніж до наукового співтовариства. Всі ці ознаки зустрічаються у конкретних проявах псевдонауки, як уособлено, так і одночасно. В рамках методології дослідження перетворених форм, було визначено, що псевдонаука поділяється на наступні підвиди: квазінауку (імітацію наукової діяльності, часто з дотриманням наукових норм при дослідженні, але з відсутнім практичним результатом, або ж із адекватним за методологією дослідженням, результат якого не має ніякої цінності в рамках наукового пізнання); паранауку

(«альтернативу» науці, яка подається на протигагу так званій «офіційній науці» і включає в себе як адекватні наукові ідеї, концепти та теорії, так і міфологічні чи релігійні установки, а також постулати здорового глузду); антинауку (ідеологічну критику науки); лженаукові дисципліни (теорії, які відкрито протиставляються науковій картині світу, часто навіть без включення туди постулатів науки). Осторонь від цих підвидів стоять наукові фальсифікації (різного роду підтасовка наукових фактів з метою отримання необхідного висновку чи теоретичного результату дослідження), які притаманні всім підвидам псевдонауки.

4. Псевдонауці в сучасному світі притаманне методологічне та логіко-епістемологічне обґрунтування. Свою легітимацію та аргументацію на користь її існування, псевдонаука отримує у сучасному епістемологічному релятивізмі, представленому численною кількістю напрямків – від постмодерністської епістемології до радикального епістемологічного конструктивізму. В рамках даних напрямків знання інтерпретується виключно як соціальний конструкт, який не має нічого спільного з фізичною реальністю, оскільки наукове пізнання принципово не може сказати нам нічого про останню. Натомість, наукове знання в методології його дослідження у різних напрямках епістемологічного релятивізму розглядається на рівні з релігійним чи міфологічним дискурсом, а саме – як ще одна система світобачення, яка не є більш чи менш адекватною, ніж названі дискурси. Знання у релятивізмі підлягає «деконструюванню», сенс – розмиттю, межа між науковими істинами та істинами віри стирається, раціоналізм повністю замінюється чуттєвістю та інтуїтивізмом, теоретичні конструкти чи інформація (наприклад, текст) ототожнюються з сутнісними властивостями фізичного світу. В деяких випадках відбувається також жонглювання спеціальними науковими термінами, використання їх не за призначенням або використання їх з відсутністю повного розуміння. Всі ці фактори притаманні і псевдонауці. Окрім того, якщо наукове знання, з позицій епістемологічного релятивізму, не має методології, логіки та норм, будь-якого роду знання, в тому числі й псевдонаукове, має право претендувати на звання

науки. Отже, у випадку такого роду розуміння знання ми стикаємось як із послідовною антисцієнтистською позицією (із критикою науки як «нав'язаного великого наративу»), так і з методологічною та ціннісною легітимацією псевдонаукового знання, з визнанням права псевдовченого на свою діяльність та на серйозне сприйняття його ідей науковим співтовариством.

5. Проблема епістемологічного релятивізму повертає до необхідності концептуального аналізу таких понять, як скептицизм, плюралізм, релятивність та релятивізм. В ході цього, було визначено, що скептицизм у його адекватних формах (як методологічний та організований сумнів на противагу сліпій вірі у ту чи іншу ідею), плюралізм (як методологічна, епістемологічна, культурна складність та множинність, яка є невід'ємною частиною суспільства) та релятивність (як відносність деяких теоретичних положень наукового пізнання чи іншого виду людської діяльності) є необхідними елементами, включеними у контекст сучасних наукових досліджень. На противагу ним, релятивізм розглядається як абсолютизація етичного, методологічного, культурного, епістемологічного соліпсизму та знецінення будь-яких інших ідей, окрім ідей, які належать самому суб'єктові. І саме такий підхід та розуміння наукового знання, разом із абсолютизацією ролі суб'єкта у науковому дослідженні, є негативною тенденцією, що веде до знецінення наукового дискурсу та до появи перетворених форм наукового знання.

6. Виходячи з цього, необхідним стає пошук методів верифікації наукового знання та демаркації його від псевдонаукового. На думку автора, загальна методологія демаркації та верифікації має базуватись не на формально-логічних структурах верифікації (як це було у філософії неопозитивізму) чи епістемологічному релятивізму. Вирішення цієї проблеми можливе лише при залученні діяльнісного підходу до наукового знання як до практики, з урахуванням ролі суб'єкта, яка відіграється ним у процесі пізнання, без надмірного перебільшення ролі, яку він відіграє (оскільки це призвело б до методологічного соліпсизму), а також за рахунок онтологічних установок конструктивного реалізму та енактивізму. Протягом XX століття, такі ідеї

розуміння знання в його історичній генезі, онтологічних параметрах та парадигмальних засадах, розвивались рядом філософів та методологів науки: С.Абачієвим, Г.Башляром, В.Босенко, Дж.Гібсоном, Е.Ільєнковим, П.Копніним, В.Лекторським, Х.Ленком, Ж.Піаже, В.Стьопіним. Як можна побачити, даний підхід існує як у вітчизняній традиції (пострадянські представники діяльнісного підходу в теорії пізнання), так і у західній (в першу чергу – представники конструктивного реалізму). У певній мірі, навіть супротивники діалектики – такі, як К.Поппер, І.Лакатос і Т.Кун були вимушені визнати наявність протиріч у науковому знанні, хоча й розглядали його розвиток не як тріаду (теза – антитеза – синтез), а як двохступінчатий процес «еволюції» наукового знання (теза-1 – антитеза-1 – теза-2 – антитеза-2 – ... – теза-n – *ad infinitum*). Запропонований же підхід дає змогу розглядати науку як річ, яка «є тим, чим вона не є», констатує постійну мінливість, зростання, відмирання теорій, гіпотез і наукових фактів, зняття деяких старих теорій та збереження деяких із них на новому етапі існування науки, поєднання їх із новітніми. Окрім цього, виходячи з постулатів конструктивного реалізму, саме практика є основним критерієм «перевірки» істинності наукових теорій або, як мінімум, їх дієвості – протягом довгого чи короткого проміжку існування науки, в залежності від характеру теорії, її охоплення та спрямованості. Саме практика знімає протиріччя, до яких могли приходити постпозитивістські програми Лакатоса, Куна чи Поппера, оскільки наука як практика не лише означає накопичення теоретичного знання – якщо брати практику за «точку відліку», в ній також враховується важливість переходу результатів науки до інших форм людської діяльності. Окрім цього, в рамках діяльнісного підходу існує ширший потенціал аналізу методології науки – розглядаючи наукові теорії, філософ аналізуватиме не лише ті методи, які використовуються, а й потенціально можливі (кращі) та недосяжні на даний момент і навпаки – менш ефективні. Врахування всіх методів дає змогу більш уважно та більш критично відноситись до псевдонаукових теорій, які намагаються видати за нові та прогресивні ідеї в науці. Таким чином, випереджуюче відображення щодо методології

включається необхідним чином у верифікацію наукових теорій та методів дослідження. Розуміння науки як практики підкреслює особливу важливість вибору методології, оскільки методи дослідження, як нормативні, так і власне інструментальні, мають ключовий вплив на подальші результати взаємодії суб'єкта пізнання з об'єктом через особливий феномен – предмет пізнання, тобто ту «грань» об'єкта, яка відкривається суб'єктові при взаємодії з певним моментом реальності, який суб'єкт, власне, й досліджує.

7. Якщо ж розглядати ціннісний та соціальний вимір, сприйняття псевдонауки широким загальом людей поза науковим співтовариством зумовлене, на наш погляд, особливостями здорового глузду: в рамках здорового глузду інформація сприймається більш некритично (особливо, якщо вона подається ЗМІ); у пересічної людини не має того знання про світ та людину, яке має фахівець-вчений; здоровий глузд складений стихійно, в ньому присутня чимала кількість упереджень та нелогічних суджень, сприйнятих на віру, за якими людина живе. Всіми цими негативними моментами керується псевдовчений, намагаючись поширювати свої ідеї серед суспільства, а відтак – витіснити наукові ідеї в маргінальні сфери існування. Окрім методології дослідження, наукове співтовариство потребує чіткої методології протидії псевдонауці, починаючи від популяризації науки до організованого скептицизму щодо псевдонаукових ідей, розвінчування міфів, які створюють представники псевдонаукової діяльності. Іншим методом може стати проведення наукової експертизи проектів, на які держава виділяє кошти, і які (як показує історія) можуть виявитись псевдонауковою махінацією чи фальсифікацією задля отримання персональної вигоди.

8. Виходячи з того, що кожна людина, і вчений в тому числі, як особистість складається саме в суспільстві а не в інституціоналізованих установах, а в сучасному суспільстві цінується матеріальний статок та глорифікація, саме суспільство може бути фактором спонукання людини до занять псевдонаукою, до використання науки як ринку, як місця для задоволення своїх потреб. Це обумовлюється ставленням до науки з боку

держави: першочергові інтереси науки визначаються державою, наука залежна від стану її фінансування з боку приватних компаній чи держави, а інтереси держави зосереджуються суто на прикладних аспектах науки, а не на фундаментальних, породжуючи нерівномірність розвитку науки, а в деяких випадках – і повну його відсутність. Виходячи з цього, псевдовчені намагаються підлаштовувати власні ідеї під владну кон'юнктуру, створюючи псевдовинаходи та псевдоідеї, які потенційно могли б принести їм прибуток. Цього ж вони й чекають від суспільства в цілому, не замислюючись про шкоду, моральну, фізичну чи матеріальну, яку вони можуть заподіяти людині своєю діяльністю.

9. Проведене в рамках дослідження експертне опитування ілюструє, що вітчизняне наукове співтовариство на сьогоднішній день серйозно занепокоєне станом сучасної науки, а також констатує наявність у суспільстві проблеми псевдонауки, проте чимала кількість самих вчених не має чітких методологічних критеріїв демаркації наукового знання та псевдонаукового. Для пошуку цих критеріїв важливим є дослідження та напрацювання фундаментальних критеріїв наукового та псевдонаукового знання та пізнання. Різниця думка вчених і щодо того, яке покарання мають отримати псевдовчені за шкоду від своєї діяльності. Переважна кількість вчених все ж дотримується точки зору, згідно з якою відповідальність за збитки може бути навіть кримінальною. Немає також і згоди щодо того, чи слід створювати в Україні інституцію з протидії псевдонауці та науковим фальсифікаціям на кшталт різних організацій, які існують у світі. Той факт, що представники різних наук мають різне розуміння феномену псевдонауки (як і розуміння «збитків» від неї) ще раз демонструє вказану раніше методологічну складність досліджуваного явища та відсутність згоди щодо того, що в наш час можна вважати псевдонаукою. Більшість вітчизняних вчених на сьогоднішній день відкидає потребу в створенні спеціальних інституційних органів з протидії псевдонауки, маючи на це достатнє обґрунтування – будь-який інституційний орган може перетворитись на реакційну консервативну установу, яка

гальмуватиме розвиток наукової діяльності, члени якої, до того ж, можуть використати свій статус у власних цілях. Проблема ж цілісного охоплення та розуміння феномену псевдонауки вченими-не-філософами, на нашу думку, зумовлена недостатньою філософською розробленістю проблеми, відсутністю осягнення псевдонауки як цілісного феномену на рівні всезагальності, а також відсутністю такого методологічного апарату аналізу псевдонауки. Окрім цього, в рамках самої філософії по сьогоднішній день не існує аналізу псевдонауки в онтологічному, епістемологічному та аксіологічному її вимірах із синтезуванням цих вимірів у цілісний феномен. Саме цю відсутність методології дослідження феномену псевдонауки як проблеми розвитку сучасного наукового пізнання, «прогалину у розумінні», відчуженість наукового співтовариства від філософського осягнення наукового знання, яке наявне на сьогоднішній день у сфері розуміння того, чим наукове знання є, а чим воно бути не може, ми й намагались подолати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авенариус Р. Человеческое понятие о мире: Пер. с нем. / Р. Авенариус/ Под ред. М.М. Филиппова. Изд. стереотип. – М.: Издательство ЛКИ, 2014. – 96 с. (Из наследия мировой философской мысли: история философии.)
2. Айер А. Дж. Язык, истина и логика: Научное издание / А. Дж. Айер/ Пер. с англ. В.А. Суровцева, Н.А. Тарабанова / Под общей ред. В.А. Суровцева. Альфред Дж. Айер. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – 240 с.
3. Академия фундаментальных наук. Организмика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.organizmica.org/>
4. Аллахвердян А.Г., Мошкова Г.Ю., Юревич А.В., Ярошевский М.Г. Психология науки. / А.Г. Аллахвердян, Г.Ю. Мошкова, А.В. Юревич, М.Г. Ярошевский. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1998. – 312 с.
5. Андреев Д. Роза мира / [Электронный ресурс] / Д. Андреев. – Режим доступа: <http://rose.urania-books.ru/cont.html>
6. Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку / За науковою редакцією А.С. Синиці. – Л.: Літопис, 2014. – 374 с.
7. Аристотель Евдемова этика / Аристотель. – М., 2005. – 448 с.
8. Аронов Р.А. Физическая реальность и познание: Логико-гносеологические патологии познания. Теория относительности и квантовая механика. Наследие А. Эйнштейна, Н. Бора, А. Пуанкаре/ Р.А. Аронов / Отв. Ред. О.Е. Баксанский. – М.: КРАСАНД, 2011. – 528 с.
9. Ацюковский В.А. Начала эфиродинамического естествознания / В.А. Ацюковский – М.: Петит, 2009 – Книга 1: Методологический кризис современной теоретической физики. – 295 с.
10. Бадью А. Концепт моделі. Вступ до матеріалістичної епістемології математики / А. Бадью; пер. з фр. А. Рєпа; наук. ред. С. Шкільняк. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 232 с.

11. Балазанова О.Е. Знаменитые мистификации. Загадки истории [Электронный ресурс] / О.Е. Балазанова. – Режим доступа: <http://anomalial.kulichki.ru/book/balazanova1.pdf>
12. Бахтин М.М. К философским основам гуманитарных наук/ М.М. Бахтин // Собр. соч.: В 7 т. Т. 5. – М.: Русские словари, 1996. – 336 с.
13. Башляр Г. Новый Рационализм./ Гастон Башляр. – М.: Прогресс, 1987. – 376 с.
14. Білокобильський О.В. Місце і значення міфу як елемента онтології науки; / О.В. Білокобильський Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. — К., 2003. – 20 с.
15. Блаватская Е.П. Тайная доктрина: В 4 т. / Е.П. Блаватская – Д.: Сталкер, 1997. – 592 с. – Т. 3
16. Богатая Л.Н. На пути к многомерному мышлению: Монография / Л.Н. Богатая. – О.: Печатный дом, 2010. – 372 с.
17. Богачев Р.М. Приборкати мінотавра: монографія / Р.М. Богачев – К.: ПрАТ «Миронівська друкарня», 2012. – 280 с.
18. Босенко В.А. Всеобщая теория развития./ В.А. Босенко. – Киев, 2001. – 470 с.
19. Brentano, Ф. О происхождении нравственного познания / Ф. Brentano. Пер. А. А. Анипко. / – СПб.: Алетейя, 2000. – 202 с.
20. Бродецький О.Є. Ірраціональне в теоретичному знанні: антропологічно-ціннісні параметри та гуманітарно-методологічні потенції.: Дис. канд. наук: 09.00.09 / О.Є. Бродецький – 2008.
21. Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. 2-е испр. и доп. изд. Т.1. / Ф. Бэкон. Сост., общ.ред. и вступит. статья А.Л. Субботина. – М.: «Мысль», 1977. – 567 с.
22. Бюллетень «В защиту науки» [Электронный ресурс]. – № 10, 2012 // – Режим доступа: http://klnran.ru/wp-content/uploads/2014/04/VZN_10.pdf
23. В защиту науки (Бюллетень 3) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eesweiix.atspace.biz/00006.html>

24. В защиту науки / [отв. ред. Э.П. Кругляков] ; Комис. по борьбе с лженаукой и фальсификацией науч. исслед. РАН. – М. : Наука, 2006. – Бюл. № 6. – 2009. – 206 с.
25. В защиту науки / [отв. ред. Э.П. Кругляков]; Комиссия РАН по борьбе с лженаукой и фальсификацией научных исследований. – М.: Наука, 2006 – Бюллетень № 11. – 2012. – 124 с.
26. В школах США теорию Дарвина меняют на креационизм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cnews.ru/reviews/?2003/04/11/143087>
27. Ваттимо Дж. Техника и существование / Дж. Ваттимо/ Пер. с итал. Н. Вышинский. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. – 208 с.
28. Вейгль Г. Университеты и наука в Германии / Математическое мышление. / Г. Вейгль. – М.: Наука, 1989. – С.306-331.
29. Величко Ф.К. Основы научной астрологии [Электронный ресурс] / Ф.К. Величко. – Режим доступа: <http://veliger.danilkin.ru/basic/definition.shtml>
30. Визгин В.П. Философия науки Гастона Башляра / В.П. Визгин. – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2013. – 288 с.
31. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Людвиг Витгенштейн; пер. с англ. Л. Добросельского – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 177 с.
32. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Людвіг Вітгенштайн. – К.: Основи, 1995. – 311 с.
33. Выготский Л. Мышление и речь: Сборник / Лев Выготский. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2008. – 668 с.
34. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Х.Г. Гадамер. Пер. с нем. / Общ. ред. и вступ. ст. Б.Н. Бессонова – М.: «Прогресс», 1988. – 704 с.
35. Гегель Г.В.Ф. Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. – Изд. второе, стереотипное. Санкт-Петербург: «Наука», 2005. – 800 с.

36. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа/ Г.В.Ф. Гегель. Пер. с нем. Шпета Г.Г., Комментарий Селиванова Ю.Р. – М.: Академический Проект, 2008. – 767 с.
37. Гейзенберг В. Избранные философские работы; Шаги за горизонт. Часть и целое / В. Гейзенберг / Пер. А.В. Ахутина, В.В. Бибихина. – СПб.: Наука, 2005. – 572 с.
38. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию / Дж. Гибсон. – М.: Прогресс, 1988. – 464 с.
39. Гинзбург В.Л. О непонимании в вопросах о лженауке и взаимосвязи науки и религии / В.Л. Гинзбург // Вестник РАН. – 2003. – Т. 73. - №9. – С. 816-822
40. Гинзбург В.Л. Существует большое количество невежд и жуликов [Электронный ресурс] / В.Л. Гинзбург. – Режим доступа: <http://www.ras.ru/digest/showdnews.aspx?id=1e909c48-c1d6-422c-b63d-596d66ee33eb& Language=ru>
41. Гиренок Ф.И. Фигуры и складки / Гиренок Федор Иванович. – М.: Академический проект, 2014. – 244 с.
42. Голдакр Б. Обман в науке / Бен Голдакр; [пер. с англ. и ред. Е.В. Кокоревой]. – М.: Эксмо, 2010. – 368 с. – (Открытия, которые потрясли мир).
43. Гринив В.В. Преодоление диалектики: Опыт самоотрицающего самосознания: Монография / В.В. Гринив. – К., 1996. – 289 с.
44. Гроф. С. Величайшее путешествие: сознание и тайна смерти [Электронный ресурс] / С. Гроф. – Режим доступа: http://naturalworld.ru/kniga_velichayshee-puteshestvie-soznanie-i-tayna-smerti-glavi.htm
45. Губанов Н.И. Нищета философии постмодернизма / Н. И. Губанов // Философия и общество: Научно-теоретический журнал. – 2007. – N1. – С. 54-68
46. Гудінг Д., Леннокс Дж. «Людина та її світогляд: у пошуках істини і реальності» / Д. Гудінг, Дж. Леннокс / Перекл. з рос. Зі звіркою з англ. Оригіналом під заг. ред. М.А. Жукалюка. – Київ, УБТ, 2008, Т. 2. – 376 с.

47. Гуссерль Э. Картезианские медитации / Эдмунд Гуссерль. – серия: Философские технологии. Классика. – М.: Академический проект, 2010 – 229с.
48. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – С. 136-176.
49. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия / Эдмунд Гуссерль// Вопросы философии. – 1986. – № 3. – С. 101—116
50. Дебласио А. Новые тенденции в альтернативных эпистемологиях / А. Дебласио // Эпистемология и философия науки. – 2010. №1. – С. 160 – 172
51. Декарт Р. Метафізичні розмисли / Р. Декарт. Пер. з фр. З. Борисюк та О. Жупанського. / – К.: Юніверс, 2000. – 304 с.
52. Декарт Р. Рассуждение о методе с приложениями. Диоптрика, метеоры, геометрия / Р. Декарт. – М.: АН СССР, 1953. – 657 с.
53. Делез Ж. Логика смысла / Жиль Делез / Пер. с фр. Я.И. Свирского. – М.: Академический Проект, 2011. – 472 с. – (Философские технологии)
54. Делез Ж. Складка. Лейбниц и барокко / Ж. Делез/ Общая редакция и послесл. В.А. Подороги. Пер. с франц. Б.М. Скуратова – М.: издательство «Логос», 1997. – 264 с.
55. Делез Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари / Пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 672 с.
56. Деннет Д. Постмодернизм и истина. Почему нам важно понимать это правильно /ДэниелДеннет// Вопросы философии, 2001. – № 8. – С. 93—100
57. Деррида Ж. Золы угасшъй прах /Жак Деррида / Пер. с франц. и коммент. В.Е. Лапицкого. – 2-е изд., испр. – СПб.: Machina, 2012. – 115 с. (Критическая библиотека)
58. Деррида Ж. О грамματοлогии / Ж. Деррида / пер. с фр. Н.С. Автономовой – М.: Ad Marginem, 2000. – 512 с.
59. Дильтей В. Введение в науки о духе. Опыт построения основ для изучения общества и истории / В. Дильтей // Зарубежная эстетика и теория

литературы XIX-XX вв. Трактаты, статьи, эссе. М., Изд-во Московского университета, 1987. – С. 108-143

60. Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский / Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; Перевод М.Л. Гаспарова. – 2-е изд. – М.: Мысль, 1986. – 571 с.

61. Докинз Р. Бог как иллюзия. Корень всех зол [Відео]. – [Электронный ресурс] / Р. Докинз. – Режим доступа: <http://www.youtube.com/watch?v=4Nx9dwvzlsQ>

62. Дугин А. Г. Социология воображения. Введение в структурную социологию / Александр Дугин. – М.: Академический Проект; Трикста, 2010. – 564 с. – (Технологии социологии)

63. Дьяков А.В. Феликс Гваттари, философ трансверсальности / А. Дьяков – СПб.: Издательство «Владимир Даль», 2012. – 592 с.

64. Дэвис Э. Техногнозис: мир, магия и мистицизм в информационную эпоху / Э. Дэвис; пер. с англ. С. Кормильцева, Е. Бачиной, В. Харитоновой. – Екатеринбург: Ультра. Культура, 2008. – 408 с.

65. Дюгем П. Физическая теория, её цель и строение. / Пьер Дюгем / Пер. с фр. // Предисл. Э. Маха – СПб., 1910. (Репринт: М.: КомКнига, 2007. – 328 с.)

66. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун; Наук. ред. пер. О. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.

67. Ильенков Э. Об идолах и идеалах / Эвальд Васильевич Ильенков. 2-е изд. К.: «Час-Крок», 2006. – 312 с.

68. Ильенков Э.В. Философия и культура/ Эвальд Васильевич Ильенков – М.: Политиздат, 1991. – 464 с. (Мыслители XX века)

69. Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа / И.П. Ильин. – Москва: Интрада, 1998. – 256 с.

70. Кант И. Критика способности суждения. Серия: `Слово о сущем` / Иммануил Кант. – СПб.: Наука, 2001. – 512 с.

71. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант / пер. с нем. Н. Лосского сверен и отредактирован Ц.Г. Арзаканяном и М.И. Иткиным; прим. Ц.Г. Арзаканяна. – М.: Эксмо, 2009. – 736 с. – (Антология мысли)
72. Кант І. Критика практичного розуму / І. Кант/Пер. з нім., прим. та післямова І. Бурковського; наук. ред. А. Єрмоленко. – К.: Юніверс, 2004. – 240 с.
73. Карнап Р. Философские основания физики. Введение в философию науки. / Р. Карнап. – М.: Прогресс, 1971. – 390 с.
74. Карнап Р., Ган Г., Нейрат О. Научное миропонимание – Венский кружок [Электронный ресурс] / Р. Карнап, Г. Ганс, О. Нейрат. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/47/02.pdf>
75. Князева Е.Н. Энактивизм: новая форма конструктивизма в эпистемологии / Е.Н. Князева. – М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив; Университетская книга, 2014. – 352 с.
76. Комиссия по борьбе с лженаукой и фальсификацией научных исследований при Президиуме Российской академии наук [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://klnran.ru/>
77. Конт О. Дух позитивной философии. (Слово о положительном мышлении) / О. Конт. Перевод с французского И. А. Шапиро. — Ростов н/Д: Феникс, 2003. – 256 с.
78. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки. / П.В. Копнин. – М.: Мысль, 1974
79. Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания / П.В. Копнин. – [Электронный ресурс] / П. В. Копнин // Сайт "Нет ничего практичнее хорошей теории...". – Режим доступа: <http://red-philos.net/kopnin/dialektika-kak-logika>
80. Крафт В. ВЕНСКИЙ КРУЖОК. Возникновение неопозитивизма. / В. Крафт. Пер. с англ. А. Никифорова. – М.: Идея-Пресс, 2003. – 224 с.

81. Крипке Сол. А. Витгенштейн о правилах и индивидуальном языке / Сол. А. Крипке / Перевод В.А. Ладова, В.А. Суровцева / Под общей редакцией В.А. Суровцева. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – 256 с.
82. Крістева Ю. Полілог / Юлія Крістева / Пер. з фр. П. Тарашука. – К.: Юніверс, 2004. – 480 с.
83. Кругляков Э.П. “Ученые” с большой дороги-3 / Э.П. Кругляков. Комис. по борьбе с лженаукой и фальсификацией науч. исслед. РАН. – М.: Наука, 2009. – 357 с.
84. Кругляков Э.П. Вечный движитель лженауки [Электронный ресурс] / Э.П. Кругляков // Эксперт, №29 (763). – Режим доступа: <http://expert.ru/expert/2011/29/vechnyj-dvizhitel-lzhenauki/>
85. Куайн У. В. О. Натурализованная эпистемология / У.В.О. Куайн / Слово и объект. – М.: Логос, 2000. – 386 с.
86. Куайн У.В.О. С точки зрения логики. 9 логико-философских очерков / У.В.О. Куайн. – пер. В.А. Ладова, В.А. Суровцева; под общ. ред. В.А. Суровцева. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – 272 с.
87. Кувакин В.А. Интернет пресс-конференция члена Комиссии РАН по борьбе с лженаукой и фальсификацией научных исследований [Электронный ресурс] / В.А. Кувакин. – Режим доступа: <http://lenta.ru/conf/kuvakin/>
88. Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее / Б.Н. Кузык, Ю.В. Яковец. – М., 2006. – Т.1. – 768 с.
89. Кумпф Ф., Оруджев З. Диалектическая логика: Основные принципы и проблемы. / Ф. Кумпф, З. Оруджев. – М.: Политиздат, 1979. – 286 с.
90. Кун Т. Структура научных революций. / Томас Кун. – М., 2009. – 310 с.
91. Лакатос И. Доказательства и опровержения. Как доказываются теоремы / Имре Лакатос. – Пер. И. Н. Веселовского. – М.: Наука, 1967. – 152 с.
92. Лакатос И. Наука и псевдонаука (Выступление в радиопрограмме Открытого университета 30 июня 1973 г.) [Электронный ресурс] / И. Лакатос. – Режим доступа: <http://www.nsu.ru/classics/pythagoras/Lacatos.pdf>

93. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А.Н. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

94. Латур Б. Наука в действии: следуя за учеными и инженерами внутри общества / Б. Латур; [пер. с англ. К. Федоровой; науч. ред. С. Миляева]. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. – 414 с. – (Прагматический поворот; вып. 6)

95. Латур Б. Нового Времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Б. Латур / Пер. с фр. Д.Я. Калугина; Науч. ред. О.В. Хархордин. – СПб.: Изд-во Европ.ун-та в С.-Петербурге, 2006. – 240 с. (Прагматический поворот; Вып. 1)

96. Лекции Жданова В. Г. «Верни себе зрение» в шести частях [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://seeactive.by/methods/zhdanov-shichko-bates.html>

97. Ленк Х. Схемные интерпретации и интерпретационный конструкционизм [Электронный ресурс] / Х. Ленк. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/3147>

98. Ленк Х. Эпистемологические заметки относительно понятий «теория» и «Теория проектирования» [Электронный ресурс] / Х. Ленк. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/3148>

99. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар/ пер. с фр. Н.А. Шматко. – СПб.: Алетейя, 2013. – 160 с. – (Gallicimium).

100. Лири Т., Метцнер Р., Олперт Р. Психоделический опыт: Руководство на основе «Тибетской книги мертвых» / Т. Лири, Р. Метцнер, Р. Олперт / пер. с англ. Г. А. Лубочкова. — Львов: Инициатива; К.: Ника-Центр, 2003. – 244 с.

101. Логика и методология системных исследований / [Уемов А.И., Цофнас А.Ю., Пауль З. и др.]; отв. ред. Сумарокова Л.Н. – К.: «Вища школа», 1977. – 256 с.

102. Логунов А. А., Мествиришвили М. А. Релятивистская теория гравитации / А.А. Логунов. – М.: Наука, 1989. – 304 с.

103. Локк Дж. Сочинения в 3-х т. Т.1. Опыт о человеческом разумении / Дж. Локк (Философское наследие. Т.93). – М.: Мысль, 1985. – 621с.

104. Лоренц К. Обратная сторона зеркала / Конрад Лоренц / пер с нем. А. И. Федорова; под ред. А. В. Гладкого; сост. А. В. Гладкого, А. И. Федорова; послесл. А. И. Федорова. – М.: Республика, 1998. – 393 с.

105. Лутай В.С. Основной вопрос современной философии. Синергетический подход / В.С. Лутай. – К.: Издатель ПАРАПАН, 2004. – 156 с.

106. Луцій Анней Сенека Моральні листи до Луцилія / Луцій Анней Сенека / Пер. з латини А. Содомора; Передм. та примітки А. Содомора. – Львів: Апріорі, 2011. – 324 с.

107. Майнцер К. Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез / Клаус Майнцер. Пер с англ. / Под ред. и с предисл. Г.Г. Малинецкого. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 464 с. 61, с. 369

108. Мамардашвили М.К. Превращенные формы [Электронный ресурс] / М.К. Мамардашвили. – Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/mmk/forms.html>

109. Мамардашвили М. К Превращенные формы: О необходимости иррациональных выражений / М. К. Мамардашвили // Как я понимаю философию: Избранное. – 3-е: изд. – М.: Прогресс, 1999. – С. 315 – 398.

110. Маркова Л.А. Наука на грани с ненаукой / Л.А. Маркова. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. – 336 с.

111. Маркова Л.А. От математического естествознания к науке о хаосе / Л.А. Маркова // Вопросы философии, №7, 2003. – С. 78-91

112. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том 3. Книга III: Процесс капиталистического производства, взятый в целом / К. Маркс. – М.: Госполитиздат, 1951 – 932 с.

113. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т.1. Кн.2. Процесс обращения капитала. / К. Маркс. – М.: Политиздат. 1988г. – 649 с.
114. Маркс К., Энгельс Ф. ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В 3-х т. / К. Маркс, Ф. Энгельс– М., Политиздат. – 1970. Т. 2. – 547 с.
115. Маркс К., Энгельс Ф. ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В 3-х т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., Политиздат. – 1970. Т. 2. – 643 с.
116. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О диалектическом и историческом материализме. / К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин. – М.: Политиздат, 1984. – 636 с.
117. Мартишина Н.И. Когнитивные основания паранауки: Науч. издание. / Н.И. Мартишина. – Омск: Изд-во ОмГТУ, 1996. – 187с.
118. Международная академия меганауки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://megascience.ru/>
119. Мелков Ю.А. Факт в постнеклассической науке. / Ю.А. Мелков. – К.: Издатель ПАРАПАН, 2004. – 224 с.
120. Мельниченко, А.А. Перетворені форми у виховних практиках сучасного соціуму / Анатолій Анатолійович Мельниченко / Автореферат дис. канд. філос. наук. К., 2006.
121. Меркулов И.П. Эпистемология (когнитивно-эволюционный подход). Т.2. – СПб.: Изд-во РХГА, 2006. – 416 с.
122. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / МорисМерло-Понти. – СПб.: Ювента, Наука: 1999. – 608с.
123. Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. –М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 с.
124. Мертон Р. К. Эффект Матфея в науке, II. Накопление преимуществ и символизм интеллектуальной собственности / Роберт Мертон // THESIS. – 1993. – Вып. 3. – С. 256-276.
125. Микешина Л.А. Философия познания. Проблемы эпистемологии гуманитарного знания / Л.А. Микешина. – Изд. 2-е, дополн. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 560 с.

126. Мулдашев Э.Р. Трагическое послание древних. Т.1 [Текст] / Э.Р. Мулдашев. – М.: АйФ-Принт, 2002. – 544с.
127. Найдыш В.М. Наука и квазинаучные формы культуры / В.М. Найдыш. – МПУ: Сигналь, 1999. – 306 с.
128. Наука и квазинаука / [Найдыш В.М., Гнатик Е.Н., Данилов В.Н. и др.]; под ред. В.М. Найдыша. – М.: Альфа-М, 2008. – 320 с.
129. Наукове об'єднання відкрите суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opensociety.dp.ua>
130. Науковий світогляд на зламі століть: Монографія / [Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. та ін.]. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. – 288 с.
131. Нейсбит Д. Высокая технология, глубокая гуманность: Технологии и наши поиски смысла / Дж. Нейсбит при уч. Н. Нейсбит и Д. Филиппа; пер. с англ. А.Н. Анваера. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 381 с.
132. Никитин Е. П. Исторические судьбы гносеологии / Е.П. Никитин // Философские исследования. – 1993. – № 1. – С.61-70.
133. Новиков Б.В. Творить или вытворять?: монография / Новиков Б.В. – К.: ЗАО «Мироновская типография», 2010. – 532 с.
134. Новіков Б.В. Творчість як спосіб здійснення гуманізму: Монографія. / Б.В. Новіков.– 2-ге вид., переробл. та доповн. – К.: НТУУ «КПІ», 2006. – 308 с.
135. Овчинников Н.Ф. Принципы теоретизации знания. / Н. Ф. Овчинников. – М., 1996. – 215 с.
136. Околітенко Н.І. Друга реальність. Паранаука очима науки / Н.І. Околітенко. – К.: Юніверс.: 2014. – 240 с.
137. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю.В. Павленко. – К., 2002. – 760 с.
138. Патнем Х. Реализм с человеческим лицом / Хиллари Патнэм // Аналитическая философия: становление и развитие. Антология. – М.: Прогресс-Традиция, 1998. – С. 466-494.

139. Пенроуз Р. Новый ум короля: О компьютерах, мышлении и законах физики / Роджер Пенроуз. Пер с англ. / Под общ. ред. В.О. Малышенко. Предисл. Г.Г. Малинецкого. Изд. 4-е. – М.: УРСС: Издательство ЛКИ 2011. – 400 с.
140. Перельман Я.И. Занимательная физика. В двух книгах. Книга 1. / Я. Перельман. – Д.: ВАП, 1994. – 223 с.
141. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М.: Просвещение, 1969. – 659 с.
142. Пинкер С. Субстанция мышления: Язык как окно в человеческую природу / С. Пинкер; пер. с англ. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 560 с.
143. Платон Избранные диалоги / [Пер. с древнегреч. С.К. Апта, Я.М. Боровского, Т.В. Васильевой, А.Н. Егунова, С.П. Маркиша, М.С. Соловьева, С.Я. Шейнман-Топштейн; вступ. ст., комм. Л. Сумм] / Платон. – М.: Эксмо, 2007. – 768 с.
144. Поддубей О.В. Історичні етапи розвитку університетської освіти в Італії [Електронний ресурс] / О.В. Поддубей. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/pedagog/80/13979-istorichni-etapi-rozvitku-universitetsko%D1%97-osviti-v-itali%D1%97.html>
145. Положення про оцінювання роботи науково-педагогічних працівників кафедри та визначення їхніх рейтингів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lp.edu.ua/sites/default/files/rejtyng.pdf>
146. Поппер К.Р. Предположения и опровержения: Рост научного знания: пер. с англ. / Карл Р. Поппер. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 638 с.
147. Прам Р., Баш А. Динозавры или птицы: кто оперился первым? [Електронний ресурс] / Ричард Прам, Алан Баш // В мире науки, №7, 2003. – Режим доступу: <http://macroevolution.narod.ru/peria/peria.html>
148. Природознавство і гуманітарія. Пошуки взаєморозуміння: Монографія / [Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Мороз О.Я. та ін.]. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2009. – 317 с.

149. Пунченко О.П. Гносеологические основания философской критики / О.П. Пунченко. – О.: АстроПринт, 2000. – 192 с.
150. Рассел Б. Человеческое познание: Его сфера и границы / Б. Рассел. Пер. с англ. – К.: Ника-Центр, 2001. – 560 с. – (Серия «ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА»; Вып. 2).
151. Режабек Б. Мерзлая земля евразийца Дугина [Электронный ресурс] / Б. Режабек. – Режим доступа: <http://lebed.com/2001/art2744.htm>
152. Релятивизм как болезнь современной философии / Ответ.ред. В.А. Лекторский. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2015. – 392 с.
153. Рикер П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике / П. Рикер / Пер. с фр. И.С. Вдовина. – М.: Академический проект, 2008. – 697 с.
154. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. / Г. Риккерт. – М.: Республика, 1998. – 413 с.
155. Роди Ф. Интенсивность жизни. К вопросу о месте графа Йорка между Дильтеем и Хайдеггером / Ф. Роди / Пер. Николая Плотникова // Логос. – 1999. – № 10. – С. 29-42
156. Романов В.Л. Социальная самоорганизация и государственное управление / Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора социологических наук по специальности 22.00.08 – социология управления / В.Л. Романов. – М. 2001.
157. Романовская Т.Б. Объективность науки и человеческая субъективность, или в чем состоит человеческое измерение науки / Романовская Татьяна Борисовна. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 208 с.
158. Романовский С.И. Притащенная наука. / С.И. Романовский – Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2004. – 346 с.
159. Рорти Р. Постмодернистский буржуазный либерализм / Ричард Рорти / Пер. и примеч. И. Джохадзе // Логос. – 1999. – № 9. – С. 96-104.
160. Рорти Р. Прагматизм без метода / Ричард Рорти/ Пер. Р. Хестанова // Логос. – 1996. – № 8. – С. 155-172.

161. Рорти Р. Тексты и куски / Ричард Рорти/ Пер. И. Хестановой // Логос. – 1996. – № 8. – С. 173-189.
162. Рошкулець Р.Г. Потенціал метафізики в постпозитивістській філософії науки: дис. канд. філос. наук: 09.00.09 / Р.Г. Рошкулець. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 212 арк. – Бібліогр.: С. 179-212.
163. Саган К. Мир полный демонов. Наука – как свеча во тьме / К. Саган. – М.: Альпина Нон-Фикшн, 2014. – 544 с.
164. Самые странные неразгаданные тайны / Авт.-сост. М.В. Адамчик. – Мн.: Харвест, 2006. – 256 с.
165. Світоглядні імплікації науки / [Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. та ін.]. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2004. – 408 с.
166. Сердюков Ю.М. АЛЬТЕРНАТИВА ПАРАНАУКЕ / Ю.М. Сердюков. – М.: Academia, 2005. – 312 с.: ил., библи. – (Монографические исследования: философия)
167. Сидоренко Л.І. Етика науки [Електронний ресурс] / Л.І. Сидоренко. – Режим доступу: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/etik-sidorenko.html>
168. Смит Р. Быть человеком: историческое знание и сотворение человеческой природы / Р. Смит; Пер. с англ. И. Мюрберг; под науч. ред. И. Сироткиной. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация, 2014. – 368 с.
169. Союз Борьбы за Народную Трезвость / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sbnt.ru/>
170. Степин В.С. Наука и псевдонаука [Електронний ресурс] / В.С. Степин. – Режим доступу: <http://lebed.com/2014/art6391.htm>
171. Степин В.С. Философия и методология науки. / В.С. Степин.– М.: Академический проект; Альма Матер, 2015. – 716 с. (Философские технологии: Избранные философские труды).
172. Тарский А. Семантическая концепция истины и основания семантики [Електронний ресурс] / Альфред Тарский. – Режим доступу: <http://khazarzar.skeptik.net/books/tarski01.htm>

173. Теклюк А.І. Раціональність у науковому та позанауковому знанні: контекст комплементарності: Дис. канд. філос. наук: 09.00.09 / А.І. Теклюк/ Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 188 арк. – Бібліогр.: арк. 168-188

174. Терентьева Л. Н. Наука и "антинаука" в системно-параметрическом измерении / Л.Н. Терентьева // Философия науки: системный аспект. Учебное пособие для преподавателей, аспирантов, магистров философских и нефилологических специальностей / А. И. Уёмов, Л. Н. Терентьева, А. В. Чайковский, Ф. А. Тихомирова. – Одесса: Астропринт, 2010. – С.47-60.

175. Тихоплав В.Ю., Тихоплав Т.С. Начало начал. / В.Ю. Тихоплав, Т.С. Тихоплав.– СПб.: ИД «ВЕСЬ», 2004. – 288 с. 149

176. Тодосийчук А.В. Экономика науки как объект государственного регулирования [Электронный ресурс] / А.В. Тодосийчук. – Режим доступа: <http://viperson.ru/wind.php?ID=637310>

177. Толочко П.П. Археология и древняя история (В защиту исторического марксизма) / П. П. Толочко. – К.: ИД «Академпериодика», 2007. – 104 с.

178. Тулмин С. Человеческое понимание / С. Тулмин. – М.: Прогресс, 1984. – 328 с.

179. Тульчинська С.О., Мельниченко А.А., Акімова О.А. Управління у сфері освіти і науки як фактор забезпечення сталого розвитку держави та регіонів [Текст]: монографія / С.О. Тульчинська, А.А. Мельниченко, О.А. Акімова. – К.: Видавництво ВП «Едельвейс», 2012. – 352 с.

180. Уёмов А.И. Критика принципа фальсификации К. Поппера и проблема системного подхода к демаркации научного знания / А. И. Уёмов // Вопросы философии. – 2008. – N 4. – С. 91-97

181. Уёмов А.И. О природе философского знания / А.И. Уёмов // Философия науки: системный аспект. Учебное пособие для преподавателей, аспирантов, магистров философских и нефилологических специальностей / А. И.

Уемов, Л. Н. Терентьева, А. В. Чайковский, Ф. А. Тихомирова. – Одесса: Астропринт, 2010. – С.45-46.

182. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания. / Пол Фейерабенд. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 413 с.

183. Философия науки в историческом контексте. Сборник статей в честь 85-летия Н.Ф. Овчинникова. – СПб.: РХГИ; ИД СПбГУ, 2003. – 416 с.

184. Фихте И.Г. Сочинения в 2-х томах. / И.Г. Фихте. – СПб.: Мифрил, 1993. – 1485 с.

185. Фоменко А.Т. Числа против лжи [Электронный ресурс] / А.Т. Фоменко. – Режим доступа: http://www.chronologia.org/vn1_chisla2011/pred.html

186. Фуко М. Археология знания / М. Фуко / Пер. с фр. М.Б. Раковой, А.Ю. Серебрянниковой; вступ. ст. А.С. Колесникова. – Изд 2-е, испр. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2012. – 416 с.

187. Фуко М. Мужество истины. Управление собой и другими II. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1983-1984 учебном году / М. Фуко; Пер. с фр. А.В. Дьяков. – СПб.: Наука, 2014. – 358 с.

188. Фуко М. Рождение клиники. / М. Фуко. (Психологические технологии) Пер. с фр. А.Ш. Тхостова. – М.: Академический Проект, 2010 – 252 с.

189. Фурманов Ю. Р. Критика метафизического разума в эволюционной теории познания / Ю.Р. Фурманов // Философские науки. – 1991. – № 8. – С.34-50.

190. Хаббард Р.Л. Дианетика: современная наука о разуме [Электронный ресурс] / Рон Л. Хаббард. – Режим доступа: http://www.kniga1.ru/index_page_52.html

191. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Юрген Хабермас. Пер. с нем. – М.: Издательство «Весь Мир», 2003. – 416 с.

192. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер. – Санкт-Петербург: «Наука», 2006. – 452 с.

193. Хайдеггер М. Хайдеггер Мартин / Пер. с нем. С.А. Бронштейна. – Мн.: «Современное слово», 1998. – 384 с.
194. Хинтиikka Я. О Витгенштейне / Я. Хинтиikka; Из «лекций» и «заметок» / Л. Витгенштейн / Составление и редакция В.А. Суровцева. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. – 272 с.
195. Хинтиikka Я. О Гёделе / Я. Хинтиikka; Статьи / К. Гедель / Составление, редакция и перевод В.В. Целищева и В.А. Суровцева. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2014. – 256 с.
196. Хинтиikka Я. Проблема истины в современной философии / Я. Хинтиikka // Вопросы философии. №9, 1996. – С.46-58.
197. Хокинг С., Млодинов Л. Высший замысел / С. Хокинг, Л. Млодинов; [пер. с англ. М. Кононова под ред. Г. Бурбы]. – СПб.: ЗАО «Торгово-издательский дом «Амфора», 2013. – 208 с.
198. Холтон Дж. Что такое антинаука? [Электронный ресурс] / Дж. Холтон // Вопросы философии, №2, 1992. – Режим доступа: <http://www.psylib.org.ua/books/holto01/index.htm>
199. Хрестоматия по античной литературе для высших учебных заведений в 2-х тт. Том 1. Греческая литература. Серия «Классика». Репринтное издание. – М.: Лист Нью, 2004. – 632 с.
200. Царев И.В. Планета призраков / И.В. Царев. – М.: Советский писатель, 1990. – 176 с.
201. Цоколов С. Дискурс радикального конструктивизма. Традиции скептицизма и теории познания в современной философии и теории познания / с переводом оригинальных работ П. Ватцлавика, Э. фон Глазерсфельда, Х. фон Ферстера, У. Матураны, Ф. Варелы, Г. Рота. – Munchen, 2000. – 333 с.
202. Человек в мире знания: К 80-летию Владислава Александровича Лекторского / Отв. Ред.-сост. Н.С. Автономова, Б.И. Пружинин; науч. ред. Т.Г. Щедрина. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 623 с.

203. Чорноморденко І.В. Позанаукові знання та їх культуротворчі функції [Текст]: дис. д-ра філос. наук: 09.00.02 / І.В. Чорноморденко. – Київський національний ун-т будівництва і архітектури. – К., 2007. – 395 с.
204. Чорноморденко І.В. Проблема існування знання за межами науки / І. В. Чорноморденко. – К.: КНУБА, 2005. – 305 с.
205. Шеллинг Ф.В.Й. Идеи к философии природы как введение в изучение этой науки / Ф.В.Й. Шеллинг. – СПб.: Наука, 1998. – 518 с.
206. Шнобелевская премия. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ig-nobel.ru>
207. Щавелев С.П. Этика и психология науки. Дополнительные главы курса истории и философии науки / С.П. Щавелев. – 2-е изд., стереотип. – М.: ФЛИНТА, 2011. – 308 с.
208. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Фридрих Энгельс. – М.: Госполитиздат, 1938. – 348 с.
209. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана / Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1982. – 238 с.
210. Эпистемология: новые горизонты. Материалы конференции 24-25 июня 2010 г. Москва, Институт философии РАН. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – 272 с.
211. Эпистемология: перспективы развития / Отв. ред. В.А. Лекторский; отв. секр. Е.О. Труфанова. – «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2012. – 536 с.
212. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
213. Berger P., Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge / P. Berger, T. Luckmann. – N.-Y., 1966. – 219 p.
214. Bloor D. Knowledge and social imagery / D. Bloor. – London, 1976. – 211 p.

215. Boyd R. Scientific Realism and Naturalistic Epistemology / R. Boyd // ed. by P. Asquith and R. Giere. – Vol. 2. – East Lansing: Philosophy of Science Association, 1980. – P. 613-662
216. Brown J. R. Who Rules in Science? An Opinionated Guide to the Wars, Harvard University Press / J.R. Brown. – Cambridge, MA USA, 2001. – 256 p.
217. Callinicos A. Against Postmodernism: A Marxist Critique / A. Callinicos. – University of York, 1990. – 207 p.
218. Calvert J. What's special about basic research? / J. Calvert // Science, Technology and Human Values, Vol. 31, Issue 2. – Brandeis University Publ., 2006. – P. 199-220
219. Caputo J. Confessions of a Postmodern Catholic: From St. Thomas to Derrida, eds. Curtiss Hancock and Robert Sweetman, in Faith and the Intellectual Life / John Caputo. – Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2003. – P. 64–92.
220. Carnap R. Studies in inductive logic and probability / R. Carnap, Vol. 2. – Jeffrey R. C. ed., University of California Press, 1980. – 264 p.
221. Carnap R. The Continuum of Inductive Methods / R. Carnap. – University of Chicago Press, 1952. – 102 p.
222. Catwright N. How the Laws of Physics Lie / N. Catwright. – New York: Oxford University Press, 1983. – 232 p.
223. Chomsky N. On Postmodernism [Электронный ресурс] / N. Chomsky. – Режим доступа: <http://vserver1.cscs.lsa.umich.edu/~crshalizi/chomsky-on-postmodernism.html>
224. Churchland P. Eliminative materialism and propositional attitudes / P.Chuchland // The Journal of Philosophy, Vol. 78, No. 2 (Feb., 1981). – P. 67-90
225. d'Entreves M.P., Benhabib S. (eds.) Habermas and the Unfinished Project of Modernity. Critical Essays on The Philosophical Discourse of Modernity. – Polity, 1996. – 320 p.

226. David J., Seshagiri U. Metamodernism: Narratives of Continuity and Revolution / J. David, U. Sechagiri // Publications of the Modern Language Association of America, #129: 1, 2014. – P. 87–100
227. Dawkins R. Postmodernism Disrobed / R. Dawkins // Nature, vol. 394. – Macmillian Publishers Ltd., 9 July 1998. – P. 141-143
228. De Man, P. Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism. / P. de Man. – University of Minnesota Press, 2nd ed., 1983. – 342 p.
229. Derrida, J. Brichmont and Sokal aren't Serious [Электронный ресурс] / J. Derrida. – Режим доступа: <http://www.critical-theory.com/read-derridas-response-sokal-affair/>
230. Gans E. The Post-Millennial Age [Электронный ресурс] / E. Gans // Anthropoetics, # 209 – University of California, Los Angeles, June 17, 2011. – Режим доступа: <http://www.anthropoetics.ucla.edu/views/vw209.htm>
231. Gergen K. Social Psychology and the Wrong Revolution / K. Gergen // European Journal of Social Psychology, # 19. – John Wiley & Sons Inc., 1989. – P. 212-214
232. Gergen K. The Place of the Psyche in a Constructed World / K. Gergen // Theory & Psychology, # 11. – SAGE Publications, 1997. – P. 723-746
233. Gergen K. Toward transformation in social knowledge / K. Gergen. – New York: Springer-Verlag, 1982. Second Edition, London: Sage, 1994. – 288 p.
234. Gettier, E. Is Justified True Belief Knowledge? / Edmund Gettier // Analysis, Vol. 23. – Oxford University Press, 1963. – P. 121–123
235. Gross P. R., Levitt N. Higher Superstition: The Academic Left and Its Quarrels With Science / P.R. Gross, N. – Levitt, Johns Hopkins University Press, Baltimore, USA, 1994. – 348 p.
236. Hacking, I. Historical Ontology / Ian Hacking. – Harvard University Press, 2002. – 279 p.

237. Haraway D. Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective / D. Haraway // *Feminist Studies*, #14. – Feminist Studies Inc., Maryland, 1988. – P. 575-599
238. Harding S. Feminism, Science and the Anti-Enlightenment Critiques / S. Harding // *Feminism / Postmodernism*. – N.-Y., 1990. – 360 p.
239. Harre R. Exploring the human Umwelt / R. Harre // *Harre and his critics: Essays in honour of Rom Harre with his commentary on them*. – Oxford: Blackwell, 1990. – P. 297-364
240. Harre R. Varieties of Realism: A Rationale for the Natural Sciences / R. Harre. – Oxford, 1986. – 256 p.
241. Holton J. Thematic Origins of Scientific Thought: Kepler to Einstein / J. Holton. – Harvard Univ. Press, 1973; rev. ed., 1988. – 510 p.
242. Improbable Research [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.improbable.com/>
243. Jameson, F. Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism / F. Jameson. – Durham, NC: Duke University Press, 1991. – 461 p.
244. Kirby A. The Death of Postmodernism and Beyond [Электронный ресурс] / A. Kirby // *Philosophy Now*, #58, 2006. – Режим доступа: https://philosophynow.org/issues/58/The_Death_of_Postmodernism_And_Beyond
245. Labinger J. A. and Collins H. The One Culture?: A Conversation About Science / J.A. Labringer, H. Collins. – University of Chicago Press, Chicago, 2001. – 296 p.
246. Laudan L. The demise of the demarcation problem / L. Laudan // *But Is It Science?: The Philosophical Question in the Creation/Evolution Controversy*. – Prometheus Books, 1996. – P. 337-350
247. Lenk H. Grasping Reality: An Interpretation-realistic Epistemology / H. Lenk. – Singapore, 2003. – 266 p.
248. Losee J. A Historical Introduction to the Philosophy of Science / J. Losee – Oxford University Press, Oxford, UK, 1998. – 328 p.

249. Madison G.B. The Hermeneutics of Postmodernity. Figures and Themes. / G.B. Madison. – Bloomington and Indianapolis. 1990. – 224 p.

250. Margolis J. The Quarrel between Invariance and Flux: A Guide for Philosophers and Other Players. With Jacques Catudal. / J. Margolis. – University Park: Pennsylvania State University Press, 2001. – 273 p.

251. Masters R.D. Beyond Relativism: Science and Human Values. / R.D. Masters. – Univ. Press New England, 1993. – 262 p.

252. Mcculloch W., Pitts W. A Logical Calculus of the Ideas Immanent in Nervous Activity / W. Mcculloch, W. Pitts // Bulletin of Mathematical Biophysics Vol 5. – University of Illinois, College of Medicine Publ., 1943. – P. 115–133

253. Mura A. The Symbolic Function of Transmodernity / A. Mura // Language and Psychoanalysis (1). – University of Glasgow, 2012. – P. 68-87

254. Nagel E. The Structure of Science / E. Nagel. – New York, 1961. – 640 p.

255. Pitldown Man – the greatest hoax in the history of science? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nhm.ac.uk/nature-online/science-of-natural-history/the-scientific-process/pitldown-man-hoax/index.html>

256. Responsible Science. Ensuring the Integrity of the Research Process, Vol. I. [Электронный ресурс]. – National academy Press, Washington D.C., 1992. – Режим доступа: http://www.nap.edu/openbook.php?record_id=1864&page=R1

257. Ross A. Social Text “46/47” / A. Ross, Vol. 14, Nos. 1 & 2, Duke University Press, 1996. – 252 p.

258. Shermer M. What Is Pseudoscience? [Электронне джерело] / M. Shermer. – Режим доступа: <http://www.scientificamerican.com/article/what-is-pseudoscience/>

259. Simanek D.E. What Is Science? What Is Pseudoscience? [Электронный ресурс] / Donald E. Simanek. – Режим доступа: <http://www.lhup.edu/~dsimanek/pseudo/scipseud.htm>

260. Sokal A. D. Transgressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity / Alan D. Sokal, Social Text 46/47. – Duke University Publ., 1996. – P. 217-252.

261. Sokal A., Bricmont J. Fashionable Nonsense / A. Sokal, J. Bricmont. – New York: Picador, 1998. – 295 p.

262. Thagard P. What Is Pseudoscience? [Электронный ресурс] / P. Thagard. – Режим доступа: <http://www.psychologytoday.com/blog/hot-thought/201205/what-is-pseudoscience>

263. The New York Academy of Science [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nyas.org/>

264. Thompson E. Mind in Life. Biology, Phenomenology and the Sciences of Mind. – Cambridge (MA): Harvard University Press, 2007. – 568 p.

265. Varela F., Thompson E., Rosch E. The Embodied Mind. Cognitive Science and Human Experience / F. Varela, E. Thompson, E. Rosch. – Cambridge, 1991. – 308 p.

266. Vermeulen T., van den Akker R. Notes on Metamodernism / T. Vermeulen, R. van den Akker // Journal of Aesthetics and Culture, Vol. 2. – Co-Action Publishing, 2010. – P. 1–14

267. Wood A. Last of gross popular delusions – quackery in diseases / A. Wood // The Northern Journal of Medicine, Vol.I. – Nabu Press, 1844 – 428 p.

268. Ziman J. Real Science: what it is, and what it means / John Ziman. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000. – 170 p.